

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

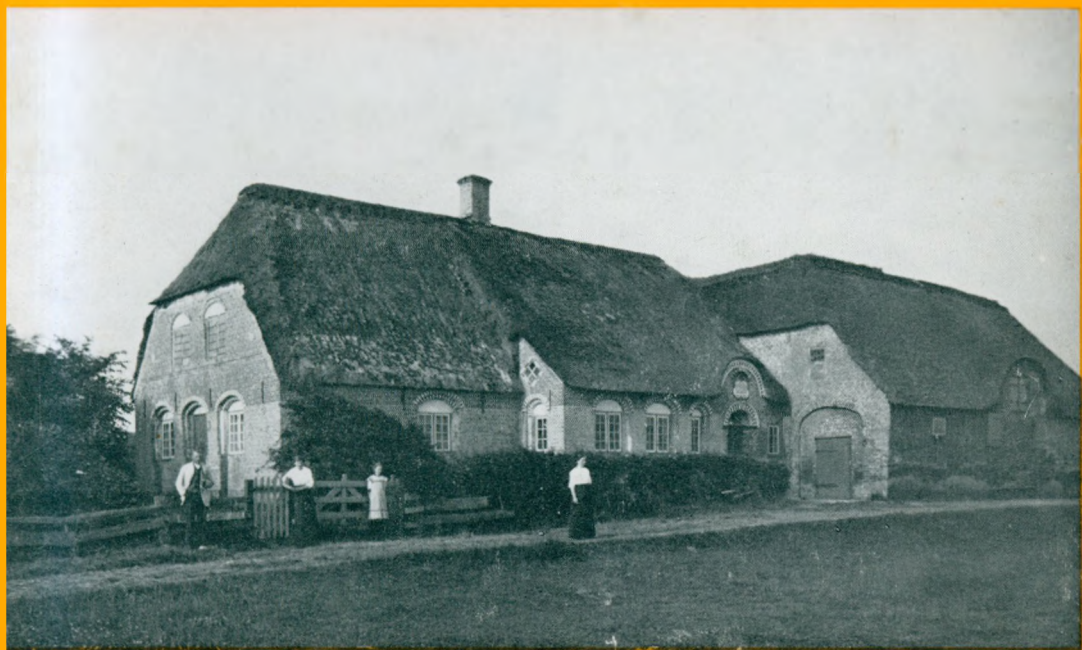
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

THADE PETERSEN

RØMØ

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NR. 50

*Thade Petersens barndomshjem,
Kommandørgården i Toftum før
restaureringen, set fra nordøst.
Fot. Carl C. Biehl, Gråsten.
Historiske Samlinger for
Sønderjylland.*

RØMØ

Et bidrag til øens historie og beskrivelse

THADE PETERSEN

RØMØ

Et bidrag til øens historie og beskrivelse

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 50
ÅBENRÅ 1979

*Trykt med støtte fra
Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat,
Konsul George Jorck og hustru Emma Jorck's Fond,
Rislum Fonden og Skærbæk Kommune*

ISBN 87 7406 026 0

Th. Laursens Bogtrykkeri A-S, Tønder

Forord

Thade Petersen var på samme tid journalist, præst, geograf og historiker. Det er i de to sidste egenskaber, vi møder ham i nærværende store værk. Han var født i Toftum på Rømø 1866 på den gård, som nu er Nationalmuseets kommandørgård og blev efter frie studier først journalist ved Hejmdal 1894–1905 og derefter frimenighedspræst i Haderslev 1905–40. Den meget flittige mand fik også tid til dybtgående studier over Rømøs historie, som blev publiceret i Sønderjyske Arbøger 1903–06, og senere skrev han sit store værk om de Sønderjyske frimenigheders historie. I årene 1923–37 var han Historisk Samfund for Sønderjyllands sekretær og som sådan tillige hovedredaktør for Sønderjyske Arbøger. På sine gamle dage tog han Rømøs historie og naturforhold op til fornyet behandling og udarbejdede et stort manuskript, som han indleverede til Det Kgl. Danske Geografiske Selskab med udgivelse for øje. Manuskriptet gik imidlertid i den grad i glemmebogen, at da Thade Petersens datter, overlærer Anna Alfild Thade Petersen 1975 afleverede en maskinskrevet kopi af det til Landsarkivet i Åbenrå, var der ingen uden for den snævre familiekreds, som havde nogen erindring om værket.

Om manuskriptets historie kunne oplyses, at Thade Petersen 1938 eller 1939 havde afleveret et trykfærdigt manuskript med illustrationsmateriale til det geografiske selskab. I et brev, dateret 16. februar 1939, skriver selskabets daværende sekretær, senere professor, dr. phil. Niels Nielsen: »Så snart de små formaliteter og ændringer er i orden, kan vi begynde at trykke den«, d.v.s. bogen. Disse små formaliteter er nærmere omtalt i et forudgående brev af 6. februar, hvori Niels Nielsen peger på det formålstjenlige i, at der udarbejdes en litteraturliste og en fortegnelse over utrykte kilder. Endvidere stilles 10 spørgsmål, bl.a. om kildehenvisninger, spørgsmål som Thade Petersen let har kunnet besvare. Men derefter kommer der grus i maskineriet. Der går godt et par år, og på kongens fødselsdag d. 26. september 1941 sætter Niels Nielsen sig til skrivebordet for at meddele Thade Petersen, at Geografisk Selskab under de daværende forhold ikke magtede udgivelsen uden støtte ude fra. Han anbefalede derfor Thade Petersen at søge støtte hos Carlsberg-fondet og lovede selv at lægge et godt ord ind hos direktionen, men turde på forhånd ikke love noget, da forholdene på mange måder var vanskelige. Der foreligger ikke

oplysninger om, hvad der derefter er sket i sagen. Thade Petersen ældes imidlertid, Geografisk Selskab glemmer sagen og forlægger manuskriptet. I hvert fald får datteren ikke svar på en henvendelse 1964, og 1977 må Niels Nielsen på en fornyet henvendelse svare, at manuskriptet ikke er fundet og dermed ej heller det originale illustrationsmateriale.

Imidlertid levede der 1905–21 en læge Theodor Voswinkel på Rømø, som var ivrig amatørfotograf. Han benyttede sin færden rundt på øen i en rigelig tilmålt fritid til at fotografere landskaber, huse, mennesker og dyr. Han gjorde det med dygtighed og sans for øens særpræg. Da han på grund af sin nationale stilling 1921 flyttede til Kejtum på Sild, tog han sin store pladesamling med, og efter hans død her d. 23. maj 1946 i en alder af 82 år fik Rømø-maleren P. Petersen-Røm overladt denne værdifulde samling, som senere er blevet deponeret i Historiske Samlinger for Sønderjylland. Takket være denne billedsamling kan man danne sig et godt indtryk af, hvordan forholdene var på Rømø, før den store turistinvasion satte ind efter bygningen af dæmningen. Et stort udvalg af billederne er gengivet i bogen, og hvor intet andet er bemærket, stammer billederne fra Voswinkels pladearkiv.

Thade Petersen og Theodor Voswinkel hørte til i hver sin nationale lejr, men fælles for dem var kærligheden til det lille øsamfund med dets særprægede natur og folkeliv. I fællesskab har de sat øen et minde i ord og billeder.

Videnskaben har gjort store fremskridt, siden Thade Petersen for 40 år siden skrev sin bog. Adskilligt i den er derfor nu forældet, men den er et fremragende vidnesbyrd om, hvor dygtigt en autodidakt har kunnet behandle et lokalt stof. Principperne for udgivelsen har været at gengive manuskriptet ordret, medens man iøvrigt har tillempet det efter moderne skrivemåde. Der er således anvendt »små« begyndelsesbogstaver i navneord og å-tegn. I den kopi af manuskriptet, som er benyttet ved udgivelsen og som har været opbevaret i familien, har Thade Petersen med sin efterhånden temmelig snørklede håndskrift indført en del rettelser og tilføjelser. Disse ændringer er renskrevne af fhv. viceskoleinspektør Chr. Stenz, som sammen med arkivar Lars N. Henningsen har forestået udgivelsen og udvælgelsen af billederne.

Uden støtte fra mange sider havde det ikke været muligt at udgive det omfangsrige værk. Historisk Samfund takker Skærbæk kommune, Laurits og Augusta Dahls Mindelegat, Konsul George Jorck og Emma Jorck's Fond, men især Rislum-fonden, hvis nylig afdøde stifter M. P. Lassen det var meget magtpåliggende, at manuskriptet blev udgivet.

Åbenrå, oktober 1979.

Peter Kr. Iversen.

Indholdsfortegnelse

Indledning	9
Beliggenhed, størrelse og folkemængde	11
Navnet	14
Naturen, som den nu er	15
Øens kortlægning	25
Øens højdemåling s. 26.	
Landskabets dannelse	31
Tidevande s. 31 – Oversvømmelser s. 37 – Landhævning s. 37 – Strømgangen s. 38.	
Rømpøs dannelse og senere omskiftelser	39
Øens rygrad s. 39 – De opbyggende kræfter s. 40 – Sandføring s. 42 – Sandflugten s. 45 – Engdannelse s. 47 – Undergrunden s. 51 – Bo- ringer s. 52 – Grøfter s. 59 – Oversandet slikaflejring s. 60.	
Næringsvejene	63
Søfarten s. 63 – Landbruget i gamle dage s. 80 – Kvinderne som landbrugere s. 96 – Chresten Jensens beskrivelse s. 98 – Markens pleje s. 100 – Fiskeriet s. 103.	
De økonomiske kår	109
Udendørsarbejdets gang året igennem	115
Fællesarbejde s. 115 – Forårsarbejde s. 116 – Tørvegravning s. 119 – Lyng s. 120 – Kassensamling s. 121 – Husdyrene på græs s. 121 – Møddingen s. 122 – Tækning s. 123 – Murer og tømrer s. 126 – Få- revask og klipning s. 126 – Græsslæt s. 127 – Høets behandling s. 131 – Høets indkørsel s. 132 – Når havet kom op s. 134 – Redskaber s. 135 – Kornhøsten s. 136 – Græsning s. 137 – Tærskning s. 138.	
Indendørsarbejdets gang året igennem	141
Svineslagtning s. 141 – Husligt arbejde om vinteren s. 145 – I stalden	

s. 145 – Kreaturhandel s. 146 – Huslig syssel s. 147 – I køkken og bryggers s. 148 – Skorstenen s. 149 – Mælkebehandling s. 151 – Storsvask s. 153 – Uldens behandling s. 154 – Fodtøj s. 158 – Kortspil s. 160 – Belysningen s. 160.

Menneskene	163
Navne nedarves s. 163 – Samfundsforhold s. 164 – De, der drog ud s. 171 – Boligerne s. 173 – Bomærker s. 177 – Klædedragten s. 179 – Det daglige liv s. 183 – Fest og gilde – bryllup s. 187 – Død og begravelse s. 197 – Besøg s. 199 – Julen – rengøring s. 200 – Julebagning s. 201 – Fårene hjem s. 204 – Andre juleforberedelser s. 205 – Andre fester s. 207 – Sagn og overtro s. 208.	
Hændelser på søen	213
Forlis i Ishavet s. 213 – Sørøveri s. 223.	
Det offentlige liv	225
Retsvæsen og forvaltning s. 225 – Skatter og afgifter s. 238 – Værnepligten s. 244.	
Kirkelige forhold	250
Sognet s. 250 – Præsterne s. 251 – Kirkens indtægter s. 253 – Skipperdaler s. 254 – Tiende s. 255 – Præstegården s. 256 – Kirkens finansielle forhold s. 258 – Kirken s. 261 – Kirkens byggehistorie s. 262.	
Skolevæsenet	265
I det 17. og 18. århundrede s. 265 – Fra oplysningstiden s. 270.	
De nationale forhold	272
Noter og henvisninger	275

Indledning

Vesterhavsøerne har på grund af deres mægtige og farlige naboskab, Vesterhavet, – til dels sammen med den lige over for liggende fastlands-kyst – fået en rig, skønt for største delen sørgelig historie. Stormfloder oversvømmede de lavere landstrøg. De værste af oversvømmelserne gennembrød diger, bortskyllede værfer, druknede mennesker og dyr i tusindvis og rev landet i stumper og stykker, men sommetider lagde det daglige tidevand bag efter nye og fede marskenge som plaster på de store sår, oversvømmelserne havde slået. Denne bevægede historie i forbindelse med de ejendommelige samfundsforhold, der let udvikler sig på så afsides egne og under så usædvanlige naturforhold, har tilskyndet en lang række af mænd fra Hans Kielholt, født i begyndelsen af det 15. århundrede, og indtil vore dage, til at notere eller skildre begivenheder fra hele Nordfrisland eller enkelte dele af det, ikke mindst øerne, til at tegne kort af landet, til at granske og fortælle dets historie. Men ingen af dem har indtil for en lille menneskealder siden skrevet Rømmø's historie. Den lå uden for deres synskreds. De, der som Heimreich, C. P. Hansen, G. Weigelt, Valdemar Bennike o.a. skriver om nordfriserne og deres land, havde selvfølgelig intet med den at gøre, da den ikke var beboet af friserne. I bedste tilfælde kom de kun flygtigt til at berøre den, og den omtale, øen finder i værker, der omfatter hele Nordslesvig eller endog hele Sønderjylland, som Danckwerth: »Neue Landesbeschreibung«, Trap: »Hertugdømmet Slesvig«, Jensen: »Mellem Østersø og Vesterhav«, H. V. Clausen: »Sønderjylland« o.l., er naturligvis af meget kortfattet og almindelig natur. Den eneste lidt udførligere beskrivelse af Rømmø, der eksisterede ved begyndelsen af indeværende århundrede, var en afhandling på 17 sider i det af Carstens og Falck udgivne Staatsbürgerliches Magazin IV Bind, 1824: »Nachrichten von der Insel Römöe«. Omsider blev øen dog trukket lidt længere frem i lyset.

I »Sønderjydske Aarbøger« 1903 påbegyndte forfatteren af nærværende en skildring af Rømmø's natur og historie og samme år udsendte overlærer Moritz i Berlin sin bog »Die Nordseeinsel Röm« som særtryk af »Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg, Band

XIX«. 6 år senere i september 1909 udgav denne flittige gransker som 14. hæfte af »Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des geographischen Instituts an der Universität Berlin« et nyt arbejde om Rømø: »Die Insel Röm«. Dette sidste drejede sig næsten udelukkende om naturforholdene, både til lands og i det omgivende hav, samt bragte en værdifuld fortegnelse over oplysninger om øen, såvel litterær som kartografisk. Siden den tid er der ikke udkommet noget af betydning. Da nu fremstillingen af Rømmø's historie og nuværende forhold i »Sønderjydske Aarbøger« 1903–1906 er den eneste nogenlunde udførlige, der foreligger på dansk, da den i årenes løb tit er bleven efterspurgt, og der kun står et forsvindende lille antal af de pågældende årgange til rådighed, og da den på mange punkter er mangelfuld, kan det vel anses for betimeligt at lade den udkomme igen i ny bearbejdelse så meget mere som den på nogle punkter vil kunne gøres betydeligt fyldigere ved flittigere henvisning og i nogle tilfælde ved benyttelse af eller tagen stilling til en del af de kilder, Moritz har øst af, men især fordi der i de henrundne år er fundet oplysninger, der kaster nyt lys over punkter, som før lå i mørke eller dog i tåge. Det gælder især afsnittet om øens tilblivelse og udvikling til dens nuværende skikkelse, men også på andre punkter er forfatterens syn på forholdene blevet rigere og klarere, og på en del punkter har de slutninger måttet korrigeres, der den gang kunne drages af oplysninger, der stod til rådighed.

Beliggenhed, størrelse og folkemængde

Rømø ligger mellem Sild og Manø, $7\frac{1}{2}$ km fra den sidstnævnte og $5\frac{1}{2}$ km fra Albueodde på List, nordenden af Sild. Dens geografiske positioner er mellem $55^{\circ} 4'31''$ og $55^{\circ} 11'53''$ nordlig bredde, regnet fra de yderste grønklædte punkter i syd til de tilsvarende i nord. Dens østligste punkt, nordøsthjørnet, ligger på $3^{\circ} 59'3''$, og dens vestligste græsklædte punkt, omtrent lige ud for kirken, på $4^{\circ} 5'20''$ vestlig længde fra København. Dens afstand fra fastlandet er på det smalleste sted, mellem Havneby og Bodsøl–Ballum, lidt over 5 km, på det bredeste sted, mellem odden ved Padborg og den gamle åmunding på det nærmeste 9 km. Øens største længde fra dens sydligste græsklædte punkt ret syd for de vestligste huse i Sønderby til det nordligste, N t. Ø for de to nordligste gårde i Juvre, er 13,6 km. Dens største bredde i ret øst-vestlig retning, fra munden af Ejlands Lå til Juvres Sand N V for redningsstationen i Juvre, er 5 km. Sin mindste bredde i øst-vest, $2\frac{3}{5}$ km, har den, bortset fra den stærkt afrundede sydende, fra bugten syd for Havneby til yderfoden af flyvesands draget S V for det sydligste hus i Vestergaarde.

Foruden det oven omtalte begroede areal hører endnu til Rømø den ca. 40 km² store sandflade, der danner øens afslutning mod vest. På dens smalleste sted ud for badestedet Lakolk er den kun 1 km men både ved nord- og sydenden 3–4 km bred, mens dens største længde i ret syd-nordlig retning er 16,5 km.

Alle de ovenangivne mål og geografiske positioner er fundne ved målinger foretagne på den foreløbige udgave af Generalstabens topografiske kort 1 : 20 000, 1926.

Fladeindholdet angiver Moritz¹ til 48 km², mens en sammentælling af hans opgivelse af klit-, ager-, marskeng- og strandareal, som han må have skaffet sig fra opmålingsprotokollen af 1878, giver 48,44 km². Nu må det samlede areal være lidt større, da der gennem mange år har fundet en betydelig tilvækst sted i nord og nordvest, som senere skal omtales.

Folkemængden på Rømø angives af Danckwerth (s. 76) til at have været ca. 1500. Da der omkring ved 1650 ikke var foretaget nogen folketælling, beror dette tal vel nok på et skøn, men usandsynligt er det ikke.

Det er derimod det tal, som Moritz angiver efter Universalleksikon 1742 nemlig knap 1000. Der er ingen sandsynlighed for at indbyggerantallet ved den tid kan være svundet ind til to tredjedele af hvad det måske var ca. 90 år før. Sandsynligheden for at dette tal kan være det rigtige bliver endnu mindre, når man ser, at antallet ved folketællingen 1. februar 1803 var 1534², at kirken måtte udvides tre gange i tiden mellem 1626 og 1751, og at sognepræsten i en embedsprotokol opgiver antallet af viede par, fødte og døde i årene 1771–92 til henholdsvis 250, 842 og 736. Ingen af disse tal ville være mulige ved en befolkning på knap 1000. For 1824 beregnede forfatteren af afhandlingen i Staatsbürgerliches Magazin – vistnok med rette – antallet til 1619. Det er ret sandsynligt, at folketallet er steget især hele det 18. århundrede igennem, da det og navnlig dets sidste halvdel var en blomstringstid for søfarten, især hvalfangsten. Men med 1824 synes også højdepunktet at være nået. Ved folketællingen 1840 fandtes 1346, 1854 derimod 1478. Selv om disse tal ikke er helt nøjagtige, fortjener de dog nok mere tiltro end dem der anføres i Trap. Efter dem skulle folketallet have været 1650 i 1855 og 1641 i 1861. At Trap kun regner med 485 i den slesvigske del gør ikke de ovennævnte tal sandsynligere, snarere synes der så at være mere rimelighed i de tal, Baggesen angiver i »Den danske Stat« nemlig 1336 i 1860–61, hvilket også falder temmelig nøje sammen med »Provinzialhandbuch für Schleswig–Holstein 1861«. Her regnes indbyggerantallet i 1859 til 1343 og i 1860 til 1336. Er de to sidstnævnte kilders tal rigtige, så er der en lidt vekslende nedgang lige fra 1824 til 1861, og den tager rivende fart efter 1864. Allerede 1867 taltes der kun 1180 mennesker på øen, 1885 1050, 1890 987, 1895 925, 1900 965, 1910 802 og 1921 699, 1925 766 og 1930 664.

Befolkningsantallet har efter dette været ret stort i hele den gode søfartstid, det er tilsyneladende steget i hele det 18. århundrede, den gyldne hvalfangertid, og i en del år derefter. Efter 1824 er det gået jævnt ned indtil 1861 for derefter at falde rasende og ustandseligt lige til Genforeningen, hvor det var mindre end halvdelen af antallet i 1854. For en del skyldes denne stærke nedgang vel nok overgangen til dampskibsfart, der gjorde det vanskeligere for søfolkene at bo så langt borte fra deres udgangshavn, men for en meget stor del skyldtes den den preussiske misregering, der allevegne i Nordslesvig drev folk ud af landet.

Bebyggelsen er på Rømø ikke så lidt forskellig fra den på dens to større naboøer Sild og Fanø. På Sild ligger byerne ret afsluttede og med store ubebyggede strøg imellem, på Fanø findes egentlig kun to bebyggelser: Nordby sammen med et par mindre i nord og Sønderho i syd og derimellem en milelang øde strækning. På Rømø derimod strækker bebyggelsen

sig langs østkysten i 10 km længde så vidt i begge retninger, som der var nogenlunde flodfri boplads at finde, og den må søges under hele 18 bynavne. De 6 af disse, der ligger på Nørlandet, er hver for sig nogenlunde afsluttede og skilt fra nabobyerne ved et større eller mindre ubebygget strøg, mens derimod Sønderlandets 12 byer for en fremmed synes at løbe ud i et og da også til hen i det 18. århundrede regnedes for én by: Sønderhoved. Kun 3–4 af dem ligger lidt afsluttede for sig selv. I rækkefølge nord fra finder vi bynavnene Juvre, Toftum, Bolilmark, Padborg^s, Tvismark, Kongsmark, Tagholm, Kromos, Kirkeby, Nørhede, Østerhede, Vesterhede, Mølby, Vraa, Dun, Østerby, Sønderby og Havn. Navnene er her alle gengivne i deres stedbrugelige form.

Navnet

Flere steder, således også på adskillige, særlig ældre danske kort og i Trap 1. udgave kaldes øen Romø. Der kendes intet, der kan anføres til støtte for rigtigheden af denne betegnelse. Øens stedbrugelige navn er Røm (R O M) og dette nedstammer i lige linje fra dens ældste i dokumenter opbevarede navne. Så vidt vides, nævnes navnet første gang i en pavelig bulle af 10. november 1226, hvori Pave Honorius III stadfæster Knudsbrødrene i Odense en del besiddelser, de blandt andre steder også havde på vesterhavsøerne Sild og Rømø (1190 havde de fået dem overdraget af klosteret i Sorø). Øen kaldes her Rimo⁴. I kong Valdemars jordebog opføres den i ølisten som Rymø, og i »Oldemoder« kaldes den i et par notitser, der antages at stamme fra 1291, rimø⁵. I kirkelisten sammesteds⁶, der må være skreven mellem 1330 og 1348, hedder den rym ø, i Nic. Bakæs testamente fra 1350⁷ Rymøe. I et dokument fra 1348 vedrørende en pantsættelse til Hans Limbeck kaldes den Riim Land⁸ og i et kongebrev af 1462⁹ Rymøhe. I dokumenter og optegnelser fra midten af det 17. hundredår og senere bruges overalt navnet Rømø, der efter det her anførte ubetinget må anses for at være det rigtigste. Se iverdigt Sønderjydske Stednavne III s. 343. Her anføres 35 tilfælde i hvilket navnet i tiden fra 1190 til 1737 er skrevet med i, y, ø eller e i første stavelse, mens det kun forekommer 6 gange med o som Roma, Rohm, Rom, Rommøe eller Romøe. Nogle af disse kan vel endda godt formodes at stamme fra skrive- eller trykfejl. På det latinske Roma nær (1299) er de alle yngre end 1580.

Om betydningen af navnet hedder det på anførte sted:

»Navnet må således, som allerede Kok har gjort det, tolkes af substantivet gammeldansk rimi, oldnordisk rimi m. »jorddryg, langstrakt forhøjning i terrænet«, no. Rime »langstrakt forhøjning« jy. Rimme, som Feilberg anfører i lignende betydninger, jfr. Rimmebjerge under naturnavne«. Når det imidlertid samme steds hedder videre: »Grunden til navngivningen kan være den, at øen, set fra fastlandskysten, ligner en lang, lav jordvold, der rager op over havoverfladen; snarere skyldes navnet dog de klitrækker, som opfylder største delen af øen«, så er det sikkert ikke rigtigt, men derom senere.

Naturen, som den nu er

Der tænkes dermed ikke bare på, hvad der i øjeblikket er til syne, men også på, hvad vi fra de sidste århundreder har så god oplysning om, at vi tør anse det for givet.

Øen består af fem vidt forskellige bæltter, der strækker sig omtrent gennem dens hele længde fra nord til syd, dog således, at et eller to af dem flere steder er afbrudt på større eller mindre strækninger. I rækkefølge fra øst til vest fremtræder disse bæltter som marsk, agermark, klit-areal (med hede) sandmarsk (kaldet Stranden) og en sandflade, der de fleste steder skilles fra Stranden ved en mere eller mindre vidt fremskredne klitdannelse, tit af ret ny datum.

Næppe noget steds på det slesvigske fastland frembyder naturen så stor afveksling inden for så lille et område som på Rømpø. Her har man kun få minutters gang fra de sværeste marskenge til klitter og videre til en vidtstrakt, gold sandørken. Såvel den første som sidstnævnte er fuldstændig jævne og under almindelige forhold så faste som et gulv, men mange steder går man umiddelbart fra såvel engene som Sanden over i et klitlandskab med blødt rundede toppe og skarpkammede, halvmåneformede rimme (sidepartier som vandreklitter har efterladt på deres vej). I vest bruser det åbne Vesterhavs næsten aldrig hvilende brænding og dønning mod den sandede strand, i øst risler tidevandets grumsede småbølger lydløst eller ensformigt boblende og susende over de lerede af sandorme gennemrodede vadder op mod det lave, andelklædte engbryn, mens en hvirvlende strøm i nord og syd skærer skarpt om øens hjørner, når tidevandet to gange daglig går ud og ind ad Juvre- og Listerdyb og fylder eller tømmer det flade indhav mellem øen og fastlandet.

Og næppe gives der ret mange egne, hvor stemningen kan skifte så stærkt som her: fra den store, fredfyldte, uforstyrrelige stilhed, således som den kun kendes en sommeraften på de vidtstrakte enge ved havet i øst, til det vildeste oprør i en efterårsstorm, der river taget af husene, driver de skiddent frådende bølger op over enge og agre og pisker dem til hushøjt sprøjtende skum mod toftvolde og havediger.

Dette billede, tegnet for rigelig 30 år siden, har dog nu på de største

strækninger mistet enkelte af sine træk, siden engene så vel ved syd- som ved nordenden af øen er bleven inddigede i 1912 og 1926 henholdsvis 1928. Nu skyller på disse strækninger ingen stormflod mere hen over enge, agre og tofter. På engene, der før lå åbne ud mod havet, har man nu nærmest følelsen af noget indestængt, og selv fra de højere liggende agre får man knap nok frit udsyn over diget til havet og fastlandet. På de mindre strækninger ved Tvismark, Kongsmark, Tagholm og Borgengene er billedet fuldstændig uforandret

Det helhedsindtryk, den fremmede i reglen får af Røhmøs natur, er tit nok uendelig trist. Dette hidrører ikke alene fra, at klitterne dækker så stort et areal, at de – på et enkelt sted nær – smalle strimler eng- og agerland, der ligger helt uden for deres råderum, forsvinder for dens blik, der ikke har lært dem at kende i deres bedste øjeblikke, men først og fremmest fra det for dette klitlandskab særegne præg. Sandflugten, der i sin tid dannede det, har sikkert nok fulgt sine vildeste luner uden at møde nogen nævneværdig hindring. Hvad stormen i dag dyngede op på et sted, hvirvlede den måske den næste dag rundt i luften igen og flyttede det et andet sted hen. Klitter, der oprindeligt dannedes ude i vest ved skellet mellem græsland og sandflade, vandrede således tværs over øen og bredte sig under deres vandring til begge sider over så stort et strøg, som de nogenlunde kunne overkomme. En del klitter, der dannedes samtidig eller senere, blev dog af en eller anden grund på deres oprindelige plads eller ikke langt fra den og ligger der endnu til dels i sammenhængende rækker.

Den gang, alt dette foregik, var der visselig vildskab nok i det, men nu er der hverken vildskab eller storhed over dette klitlandskab. I den vilde leg har det sat alle kræfter til. Sandet har kunnet brede sig sådan, at kun ganske få af klitterne udmærker sig ved deres højde, og endnu færre af dem er så løse, at de kan blive farlige. Udtværede ligger de nu som rækker af fladtrykte, lyng- eller endog sparsomt græsklædte sanddynger, sammensunkne, duknakkede tværdrivere, der irriterende trygt og dvask ligger og ruger over den ødelæggelse, de skabte i deres længst henrundne vildskabs dage. Og ud over de store sletter imellem dem ligger sørgelige spor af deres vandringer, de oval- eller halvmåneformede rimme, der på vandringstiden allerede var for faste til at følge med og nu gør indtryk af bølger, større og mindre, der går tilsyneladende meningsløst på kryds og tværs af hinanden og er størknede, ligesom de skulle til at brydes og blive til brænding. Kun her og der brydes dette landskabs sørgelige præg af en noget tynd, men dog bølgende kornmark i en opdyrket klitdal, en fordums hede, hvor spade og plov i omkring ved hun-

Thade Hans Marius Petersen, f. 22. nov. 1866 i Toftum på Rømø, d. 20. sept. 1949 i Haderslev. Foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Thade Petersens forældre, gdr. Christen Petersen, 1833–1917, og Kjestine Ingeborgline Manøe, 1845–76. Foto i priv. eje.

Thade Petersen som ung redaktør ved Hejmdal i Åbenrå. Fot. W. Schützsack, Åbenrå 1897. Priv. eje.

drede år har hjulpet hinanden med at udslette vandreklittens spor og vinde et lille stykke af det ødelagte tilbage.

Det er hovedsagelig det indre af øen, der således ligger helt under klitternes herredømme. Både ved vester- og østersiden og ved begge ender af den findes der større og mindre strøg, hvor sandflugten enten slet ikke er nået hen eller hvor naturen, til dels ved menneskers hjælp, bag efter har bødet på skaden, så godt, at der næsten ikke er spor tilbage af den.

Skønt klitdannelsen skyldes så tøjlesløse og uberegnelige kræfters vilde spil, ligger de som nævnt dog somme steder i god orden. Det gælder navnlig de nordligste, allerbedst dem i Toftum. I Juvre er der egentlig kun to rækker: Gadeslagsbjergene lidt uden for byen og Yderbjergene med Hjørnebjergene ud mod »Stranden«. I Toftum kendes derimod tydeligt tre systemer, opstået efter hverandre, nemlig Dyssebjergene, Kovbjergene (med Rembjergene kastet over på Juvres grund) og Yderbjergene.

Det er kun meget sparsomme efterretninger, vi har om de sandflugter, der har dannet disse klitpartier. Kun den, der gav Gadeslagsbjergene i Juvre deres form, har vi ret fyldige oplysninger om i en »relation«, der uden tvivl er skrevet af kaptajn P. J. Manøe i Juvre. Han har ganske vist ikke selv oplevet sandflugten, men dog været i stand til at få så sikre oplysninger om denne, at der næppe kan næres tvivl om rigtigheden af hans fremstilling. Den fandtes blandt hans efterladte papirer og stammer efter hele sammenhængen at dømme sikkert fra ham. En bemærkning om, at han i 1787 har »efterskrevet« den, kunne vel give anledning til at tro, at man kun havde med en af ham forfærdiget afskrift at gøre. Ordet »efterskrevet« skal her dog snarere betyde »nedskrevet efter mundtlige fortællinger« end »afskrevet«.

Forfatteren af »Nachrichten von der Insel Römoe« i »Staatsbürgerliches Magazin« 1824 gengav her det væsentligste af »relationen« i tysk oversættelse, desværre med en del meningsforstyrrende oversætter- og trykfejl. Moritz gengav i »Die Nordseeinsel Röm« ligeledes på tysk hovedindholdet af »relationen«. Heldigvis blev den fuldstændig gengivet i første afsnit af »Rømø« i Sønderjydske Aarbøger 1903. Nu er den nemlig forsvunden. Professor Moritz har senere fået den til låns, og efter hans død har den ikke været til at finde. Der kan derfor vel være grund til her igen at tage den med. Med lempelig ændring af tegnsætning og retskrivning lyder den:

Relation

angaaende Jywere By paa Nørland Rømøe.

Sidst udi forrige og først af indeværende Seculo haver denne By været meget slet og i ringe Stand, endskiønt den i gamle Dage forhen havde

gode og deylige Enge Norden og Vester fra sig, som nu kaldes Bollerten (»Sanden« Nordvest for Juvre). Saa er nu denne slette Tilstand Tiid efter anden opkommen af Flyvesand, dels af Stranden og overskyllede de deylige Enge, ja tilsidst igiennem Biergene og gjorde dem løse og bedækkede dem med bare Flyvesand, som alt mere og mere tog Overhaand og Tiid efter anden drev over Marken saavel som til Byen i dens Tofter, Gaarde og omkring paa deres Huse 1, 2 a 3 Alen højt, saaledes, at paa den Stavn, den Tiid beboet af Mikkil Hansen, nu beboes af Peder Pedersen (den sydligste gård i byen, nu Jens Hansen), og paa dette Sted, som da var beboet af Las Bodesen, nu beboes af Peder Manøe (nu Søren Hansen) saavel som de tvende nordligste Huse og hele Byen saa at sige, naar de først benævnte kom hjem med den smule Hø af deres Østereng, som endnu var fri for Sand, især om det blæste noget af Nordvest, da maatte de først øse Flyvesandet fra deres Døre og Ladehuller, førend de kunde faa Høet ind. Og Kaal kunde de ingen Steder plante for Sand. Saavel Frugt- som alle andre Træer blev øde, og det saa rigtig ud til Byens Undergang.

Det Halve af Byen, nu Riiberhuus Tienere, laa til et Capitel, hvortil de den Tiid var vornede, og søgte der om Lindring i Skatter, ja om Hielp. De blev og derfor af deres Huusbonde frigiven for Hoveri nemlig for Spinden og alt sligt. Her laa nu disse arme vore Forfædre som under Sandet. Da skal Sønderland Rømmø have staaet i god Stand med faste Bierge og gode Enge og alt. Derefter er Sønderland Rømmø i Aaret 1682 overdraget til Kongen fra en Greve Schack, og disse Capitelstienere fra deres Herskab overdraget til Kongen, hver paa sine Conditioner, dog at betale en solidums Skat, nemlig af en Capitelsgaard 36 Rd. aarlig og af en Sønderland Gaard 18 Rd. og samme at levere til Riiber Amtsstue udi 2 Terminer aarlig med de Sønderland.

Her sad de nu i den Tiid paa Sønderlandet som i Flor og Velstand og aldrig indfandt sig at hielp disse af Sand belagde Capitelstienere til nogen Lindring. Men som de gamle Forfædre i Jywere var arbeydsomme og stræbsomme Folk og nu vare komne til at ligge under Kongens naadige Regiering, fattede disse Mod og besluttede da med hverandre at bruge alle Kræfter og Midler til at dæmpe paa denne forfærdelige Flyvesand, som og lykkedes dem, efter at de i mange Aar havde arbeydet derpaa, dels de, som for længe siden er bortdøde og nogle faa, som endnu lever og har været med ved Arbeydet. Men mange kan sanse (huske) det endnu, thi Anno 1740 var Sandet dæmpet.

Hvad Ramedier de brugte er disse: først temmede de Sandet ud fra deres Huuse i større Bierge eller Høye tilsammen og hentede Tang og Klæg fra Søen at bedække det med. Længere fra Byen satte de Diger af

Tang, købte Træ, nyt og gammelt, brugte Tørsvær, Børnene søgte Havriis ved Stranden at lægge derpaa, hvorved Sandet blev henviist som i Volde uden for Byen. Derpaa blev der kjørt Tang, Klæg og hvad de kunde faa til at dæmpe med. Disse Sandbierge blev og paa mange Steder besat med Helme (marehalm), som de fik fra de andre Byers Bierge. Saaledes lykkedes det, at disse Volde er nu paa nogenledes Maade begroet, men dog maa de mange Steder endnu hvert Aar hjelpe.

Da denne Sandflugt var nogenledes dæmpet, hvorved Beboerne vare armlig udmattede, men alligevel betalte de alle Tider deres forommedte paalagde Skat uden den mindste Hielp eller Lindring fra Sønderlandet. Derefter fattede de atter som nyt Mod. Hvad Sand, de før havde dæmpet og bragt tilsammen i Høye paa deres Agre, denne Sand søgte de nu ved alle Leyligheder Tiid efter anden at kjøre bort igien, enten ud i Gadekiærene eller idet mindste uden for deres Tofter og Gaarde, hvor de igien dæmpede samme. Saaledes er der siden 1740 udarbejdet til Jywre nogle Tønder Udsæd, som den Tiid laa rent under Sandet. Dette Arbejde er mest forrettet af Fruentimmerne. Og af denne Elendighed er endnu saadan Skræk i Beboerne, at saa hurtig der mærkes sandige Steder at løsne sig, da straks er de med hverandre at dæmpe det, endskiønt de er to Slags Tienere, nemlig Capitelstienere til Riiberhuus Amt for det halve af Byen, det andet halve sorterer under Haderslev Amt.

Ved denne Fruentimmernes Stræbsomhed saavelsom ved lykkelig Søfart af Mandfolkene er Byen Tiid efter anden forbedret sig. De fleste holder Tienstepiger, og Konerne er selv deres Anfører. Næst Guds Bestyrelse og deres egen Fliid er Sandet nogenledes rolig, saa at Byens Eyendom ser grøn ud. Men af den megen skarpe Havsand er Jorden saa skarp, at ved mindste tørre Sommer svies Græsset og Kornet straks bort.

At dette saaledes forhen er tilgaaet haver sande og troværdige Forældre og disse igien berettet de yngre, og Rudera af Arbejdet kan endnu ses daglig.

Aarsagen hvorfor dette er efterskrevet er denne, da Sønderland Rømø ser nu ud, at dem paa sine Steder kan overkomme Sandflugt fra deres udæmpede Bierge, saavelsom hvad de paa den østre Side ved Havnen haver mistet af Søen, man skulde ikke formode af dem, at de vilde indfinde sig og sige, at Capitelstienernes Vilkaar er nu bedre som deres, derfor kunde ydes mere Skat. Men skulde de falde paa sligt, da kand af foregaaende ses, hvorledes de i Capitelstienernes Sandflugtstiid haver hiulpet dem, uden hvad en Svoger eller god Ven haver hiulpet den anden i sin Nød.

Efterskrevet Aar 1787 af

P. J. Manøe.

Klitterne gør sig så stærkt gældende i Rømøs natur og har betydet så meget i øens historie, at det vel nok kan anses for berettiget, at dette livfulde billede af dannelsen af et lille parti af dem får en så fremragende plads i den skildring af øens natur, der naturligt hører med til dens historie.

Langs den østre side af klitterne strækker sig en smal strimmel agermark, gennemgående af let beskaffenhed og med sandunderlag. Dette er det eneste bebyggede strøg på øen. På det findes alle byer og huse som sagt trukne ud over så godt som hele øens længde. I Tvismark, Kongsmark og på Sønderlandet må en del af bebyggelsen dog snarest siges at ligge inde på klitarealet.

Ved agermarkens grænse mod øst begynder marskengene og strækker sig lige ned til havet. De findes langs hele østkysten i et bælte, der ved den nordlige tredjedel af øen har en bredde af 600–2000 meter, ved den øvrige del derimod kun danner en smal strimmel, der dog enkelte steder udvider sig til en bredde af 2–300 meter. Saavel eng- som agerbæltet er flere steder gennembrudt af strøg, hvor vandreklitterne uhindrede er gået tværs over hele øen, indtil de er nået ud til østkysten, og havet her har standset dem eller taget det af dem, der gik ud over bredden, i sit skød igen.

Ikke alene disse enge ligger så lavt, at enhver stormflod satte dem helt eller delvis under vand, men en stor del af agrene var ligeledes udsatte for oversvømmelse af de store efterårs- og vinterstormfloder, indtil digerne blev byggede. Nu er det kun små strækninger i Tvismark, Kongsmark, Tagholm og mellem Østerhede og Havneby, samt den største del af Stranden, der kan oversvømmes.

Går man fra Toftum eller Juvre mod vest gennem klitterne og kommer ad en af de dybe hulveje, som i fællesskabets tid er slidt af den daglige kvægdrift, ud gennem den yderste række, åbner der sig pludselig udsigt over enge af endnu langt større udstrækning end de oven omtalte marskenge. Det er den såkaldte »Strand«. Den danner et bælte, ligesom marskengene, langs hele øens vestside, og er ligeledes bredest i nord, hvor Strand og eng rækker hinanden hånd uden om klitterne og agrene i det indre og går jævnt over i hinanden.

»Stranden« er af en anden beskaffenhed og, som det senere skal ses, ligeledes af en anden oprindelse, end marskengene. Mens de sidstnævnte består af et 3–10 meter dybt lag fed klæg, findes der på »Stranden« kun et omtrent 5–15 cm tykt lag grønsvær på sandunderlag. Engene er vistnok Danmarks fedeste marsk, Stranden er kun mager sandmarsk. Stranden er lige som engene jævn med ubetydelig sænkning mod midten. Dog findes der her i modsætning til engene et utal af større og mindre flakke

vandsteder, såkaldte »dæld'er«. Hvor de større blandt disse når en dybde af 1/2–1/1 meter, kaldes de »låer«. En »lå« har vistnok oprindelig altid haft udløb til havet. Hos mange af dem, der findes på »Stranden«, er dette dog nu tilsandet. For 30 år siden var de fleste dælder endnu rå i bunden. Nu er de næsten alle helt eller delvis bevoksede med græs eller kogleaks kaldet »pæk«. Græsset her ude er skarpt og hårdt, til dels harrild, og langt fra så godt som på marskengene. Det benyttes næsten udelukkende til græsning af ungvæg og får og kun for en lille del til høbjærgning.

Ud for Toftum og Juvre afsluttes »Stranden« i vest af en bred, men lav med græs og marehalm bevokset, sandbanke, som i tidens løb er dannet ved næsten umærkelige sandflugter. Ud for de sydligere liggende byer hæver banken sig til en klitrække af jævn højde. Den vokser endnu stadig, om end så langsomt, at marehalmen de fleste steder uden menneskelig hjælp kan holde sandet i ave. Kun ud for Sønderlandet måtte man for rigelig 70–80 år siden gribe kraftigt ind og i en lang årrække arbejde ihærdigt for ved statshjælp at standse en allerede godt begyndt ødelæggelse af »Stranden«. Sandet fik derfor her ikke lov til at danne klitter efter eget tykke, men måtte hobe sig op i en snorlige høj og bred sandvold, således som menneskene ville have det. Stranden er ligesom engene så lavtliggende, at den kan oversvømmes af enhver stormflod, men har dog i den omtalte sandbanke og klitrække et ret betydeligt værn, så at det kun er de større stormfloder, der sætter den under vand. På Sønderlandet er »Stranden« dog nu inddiget, til dels ved hjælp af den ovennævnte høje og brede flyvesandsvold.

Klitten og banken derude danner den yderste grænse mod vest for det egentlige Rømø land. Alligevel kommer man ikke herfra umiddelbart ud på havets uomstridte område. Fra bankens fod eller »grønningen« strækker en 1000–4000 meter bred forstrand sig som en jævn sandflade ud til havet. Den er højest ude i havstokken og sænker sig næsten umærkeligt ind mod grønningen, mest dog i midten, hvor den ikke er højere over daglig vandstand, end at den ved enhver lidt stærkere vestlig vind oversvømmes af vand, der strømmer ind ad en del »låer« og »slund«¹⁰ i den højere havstok. Når »sanden«, som denne flade kaldes, er tør, er den fast og god at gå på, men efter regn eller oversvømmelse er den så blød, at foden synker lidt i for hvert skridt, man tager. Vandringen hen over den er da ret besværlig.

»Sanden« er ikke alene Rømøs største naturejendommelighed for ikke at sige naturskønhed, men den er uden sidestykke her til lands. Så bred en forstrand findes hverken på nogen af de andre vesterhavsøer eller på Jyllands vestkyst. Det eneste, der kan sammenlignes med den, er Skallin-

gen. På grund af klitpartier i vest og delvis bevoksning inden for klitterne giver den imidlertid langt fra så stærkt et indtryk af storhed og øde som Rømø's sand, især i nord og syd. Her har man en ørken så gennemført øde og med så dyb en gravstilhed og ensomhed som intet andet steds indenfor vore landemærker. Under en vandring hen over den spejder man forgæves efter en eneste græsspire – kun inde ved grønningen ser man her og der spredt stående kveller – og man farer næsten forbavset op af sine drømme, når man hører et enkelt fugleskrig. Alligevel går man en smuk, varm sommerdag ikke forgæves derud, især når »sanden« er lidt fugtig. En sådan dag er der nemlig gode betingelser for at få en luftspejling at se af den skønneste og mest fortryllende art. Usynlige vanddampe strømmer nemlig fra den fugtigvarme sandflades millioner af porer op i den hele luft. De blændende solstråler brydes i dem således, at »sanden« på lidt afstand ser ud som et hav. Det er glat som et spejl. Det glinser så blødt, som var det af smeltet sølv. I det fjerne, især når man ser ind imod land, bølger det på en egen sagte glidende vis. Og bølgerne bævrer og flimrer så fint og let som luften og lyset og den usynlige em, de er dannede af. Alt, hvad der kommer inden for dette havs område, fortryller det. Den faste materie gør det let som skum. Det udvisker alle faste former og driver gæk med ens tilvante forestillinger om fjern og nær, stor og lille. De mørke, tunge klitter inden for dette sølvhav synes at have revet sig løs fra deres brede rod og svømme som store, lette, næsten gennemsigtige skumklatter på det blanke, bævrende spejl. Et menneske i nogen afstand antager kæmpemæssig skikkelse for ikke at tale om, at et køretøj ser frygtindgydende ud. Således bliver alt og alle ukendelige på lidt afstand, og man kan derfor gå her og nyde ensomheden, forvisset om, at ingen kan se eller dog kende en, samtidig med, at man nyder det ubegrænsede udsyn over sand og hav.

Her ude på »sanden« har flyvesandet endnu frit spil. Når bølgeslaget under pålandsvind skyller en del sand op på strandbredden, tørres det hurtigt og bliver så til legetøj for vinden. De tungeste korn bliver liggende i nærheden af havstokken og bidrager til at højne den, de letteste jager som i snefog hen over »sanden« og standser først ved grønningen eller bag de nydannede klitters marehalmsbuske.

I en skildring af Rømø's natur har også det hav, der omgiver den, krav på et par ord. Det er allerede sagt, at i vest slår bølgerne fra det åbne hav lige ind mod stranden, der her er sandet og lav. Alligevel holder den sig udmærket. Netop fordi den er så lav og løs, frembyder den intet angrebspunkt for bølgeslaget. Dette kan blot flytte lidt sand. Der er ingen brinker at undergrave, ingen klitter at skylle bort, således som f.eks. på Sild.

Langs kysten løber også her de bekendte tre revler, hvor brændingen efter en pålandsstorm brydes med tordenlignende larm, der sommetider høres milevidt borte, f.eks. helt inde ved Løgumkloster.

I sammenligning hermed er havet i øst tamt og ubetydeligt, men som led af Rømøns natur og på grund af den mere indgribende betydning, det har for livet på øen, kræver det alligevel her større opmærksomhed. Man skulle næppe tro, at det er en del af *det* hav, der vældigt, friskt og frit bruser der vester ude, så forskelligt er det her fra der. Kommer man ned til det ved ebбетid, ser man ikke andet end en stor, kedelig grå, sølet vaddeflade, bag hvilken fastlandets byer og få banker viser sig i utydelige omrids. Kun ude i »e leje«, dybet omtrent midtvejs mellem øen og fastlandet, er der lidt vand, og så i utallige render og småpytter rundt om på vadderne. I dem finder måger, hejrer, strandløbere, klirer, gravænder og andre vadefugle rigelig føde, og ude ved randen af dybet holder hundredtusinder af grågæs til, hvis tusindstemmige bløde pludren i stille aftener fylder luften med en musik, der smelter vidunderlig harmonisk sammen med den dybe, sagte susen, som flodbølgen frembringer, idet den skyller hen over vadderne og forvandler dem til virkeligt hav.

Denne susen hidrører ikke fra noget bølgeslag, men er sammensat af et utal af svage knitrende og boblende lyde, indenfor ens hørevidde måske tusinder i hvert sekund. De frembringes af den luft, der i ebбетiden har samlet sig i de millioner af småhuller, som sandorme, slikkrebs og småsnegle gravede sig i vadden. Alt som vandet nu trænger frem, fylder det hullerne og driver luften ud af dem i form af små bobler, der brister med et lille smæk, når de når overfladen.

To gange i døgnet går forvandlingen for sig fra sølet vadde til grumset hav. Som en rivende strøm presser flodbølgen ude fra det store hav sig ind igennem Listerdyb og Juvredyb, breder sig derpå til alle sider og fylder i løbet af rigeligt 5 timer »Østerhavet« lige op til engbrynet. Under farten hen over vadderne optager dens vande så meget af disses slik i sig, at de, inden de når op til kysten, især ved sydlig vind, nærmest ligner den skidengrå vælling, der findes i vandpytter på lerede veje. Man skulle ikke tro, at disse grumsede bølger for kun et par timer siden var kommen brusende ind fra det friske, klare hav der ude i vest.

Så snart det grumsede vand har nået sit højeste, bliver der nogle få minutters stilstand. Under denne stilstand og vel også under den første svage synken er vandet så meget i ro, at en del af det opslemmede materiale kan synke til bunds og blive liggende. Således højnes vadderne, bedst inde ved land og især i bugten, hvor vind og strøm har mindre magt over vandet. Ad den vej er al marsken bleven til, og på den måde

højnes den ved enhver oversvømmelse, så længe den ligger uinddiget.

Til dagligdags går tidevandsskiftet ret jævnt og stille for sig. Er det imidlertid storm, slår bølgen hårdt imod engbredden, og hvor denne danner en stejl skrænt, der somme steder er indtil en meter høj, sprøjter de ved sådanne lejligheder højt i vejret, indtil floden er steget så højt, at oversvømmelsen begynder og forvandler både enge og agre til et frådende hav, forsåvidt som de ikke er inddiget. »Østerhavet« giver og tager, som vi nedenfor skal se, de frugtbare enge, alt som forholdene ligger.

Øens kortlægning

Hvad der findes af bogstavelig beskrivelse, er i det væsentlige allerede nævnt. Vigtigere i flere henseender er imidlertid det billede, der til forskellige tider er givet af øen i form af kort. Over dem har Moritz en ret fyldig fortegnelse i »Die Insel Röm« 1909 under overskriften »Kartenkunde«. Det ældste, der nævnes, er fra ca. 1550, men hverken det eller de 10–12 senere, der nævnes, har nogen videre værdi som kort betragtet. Først 1643 tegnes efter ordre af Christian IV det første specialkort over Rømø af den bekendte kartograf Johannes Meyer i Husum. Det er i en målestok af lidt over 100.000 og omfatter området fra List til Sønderho med fastlandskysten til inden for Ribe og Skærbæk og Vesterhavet til uden for seksmetergrænsen. Det går senere, i noget mindre målestok, igen i Meyers fantastiske historiske kort og har haft indflydelse på adskillige senere kort.

Alle disse kort er i så lille målestok, at de kun med stor forsigtighed kan anvendes af den, der ønsker et pålideligt billede af øen i de tider. Som målestok bliver de altid kun ret omtrentlige. Først rigeligt halvandet hundrede år senere får vi et kort, der kan give os det ønskede billede af øen.

Under Videnskabernes Selskabs kortlægning af lande opmålte landmåler S. Bruun imidlertid Rømø og tegnede i 1796 et meget nøjagtigt kort over øen i målestok 1 : 20.000. Moritz havde set en kopi af det i søkortarkivet. I generalstabens geodætiske afdeling findes imidlertid originalen.

I de følgende år blev der fremstillet en mængde kort i mindre målestok, men alle på grundlag af det sidstnævnte.

Det næste arbejde, der er præget af videre nye fremskridt i fremstillingen af øen, er det, der blev udført under den såkaldte Preussische Landesaufnahme, som i 1871 opmålte hertugdømmerne og bestemte højden i landskaberne ud fra nulpunktet på hovedvandstandsmåleren i Hamborg, da der endnu ikke var bragt forbindelse til veje med vandstandsmåleren i Neufahrwasser, der ellers skulle være normalpunktet for Preussen og i det hele for Tyskland. Forbindelsen med Rømø bragtes i stand ved trigonometriske målinger fra Gassehøj og Husum-Ballum til øens højeste

klitter Høst i Bolilmark og Stagbjerg i Vesterhede på Rømø, hvorefter øen opmålt og nivelleredes. På grundlag af dette udarbejdedes så det generalstabskort eller målebordsblad i målestok 1 : 25.000, der udkom i 1880, men senere et par gange har fået ny tilføjelser og er bleven kontrolleret på enkelte punkter.

I 1909 udarbejdede Moritz på grundlag af dette målebordsblad og egne målinger og iagttagelser et nyt kort i målestok 1 : 20.000. På dette indføjedes forandringer, der var sket siden 1871 både i klitlandskabet og ved tilvækst af nyt land især i nordøst og nordvest. På dette kort indføjede han en mængde stednavne, især vej-, mark og klitnavne. Det har han dog ikke været heldig med, idet en hel del af disse ny indførte navne er anbragt på forkerte steder.

Efter Genforeningen er det tyske kort bleven underkastet den revision i marken, der er gennemført overalt i de sønderjydske landsdele, og på grundlag af denne revision er der udgivet en foreløbig udgave af målebordsbladet, men den endelige udgave foreligger ikke endnu. Først i 1938 foretoges de endelige opmålinger til den.

Øens højdemåling.

Var man således endda nogenlunde stillet med de geografiske positioner, skønt det naturligvis er et savn, at der endnu ikke findes noget endeligt resultat af den danske revision, så voldte det meget større ulemper, at øen ikke var sat i forbindelse med noget højdemålingssystem, hverken med preussisk eller dansk normal nul (N N). Det har derfor været meget vanskeligt at få de enkelte punkters absolutte højde bestemt. Der var som før nævnt i 1871 bleven foretaget en måling ud fra Gassehøj og Husum Ballum. Derved blev højden af Høst bestemt til 18,30 m. Som trigonometrisk måling gjorde den dog ikke krav på at være af samme nøjagtighed som en finnivellerings. Den var da også kun angivet i decimeter og allerede af den grund ret unøjagtig. Da Moritz i halvfemserne eller måske senere foretog en del nivelleringer på øen, benyttede han nogle af de trigonometriske mærker fra halvfjerdserne som udgangspunkter. De vigtigste af dem var imidlertid anbragt på klittoppe som Høst og Stagbjerg, hvor de ved senere sandflugt var kommen ud af stilling. Andre var i tidens løb bleven ødelagt ved uforsigtighed og på anden måde. Det på Høst var, så vidt det kunne ses, bragt helt ud af stilling. Det på Stagbjerg var rullet halvvejs ned ad klitten. Det på Laasbjerg vest for Kongsmark var endog helt forsvundet. Af dem, der derefter endnu var tilbage, var mindst to upålidelige. Alligevel gik han ud fra de bedste af dem. Alle deres unøjagtigheder klæber således også ved hans højdebestemmelser, som han

angiver en del af på sit kort. Af synderlig værdi for nærmere undersøgelse blev derfor heller ikke hans højdeangivelser, så meget mindre, som de er ret spredte og kun for en meget lille del er foretaget på de strøg, der har mest at betyde for nærværende arbejde. Der er i virkeligheden kun en af dem, der har kunnet gøres brug af, og det er endda tvivlsomt, om han ved den er gået ud fra ovenomtalte grundlag eller fra en skønsmæssig antaget højvandslinje.

Af langt større betydning for nærværende er de målinger og nivelleringer bleven, som det danske Hedeselskab 1922 foretog som forberedelse til genopbygningen af et dige om engene syd for Havneby og senere til bygningen af det store dige om engene på Nørlandet. Det måtte jo her foretage et betydeligt nivellement for at få bestemt den højde, digerne skulle have. Her gjaldt det især om at udfinde den højde, vandet var nået til under de højeste kendte stormfloder. Under stormfloden 1825 var anbragt eller kunne påvises mærker på Sibrandt Thomsens hus i Sønderby, ved Andre. Listes gård i Tagholm, på den gamle kro i Kongsmark og på Jes Jessens gård i Juvre, måske også på Cornelius Møllers udhus. Fra stormfloden 1909 på havemuren omkring Adolffs hus i Havneby, ved Sibrandt Thomsens hus og ved Andr. Listes gård. Som udgangspunkt for nivelleringen til disse punkter brugtes bunden i den sluse, der var bleven bygget, da Havneby enge blev inddiget i 1912. Efter de pågældende akter skulle den ligge i NN. Dette NN blev, som naturligt var, opfattet som preussisk normal nul, og ud fra det blev vandstanden i de to stormfloder målt med centimeters nøjagtighed, og der blev indlagt en mængde koter på matrikelkort i målestok 1 : 2000 eller 1 : 4000. Støttet til et tæt net af sådanne punkter betegnet på et kort i så stor målestok var det allerede muligt at foretage et nogenlunde nøjagtigt nivellement til så godt som alle de punkter, der var af interesse i den henseende. De var som sagt angivet i centimeter, altså med al den nøjagtighed, formålet krævede, men der var dog stadig i selve udgangspunktet, slusebunden ved Havneby, en kilde til både usikkerhed og unøjagtighed, da man af akterne kun kunne se, at den var lagt på NN, men ikke vidste, hvordan de tyske ingeniører var nået til dette mål. Antog man, som det lå nær, at der var nået til det ud fra fikspunktet 7,1 m sydøst for Havneby kro, så lå der jo allerede deri mulighed for indtil 9 cm unøjagtighed, da det kun regnede med decimeter. Desuden havde det vist sig, at højdeangivelsen på flere af disse punkter ikke stemte sammen indbyrdes. Man kunne altså heller ikke stole på, at dette punkt var rigtigt angivet.

Med tilbørligt hensyn til alt dette lod slusebunden sig dog bruge som udgangspunkt for en fastlæggelse af digekoterne. De forskellige mærker

viste, at vandet den 3. februar 1825 var nået

i Sønderby	til kote	4,04	m
i Tagholm	> >	4,01	>
i Kongsmark	> >	4,20	>
i Juvre	> >	4,33	>

Disse koter blev omregnet til dansk normal nul (D N N), idet der blev lagt 24 cm til deres værdi.

Ligeledes viste mærker fra stormfloden 1911 at vandet da var nået til følgende højder

Havneby	3,32	m
Sønderby	3,61	m
Tagholm	3,46	m

Efter dem blev digekammenes højde og vandløsingernes (afvandingsgrøfternes) dybde fastsat. De bød da også på en mængde brugbare og formentlig tilstrækkelige udgangspunkter for de til nærværende arbejde foretagne bundundersøgelser.

Enkelte steder var dog afstanden fra de nærmeste af disse fikspunkter så stor, at en nivellering med det af forfatteren brugte lommenivellerinstrument næppe kunne ventes at føre til noget tilstrækkelig nøjagtigt og pålideligt resultat. Dette savn blev dog til dels afhjulpet, idet Geodætisk Institut i sommeren 1933 lod anbringe 32 bolte, plader og kalotter som fikspunkter spredt over hele øen. En liste over dem med angivelse af deres koter har instituttet velvilligst overladt forfatteren. De er ganske vist kun henført til højvande ved landgangsbroen i Kongsmark, men hovedsagen var jo, at man nu i dem havde et vandret plan, som det var let at sætte i forbindelse med det ligeledes vandrette plan, man havde i Hedeselskabets nivelleringer ud fra slusebunden ved Havneby. Ganske vist var det til gene, at de to systemer regner med to forskellige udgangspunkter, hvis indbyrdes højdeforhold man ikke nøjagtigt kender. Dog kunne forskellen mellem de resultater, det førte til, ikke være synderlig stor. Den måtte vistnok i ethvert tilfælde blive mindre end unøjagtighederne i de oprindelige tyske nivelleringer.

En betydelig mangel ved såvel Hedeselskabets som Geodætisk Instituts højdeangivelser var det imidlertid, at intet af dem kunne antages at have sit udgangspunkt i et almenlydig system. Geodætisk Instituts var som nødhjælp kun henført til højvandslinjen et bestemt sted, og Hedeselskabets målinger måtte ligeledes antages at have deres egentlige udgangspunkt i højvandslinjen. Dertil kom, at denne linje ikke en gang kunne antages at have samme højde i begge tilfælde. Der var ikke alene gået ud fra den til vidt forskellige tider med måske ret forskellig vandstand, men

også på to forskellige punkter, hvis vandstand ikke uden videre kunne antages at være den samme, men tværtimod sandsynligvis var noget forskellig.

Det sidste betydningsfulde skridt, der er gjort i retning af at få et fast udgangspunkt for måling af øens højdeforhold er det, at lederen af Hedeselskabets kulturtekniske afdelings kontor i Tønder, ingeniør Jacobsen i slutningen af oktober 1935 udførte et nivellement fra Skærbæk brohoved hvor dæmningen til Rømhø skal gå ud fra fastlandet omtrent $2\frac{1}{2}$ km nord for Ballum sluse over vadderne til odden ved Padborg på Rømhø. Dette nivellement blev vel foretaget under så vanskelige forhold, at ingeniør Jacobsen ikke tør indestå for dets minutløse rigtighed, men det viser sig dog kun at være yderst lidt afvigende fra det, der må anses for det rigtige. Det viste ganske vist, at det D N N, som man havde regnet sig til ud fra Havnebylusens formentlige Pr. N N, var noget for høj og måtte sænkes 14 cm, men i virkeligheden var forskellen, som det senere skal ses, langt fra så stor. Om det nu ikke var pinlig nøjagtigt, så havde vi dog med dette nivellement fået knyttet forbindelse med D N N og derved fået et nyt middel til kontrol af de gjorte beregninger.

Imidlertid er der nu fra en anden side faldet lys over sagen, der kan synes egnet til at sprede den usikkerhed, der hidtil har været med hensyn til disse højdemålinger.

Som svar på en henvendelse til det kongelige »Meliorationsbauamt« i Slesvig, der i 1899 har udført det forberedende arbejde til beregningen af diget ved Havneby, fik forfatteren fra »der Kulturbaubeamte« samstedts velvilligst et udførligt og oplysende svar, hvoraf det fremgår, at man også dengang hurtigt var kommen på det rene med, at den ved opmålingen i 1871 opgivne højde af Høst var unøjagtig. Den var som sagt angivet at være 18,30 m. Derefter skulle vandstandsmærket i Tagholm fra 1825 ligge på 3,608 m. For at nå til større nøjagtighed kontrollerede man disse målinger fra 1871 og fandt, at Høst i stedet for + 18,30 lå på + 19,84, mens flodmærket i Tagholm lå på + 4,05 og ikke på + 3,608. Denne kontrol øvedes ud fra vandstandsmåleren ved Albuen på List. Den var ved finniveaulement sat i forhold til N N, hvilket ikke betyder Pr. N N men simpelthen normal nul, regnet efter vandstandsmåleren i Amsterdam. Dette N N ligger 0,165 m over Pr. N N. Da dagligt vande gennem længere iagttagelser her havde vist sig at ligge 54 cm over N N, lå det altså $54 + 16,5 = 70,5$ cm over Pr. N N. Idet man forudsatte, at dagligt vande ved sydenden af Rømhø var omtrent det samme som ved albuen, kom man til de ovennævnte resultater for Høst og Tagholm. Tagholmskoten skulle efter det altså være + 4,05. Efter Hedeselskabets nivellement lig-

ger den kun på + 4,01 over slusebunden ved Havneby. De 4 cm forskel på de to målinger skyldes måske en lille unøjagtighed i slusens bundhøjde, måske en lille sænkning af den efter digebygningen eller, hvad der også er muligt, en lille forskel i vandstanden på de to steder.

Praktisk talt skulle således det danske nivellement af 1922 og det tyske af 1899 være i god overensstemmelse med hinanden. Imidlertid har det ført til en fejl, at man i 1922 antog NN for at være det samme som Pr. NN og regnede det om til DNN ved at lægge 24 cm til det. NN ligger som sagt 16,5 cm højere end Pr. NN. Så meget er DNN altså bleven regnet som liggende for højt. For at få Hedeselskabets koter i overensstemmelse med dansk eller preussisk NN må der altså lægges 16,5 eller afrundet 16 cm til dem. Derved kommer de så i overensstemmelse med Hedeselskabets nivellement over havet på 2 cm nær. Mere kan der da vist ikke med rette forlanges af et nivellement foretaget under så vanskelige forhold.

Hvor der nu i nærværende arbejde bliver tale om DNN eller Pr. NN, vil det, til dels i (), selv følgelig blive med ovennævnte rettelse, der således er fundet ad to forskellige veje og som her regnes til 16 cm. Da nu udgangspunktet DNN altså ligger 16,5 cm lavere end først antaget, bliver de forskellige punkters virkelige højde over det så meget større end først beregnet.

De førnævnte flodhøjder bliver derefter over Pr. NN – i 1825 i Sønderby 4,20 m, i Tagholm 4,17 m, i Kongsmark 4,36 m, i Juvre 4,49 m, i 1911 i Havneby 3,48 m, i Sønderby 3,77 m, i Tagholm 3,62 m.

Landskabets dannelse

De landskabsformer, som et godt kort giver os oplysning om sammen med bebyggelsesforhold o. l., har deres dybeste rødder i naturforhold. Som de i langt den overvejende del af vort land skyldes aflejringer og omvæltninger i istiden, således skyldes de på Vesterhavsøerne for største delen bevægelser i det omgivende hav og i luften, tidevande, bølgeslag, strømgravning, oversvømmelse og vind, der volder sandflugt.

Tidevande

Tidevandet er den stille, men store dagligt virkende kraft. Det er også den egentlig opbyggende kraft. Det er den faste og forud uberegnelige rytme i havvandets bevægelse, der giver sig udtryk i flod og ebbe.

Flod og ebbe indtræder som bekendt omtrent to gange i døgnet, 703 gange om året. Forskellen mellem vandstanden ved flod og ved ebbe kaldes flodhøjden. Den er ifølge de tyske »Gezeitentafeln« 2,42 m ved Helgoland, er på det nærmeste 1,65 m i Listerdyb og må ligeledes være 1,65 m ved Rømø's havn, idet dagligt vande her ligger så nær ved det i Listerdyb og ved List, at der hidindtil ikke har kunnet fastslås nogen forskel på dem.

Når der her tales om dagligt vande, forstås derved det normale højvande. Det er det, man alle vegne ved kysten forstår ved dagligt vande og ikke, som man undertiden ser det, den omtrentlige middelvandstand mellem høj- og lavvande. Den har jo intet menneske set. Man har kun tænkt og regnet sig til den. Til betegnelse af den kan man passende bruge det kunstigt lavede ord middelvandstand, mens det ord (dagligt vande), der er fremgået af umiddelbar iagttagelse, bør bruges om det, enhver kan se, og som enhver kystbeboer bruger det om¹¹.

Middelvandstandslinjen ligger for resten ikke netop der, hvor man på forhånd vil være tilbøjelig til at søge den, nemlig midt mellem det gennemsnitlige højvande og lavvande på det pågældende sted. Det er derimod den middelvandstand man har udregnet af gennemsnittet af vandstanden ved alle Danmarks kyster, og kaldt dansk normalnul (D N N) brugt som udgangspunkt for alle højdemålinger i Danmark. Det må også her blive vort egentlige udgangspunkt. Men nøjagtig midt mellem høj- og lavvande i havet omkring Rømø ligger det næppe.

Vandbygningsinspektør Hugo Lentz i Cuxhaven har nemlig på grundlag af lange og nøjagtige iagttagelser udregnet, at havets virkelige vandspejl ved Cuxhaven ligger kun 47/100 af flodbølgens højde under højvande og altså 53/100 over lavvande. Ved Helgoland er forholdet 48 og 52¹². Noget lignende, måske nok så stærkt udpræget er sikkert nok tilfældet også i Vaddehavet inden for Rømø. I den retning tyder ikke mindst den s. 29 omtalte tyske vandstandsmåling ved Albuen, ifølge hvilken Vesterhavets middelvandstand kun ligger 54 cm under dagligt højvande, mens flodhøjden i det hele skal udgøre 165 cm. Den middelvandstand, der her er tale om, er dog vist ikke selve den stedlige flodbølges, men middelvandstanden ved Amsterdam.

Vandstanden må heller ikke anses for at være den samme ved alle punkter af kysten. Der kan tværtimod være stor forskel på den endog på steder, der ikke ligger langt fra hinanden. Hvor flodbølgen løber ind mod en kyst, vil den altid ligesom en almindelig bølge hæve sig. Således hæver den gennemsnitlige springflodbølge sig ikke mindre end 66 cm på vejen fra Helgoland til Cuxhaven og 39 cm fra barren ud for Listerdyb til Højer sluse hvor den når op til 2,04 m. En sådan hævning viser sig også at finde sted på vejen ind til Munkmarsk ved østkysten af Sild, men her udgør den dog kun 10 cm.

Denne hævning af bølgetoppen må dog ikke tænkes i forhold til et fastliggende plan som f.eks. Pr. NN eller D NN. Det er en hævning af bølgetoppen over bølgedalen, og en stor del af denne hævning fremkommer ved, at bølgens fod sænkes mere det ene sted end det andet.

Det ligger nær at antage, at den samme hævning må finde sted ved østkysten af Rømø. Da den daglige vandstand har spillet en betydelig rolle ved opbygningen af øen, er det nødvendigt at se at komme til så stor klarhed over denne hævning som muligt.

Da langt den største del af det vand, der ved højvande fylder Vaddehavet mellem Rømø og fastlandet, kommer ind ad Listerdyb¹³, når flodbølgen syd fra helt om for Juvre, inden den møder den nordfra. På den 10 km lange strækning fra inderenden af Rømø dyb, omtrent ud for Østerby, til Juvre, hæver løbets bund sig 1½–2 m. Ved at løbe op ad dette skråplan med 1,4 sømils fart i timen, 43 m i minuttet, må flodbølgens topniveau nødvendigvis hæves. Da nu middelflodhøjden ved Højer (før bygningen af dæmningen til Sild) af den grund var 50 cm større end ved Rømø havn, tør man nok regne med, at den ved Juvre må nå op til omtrent den samme højde som ved Højer og kunne regnes til hen ved 2 m. Denne antagelse, hvis sandsynlige rigtighed der vist ikke kan indvendes noget imod, finder nogen støtte hos ingeniør Jacobsens angivelser fra

Thade Petersens barndomshjem, Kommandørgården i Toftum før restaureringen, set fra nordøst. Fot. Carl C. Biehl, Gråsten. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Kommandørgården før restaureringen set fra sydøst. Yderst til højre vistnok Christian Petersen, Thade Petersens bror, og yderst til venstre Christians kone Hansine. Foto i priv. eje.

Kommandørgården set fra sydøst. Fot. Niels Elswing, Nationalmuseet.

Kommandørgården set fra nordvest. Fot. Nationalmuseet.

Th. Voswinkel på vandring i Rømø's natur. Billedet af lægen er så vidt vides det eneste eksisterende. Den flittige fotograf glemte selv at blive fotograferet.

Kongsmark ved vintertid. Lægehølen i forgrunden, skolen lidt til venstre for midten af billedet. Andre bygninger er H. A. D. Hansens, P. Bech Jensens og Anton Nielsens huse.

Kort over Rømø 1649. Udsnit af Johannes Mejers kort over Haderslev vesteramt, Ribe og Løgumkloster amter i Caspar Danckwerths Neue Landesbeschreibung 1652.

stormfloden i 1825. Efter den nåede vandet ifølge mærker på og ved huse ved Andreas Listes gård i Tagholm op til kote 4,01 N N = 4,17 Pr. N N, ved den gamle kro i Kongsmark (sydsiden) op til 4,20¹⁴ N N = 4,36 Pr. N N og ved Jes Jessens gård i Juvre op til 4,33 N N = 4,49 Pr. N N.

De indklamrede tal her og i det følgende angiver rettelsen til Pr. N N, der ligger ca. 24 cm højere end D N N.

Disse tal fra 1825 viser tydelig stigning af vandstanden, fra Tagholm til Kongsmark og videre derfra til Juvre, tal, der støttes af mærker fra 1911 og 1923, således at vandstandsstigningen det sidstnævnte år nok tør sættes til 70–80 cm fra Havneby til Juvre.

Imidlertid kan man ikke uden videre overføre de høje stormfloders vandstand på den normale vandstand. Under normale forhold stiger vandet i samme tid langt fra så højt som under stormfloden. Under den sidstnævnte er der altså ganske anderledes fart i stigningen og under en normal flod kan man således kun vente at finde en vis procentdel af denne både ved Havneby og på de nordligere punkter.

1911 lå nu vandstanden ved Havneby på 3,32 N N = 3,48 Pr. N N = 3,72 D N N, ved Tagholm derimod 3,46 N N = 3,62 Pr. N N = 3,86 D N N. Den var altså på de 4 km fra Havneby til Tagholm steget 14 cm. Steg den i samme forhold videre de 6 km fra Tagholm til Juvre, ville det blive 35 cm på samtlige 10 km fra Havneby til Juvre, altså 4,07. Den normale vandstand ved Havneby må efter de tyske iagttagelser og beregninger ved Albuen være 94 cm over D N N. Har de 94 cm daglig vandstand her givet en forøget stigning til 3,72 D N N, så må stigningen til $3,72 + 0,35 = 4,07$ ved Juvre have haft en normal vandstand af 1,03 m over D N N at gå ud fra og den ved Tagholm 97,54. Ved Juvre skulle den normale vandstand efter det ligge 9 cm højere end ved Havneby.

94 cm angives her som Havnebys normale højvande over D N N, mens hele flodhøjden kun er 165 cm. Da D N N regnes at ligge midt mellem højvande og lavvande ved samtlige Danmarks kyster, ser denne vandstandsangivelse ud til at komme i modstrid med højvandsangivelser, der hviler på faktiske iagttagelser og beregninger, som har al sandsynlighed for sig, nemlig de vandstandsangivelser, der findes i nautiske håndbøger som f.eks. de af Deutsche Seewarts udgivne »Gezeitentafeln«. Disse er imidlertid beregnede efter de på de forskellige steder iagttagne flodhøjder (forskellen mellem ebbe og flod) og har ikke noget med det pågældende steds forhold til et bestemt fastlagt plan som Pr. N N eller D N N at gøre. Når f.eks. vandstanden ved sydenden af Rømø angives at ligge 80 cm lavere end ved Helgoland, så siger det ikke noget som helst om de to steds koter, men må være udregnet på grundlag af vandstandsagttagelser

på de to steder eller i nærheden af dem. Anderledes forholder det sig med de angivelser af vandstandshøjder forskellige steder på Rømø, som vi har lært at kende fra 1825 og 1911. De er betegnet ved mærker på huse o. l. og disse mærkers indbyrdes højdeforhold er fastslået ved nivellement foretaget ud fra et fikspunkt, der stod eller kunne antages at stå i et bestemt forhold til Pr. N N eller D N N. Selv om de angivne koter på grund af nogen usikkerhed i deres udgangspunkt ikke kan gøre krav på at anses for absolut nøjagtige, så vil der dog ikke findes så stor afvigelse i deres forhold til D N N, som det jo nu også er lykkedes at sætte dem i forhold til, at det får nogen praktisk betydning. Nu er D N N jo en kunstig udregnet middelvandstand, et gennemsnit af iagttagne middelvandstandshøjder ved en række punkter af Danmarks ret udstrakte kyster. Den vil derfor på de allerfleste kyststrækninger være en lille smule afvigende fra den virkelige middelvandstand. Navnlig vil det gælde ved Sønderjyllands vestkyst, der vistnok har de stærkest skiftende vandstande i hele landet, og jo slet ikke er taget med i betragtning ved fastsættelse af D N N, da denne så vidt vides skete, mens det stod under fremmedherredømme.

Den middelvandstand, der har fået sit udtryk i D N N, ligger altså midt imellem de høj- og lavvande, der er taget med i beregningen, og er et aldeles vandret og fastliggende plan. Et sådant plan er havets, f.eks. Vesterhavets, virkelige middelvandstand sandsynligvis også, nemlig det plan, det ville indtage, hvis dets vande ikke sattes i bevægelse hverken af storm eller flod og ebbe, men det er, som vi så, slet ikke givet, at dette plan, således som det ved udregning fastlagte plan, ligger midt imellem flod- og ebbevandstand. Går vi ud fra Hugo Lentzes beregning af middelvandstanden ved Cuxhaven, der her vel nok vil være bedst egnet til sammenligning, skulle dagligt højvande ved Havneby, hvor hele flodhøjden er 1,65 m, kun ligge 77,08 m over den virkelige middelvandstand, ved Juvre derimod 89,41. Da det nu imidlertid ved flodbølgens løb op ad vaddeskråplanet udelukkende vil blive den øvre halvdel af flodbølgen, der løftes, mens havets virkelige middelvandstand bliver i det samme konstante plan, som den har på det åbne hav, så vil det endda næppe være uberettiget at regne med betydeligt mere end de ovennævnte 12,33 cm højnelse fra Havneby (77,08) til Juvre (89,41).

Imidlertid er der her endnu en faktor, der må nævnes som virkende i retning af vandstandsforhøjelse. Det viser sig nemlig, at brinken her, nemlig fra digestion 72–75 ligger på kote 160 (176) D N N, mens det almindelige ellers er 150 (166), både nord og syd for dette strøg, der på det nærmeste svarer til flodstrømmenes mødested. De 10 cm, brinken her er højere, kan næppe have nogen anden naturlig grund end den, at dagligt

vande her på grund af de to flodstrømmes møde bliver noget højere. 10 cm til de 89,41 m, som Hugo Lentzes beregning af middelvandstanden gav til resultat, fører os lige op til 100 cm. Da nu den procentuale beregning af stormflodsvandstanden 1911 gav næsten det samme resultat, nemlig 3 cm mere, så bliver det vel nok den, vi må anse for mest sandsynlig, så meget mere som vi ikke kan slippe uden om den kendsgerning, at de tyske vandstandsmålinger og nivelleringer ved Albuen har givet sandsynlighed for en ca. 11 cm højere vandstand ved Havneby end der skulle være efter Hugo Lentzes middelvandstands-beregninger fra Cuxhaven og Nautische Jahrbüchers vandstandsangivelse ved Havneby. De sidstnævnte beror da også kun på skøn og beregning¹⁵.

Så tør vi vel nok fastsætte de forskellige vandstandshøjder over D N N til det, som vi beregnede:

Havneby	94	cm
Tagholm	97,54	cm
Juvre	103	cm

og derudfra skønne til følgende:

Kongsmark	98	cm
Odden	99	cm
Toftum enge	100	cm

I rækkefølge sydfra nordpå bliver det altså:

Havneby	94	cm
Tagholm	97,54	cm
Kongsmark	98	cm
Odden	99	cm
Toftum enge	100	cm
Juvre	103	cm

Endnu kunne der måske udfindes nogen yderligere bekræftelse af disse tal ved hjælp af en kombination mellem de af Geodætisk Institut anbragte bolte, plader og kalotter og de koteangivelser, der kendes fra Hedeselskabets nivelleringer og begges forhold til dagligt vande. De førstnævnte er sat i forhold til et vandstandsmærke på landgangsbroen i Kongsmark. Hedeselskabet er gået ud fra et, ganske vist upålideligt, Pr. N N, men efter hvad vi nu ved, var udgangspunktet i virkeligheden N N, der for Albuens vedkommende er fastlagt ved et tysk nivellement, og lange vandstandsmålinger. Ved Hedeselskabets nivellement over Vaddehavet er det desuden sat så godt i forhold til D N N, at der højst er 2,5 cm usikkerhed. Imidlertid mangler den vigtigste betingelse for, at et sådant arbejde kunne give tilstrækkelig sikkert resultat.

Ganske vist er vandstandsmærket på landgangsbroen i Kongmark anbragt på »dagligt højvande«, men dette højvande er ikke bestemt ved årelange daglige målinger og kan derfor ikke være nøjagtigt. Selv bortset fra vindens og lufttrykkets indvirkning på vandstanden kan denne ved Rømø svinge indtil 60 cm. Endog mellem to på hinanden følgende højvande kan der blive en forskel af 26 cm. Det, der har budt størst sikkerhed, er vel nok stedkendte folks skøn, men nøjagtighed kan det ikke gøre krav på. Og mere end sådant skøn har man ikke for Rømøs vedkommende. Først når vi får nøjagtige gennem lang tid foretagne vandstandsmålinger, kan disse ved at sættes i forbindelse med kystens eller havbundens koter give det rette billede af vandstanden på de forskellige punkter. Sådanne vandstandsmålinger har vi ikke for noget punkt på Rømø, og der er næppe udsigt til, at vi får dem i nogen nær fremtid.

Af betydelig værdi ville det have været, om de to nivelleringer: Geodætisk Instituts og Hedeselskabets var bleven sat sådan i forbindelse med hinanden, at man på ethvert punkt vidste, hvordan det ene forholdt sig til det andet. Det er der så vidt vides ikke gjort forsøg på. Det kunne måske også vanskeligt lade sig udføre således, at det blev tilfredsstillende, især til den ene side. Hedeselskabets nivellement havde jo et bestemt praktisk formål og behøvede ikke mere end centimeters nøjagtighed, mens Geodætisk Instituts vel måtte anlægges sådan, at det kunne gå ind som led i en opmåling, der stiller større krav til nøjagtighed. Da Hedeselskabets koter nu ved nivellementet gennem Vaddehavet er bleven sat i omtrentligt forhold til D N N, kan de med lethed omregnes til tilnærmelsesvis højde over D N N og dermed over havets middelvandstand, der som vi så dog ikke uden videre må opfattes som middelvandstand ved Rømøs kyster.

For nærværende arbejdes formål behøver der ikke at stilles større krav til pinlig nøjagtighed, end at en sammenstilling af de to kotesystemer godt kunne gøre nytte. Den er imidlertid de fleste steder ikke så let at bringe til veje. Forfatteren har derfor i almindelighed ikke indladt sig på den, men nøjedes med Hedeselskabets koter, der de allerfleste steder var tilstrækkelig og bød det lettest håndterlige hjælpemiddel, især i dets afvandingsmaterialer i form af grøftenivelleringer, der på lange strøg angav både terrænets og grøftebundens koter så at sige fod for fod.

I et par tilfælde har der dog måttet tyes til Geodætisk Instituts fikspunkter for at finde hjælp. I det ene tilfælde var det det eneste, der kunne bruges, nemlig ude i Kongsmark bjerge, hvor det drejede sig om at bestemme overfladekoten af en underjordisk grusrimme, der måske kan anses for øens ryggrad.

I det øjemed var det nødvendigt først at få bestemt så nøje som muligt,

hvor højt udgangspunktet lå. Udgangspunktet er som sagt et vandstandsmærke på landgangsbroen i Kongsmark. Der er det nu så heldigt, at vi meget nær ved har et af Hedeselskabet bestemt punkt, idet nemlig underenden af et af vinduerne i sydsiden af den gamle krobygning i Kongsmark var et vandstandsmærke fra 1825 og har vist sig at sidde 4,20 m over NN, altså 4,36 over Pr. NN, 4,60 m over DNN. Nu har Geodætisk Institut i østsiden af hotellet sammesteds indsat en plade, der sidder 3,40 m over det højvandsmærke, det har anbragt på landgangsbroen. Denne plade sidder 11 cm lavere end vinduet i den gamle kro. Dette er altså $3,40 + 11 = 3,51$ m over højvandsmærket på landgangsbroen men 436 cm over virkelig Pr. NN. Højvandsmærket sidder altså, ikke som det måtte ventes 66 cm, men $436 \div 351 = 85$ cm over Pr. NN, 109 cm over DNN.

Oversvømmelser.

Dagligt vande er jo ikke en konstant vandstand, som nås hver dag og aldrig overskrides. Månens og solens indbyrdes stilling og afstand fra jorden, storm og atmosfæriske lavtryk bevirker tid efter anden højere vandstand end normalt, til andre tider igen lavere, men enhver, der er fortrolig med havet, ved ret nøje, hvor grænsen for dagligt vande er. Den abnormt høje vandstand indtræder hyppigst og stærkest i tiden fra oktober til april. Sætter den i forbindelse med storm en større eller mindre del af engene og agrene under vand, hedder det, at »havet kommer op«. Bor man ikke ved havet, taler man ved sådan lejlighed om oversvømmelse. Oversvømmelserne har også haft deres del i øens historie, tiest vel som nedbrydende, sommetider dog også som opbyggende faktor. Nedbrydende har de dog i reglen kun været på stejle skrænter som ved Havneby, Odden og en del af Toftum og Juvres enge.

Landhævning.

Foruden de daglige og årlige småuroligheder er der også store bevægelser, der ændrer havets vandstand i forhold til landet. Efter istiden begyndte landet at synke, og vældige landstrækninger forsvandt under havet. Sænkningen standsede en gang i bronzealderen, men dermed var der ikke indtrådt stilstand i forholdet mellem land og hav. Ved en undersøgelse af marsken ved Ribe har dr. A. Jessen for en del år siden fundet, at den for største delen ligger så højt over dagligt vande, at den ikke kan være dannet ved nuværende vandstand, men at landet må være hævet 1,2–1,4 m, siden marskdannelsen begyndte en gang i bronzealderen¹⁶.

Senere har dr. Nordmann ved udgravningen af et værf i Misthusum i

Skærbæk enge ganske vist fundet bevis for, at der omkring ved det 13. århundrede må være sket en sænkning, der gjorde, at den plads, byen var bygget på, sank ned under dagligt vande, men siden den tid igen er hævet til den nuværende højde af 2,15 m over D N N. Det er endogså muligt, at der kan være tale om endnu en 3. sænkning og hævning. Disse hævninger og sænkninger må jo også have gjort sig gældende på Rømø, men da der hidtil kun kendes så lidt til spor af dem – det eneste, der tyder på stedfunden sænkning og efterfulgt hævning, er det nederste klægslag i en have i Toftum – må vi nøjes med at regne med den af dr. Jessen påviste hævning og med bronzealderen som tiden for dens begyndelse.

Imidlertid kan det, som det senere skal ses, være tvivlsomt, om *hele* den af dr. Jessen påviste marskhøjde over dagligt vande kan skrives på landhævningens regning, men da det pågældende senere omtalte forhold næppe kan anses for almengyldigt, og der dog ikke nåes til nogen absolut nøjagtighed ved at regne med den, lades den her ude af betragtning.

Strømgangen.

Den daglige hævning og sænkning af vandspejlet, to gange hver vej, fremkalder selvfølgelig en livligt skiftende strømbevægelse i havet. Hvor nu sådan strøm kommer til at løbe parallelt med en løst opbygget kyst, vil den let komme til at virke nedbrydende på dens fremspringende punkter, især når den, således som flodstrømmen her, af flere samvirkende kræfter som pålandsvind, vandstandens vækst og strømmens afvigning til højre som følge af jordrotationen bliver presset stærkt ind imod den. Det materiale, strømmen således berøver kysten på nogle steder, er dog ikke derfor fuldstændig tabt for den sidstnævnte. Har kysten en lille vig længere fremme på strømmens vej, vil denne gerne lægge sit rov eller en del af det i dens af strømmen upåvirkede vand. Strømmen virker således til at begynde med jævne på kysten, og først når den har fået den høvlet helt glat, bliver den udelukkende nedbrydende.

Nu løber der fra Helgolandsbugtens inderste vig ved Elbmundingen en nordgående flomstrøm langs Holstens og Sønderjylland kyster omtrent op til Horns rev, hvor den må mødes med den sydgående strøm, der stammer fra flodbølgen, nord om Skotland. Denne modgående strøm er blevet en stærkt medvirkende faktor til opbygningen af Rømø, som vi senere skal se.

Rømøs dannelse og senere omskiftelser

Øens ryggrad.

I en fjern fortid er der sunket vældige landstrækninger i havet. Som vidnesbyrd om, at de en gang har eksisteret, findes der endnu både moser, skove og knogler af landdyr på og under bunden af det nuværende Vesterhav helt over til Dogger banke og til Englands østkyst ved munden af Humber. På Sild, Før og Amrum findes der partier, der i hine fjerne tider har ligget så højt, at de aldrig er sunkne under havfladen. Det kunne da ligge nær også at opfatte Rømø som et stykke land, der havde undgået at blive sænket helt i havet. Det er det imidlertid ikke. Da den store sænkning var til ende, lå vistnok en ganske lille smule af det nuværende Rømøs undergrund oven vande. Diluviale dannelser findes der nemlig, så vidt jeg ved, ingen af på Rømø, i alle tilfælde ikke på overfladen eller i de øvre lag. Der er heller intet spor fundet af menneskers færden der i oldtiden. Alt, hvad der muligvis har været der fra tidligere tider, ligger nu på havets bund eller har været dykket under vande.

Lidt er der dog måske, der ikke helt eller kun forbigående har fået den skæbne.

Efter hvad gårdejer A. M. List i Tagholm i sin tid har fortalt, fandtes der nemlig ude i klitterne, vest for Kongsmark og Tagholm, et grusbælte, der strakte sig i retning syd-nord. Moritz har den gang, for ca. 40 år siden, eftersporet det over en større strækning og syd for skinnevejen til Lakolk fundet det i ca. 100 m bredde, omtrent $\frac{3}{4}$ meter under overfladen. Da overfladen dér er omtrent 3 m over dansk NN¹⁷, vil stenlejets overflade ligge på kote 2,25 eller omtrent 1,40 m over nuværende dagligt højvande. Syd på aftager stenstrimlen i bredde men er dog et par km sydligere endnu 30 m bred. Den findes her i to lag med et sandlag imellem. Det nederste lag er 30 cm tykt. Stenene, der er af indtil nævestørrelse, er noget afrundede, dog ikke så meget, at de kan kaldes rullesten. De er tvært imod for største delen kantede og stærkt blandede med sand, og laget har hældning mod vest. I Grammark vest for Kirkeby og ved Vestergaard fandt han ingen sten men groft havsand¹⁸, og i Sønderby har smed Chr. Hansen i Kongsmark ved brøndboring fundet rullesten i 12–13 m dybde. Da det pågældende hus (Peter Holm Hansens) ligger højt,

kan niveauet godt være omtrent det samme, som Moritz fandt i Kongs-
mark. Selv har forfatteren i Yderbjergene inden for den sydligste lod af
Toftum Strand i 90 cm dybde fundet rullesten af størrelse som ærter og
store gryn, blandede med muslingeskaller. Da det samme skal være fundet
længere sydlig, lidt østligere, synes hele denne grus- og stenaflejring at
ligge omtrent s t ø – n t v, mens øens længdeakse nu må siges at være på
det nærmeste ret s–n.

Imidlertid er man i 1931 ved gravning af en grøft mellem de to nord-
ligste koglodder i Toftum stødt på et lignende grusbælte ca. 150 m vest
for kogvejen. Det skulle ligge 2,70 (2,80) m over D N N.

At her er tale om en gammel havstok kan der jo næppe være tvivl om.
Både den delvise rullestensform og stenlejrets hældning mod vest tyder i
den retning. Antagelig har dog selve kammen af banken ligget noget højere
end grusrimmen og noget østligere end denne, måske ca. 2,20 m over dag-
ligt vande.

Den banke, der ved daglig vandstand således har ligget noget over
vandskorpen, måske en halv meter eller lidt mere, er uden tvivl Rømmø-
rygrad. Den har den gang næppe været så lang, som øen er nu. Hvis hav-
sandet ved Vestergaard, stenlaget i Sønderby og stenfundet i Toftum
Yderbjerger og kog hører til samme havstok, så ville det betyde, at denne
ved begge ender er bøjet om i østlig retning, hvad der da også stemmer
med de naturlige forhold. Det vil sige, at banken har været ca. 4,8 km
kortere, end øen er nu, men samtidig har den sikkert ikke haft nær halv-
delen af sin nuværende bredde – sandene endda fraregnet. Den er altså
i sin første skikkelse uden tvivl fremtrådt som en lang smal rimme. Den
ikke bare så ud som en sådan.

Det er ikke givet, end ikke sandsynligt, at den omtalte grusstrimmel
har ligget på selve kammen af banken. Dens hældning mod vest tyder
på, at den må have ligget på bankens vestlige skråning noget neden for
dens egentlige kam. Denne må altså sandsynligvis søges noget østen for
grusbæltet og måske en 20–30 cm højere end dette, altså ca. 2,20 m over
nuværende dagligt vande.

De opbyggende kræfter.

De vigtigste kræfter, der har været i virksomhed ved øens opbygning til
dens nuværende højde, har ved siden af landhævningen, se senere, været
havet og vinden. Havet er den, der først tager fat. Det virker ved sit tide-
vande, der to gange i døgnet hæver sig til højvande og igen synker til lav-
vande, desuden ved sin strømgang og ved sine oversvømmelser under
stormfloder. Vinden udfolder sin væsentligste virksomhed ved at forvolde

sandflugt, men strømgangen er vistnok den, der først træder i virksomhed, idet den afstedkommer sandføring.

Den oven anførte beregning af stenlejets kote og forhold til dagligt vande har dog ved egne undersøgelser vist sig at være misvisende. Sletten vest for Klibjerg består af to bækkener, Klibjergs Dal og Nørre Sandgræs, skilt fra hinanden ved en lav klitrampe. Den preussiske opmåling har ikke angivet noget kotetal på målebordsbladet. Derimod har Moritz i det nordøstlige hjørne af Klibjergs Dal kote 3, i Nørre Sandgræs 2,7. Som udgangspunkt har han formodentlig brugt Laasbjerg vestfor Nørre Sandgræs. Der havde den preussiske opmåling anbragt en sten, der dog nu var forsvunden. Om han alligevel har kunnet gå ud fra den nævnte klit eller fra en sydligere dal, der angaves at ligge på kote 2,8, er ikke til at afgøre. Sikkert er kun, at han i sit kort satte Nørre Sandgræs til kote 2,7.

Nu er det imidlertid så heldigt, at Geodætisk Institut har anbragt en kalot ved skinnevejen til Lakolk lidt vest for Bodser Hansens lille plantage i den nordøstlige del af Klibjergs Dal. Denne kalot ligger 4,21 m over højvandsmærket på landgangsbroen i Kongsmark, altså 5,30 m over D N N (s. 28).

Et nivellement foretaget ud fra denne kalot har nu givet til resultat, at Klibjergs Dal ved nordøsthjørnet ligger 1,53 m under toppen af kalotten, i nærheden af afvandingsgrøften omtrent ret syd for kalotten 1,50 m, og at Nørre Sandgræs omtrent 100 m vest for klitrampen ligger 1,56 m under den.

Netop på sidstnævnte sted må det være, Moritz har fundet og undersøgt grusrimmen. Der har man nemlig også senere fundet sten i jorden, og der stødte forfatteren også på dem et stykke under bunden af den afvandingsgrøft, der er gravet gennem både Klibjergs Dal og Nørre Sandgræs. Når Moritz i sin tid har kunnet foretage en så indgående undersøgelse både af mægtigheden, bredden og hældningen af gruslaget, skyldes det vel sagtens den heldige omstændighed, at afvandingsgrøften har været nygravet eller dog nyrenset dengang.

Kalotten ligger som sagt 5,30 m over D N N, overfladen af Nørre Sandgræs 1,56 m under kalotten. Så ligger den nævnte overflade altså på kote 3,74. Da nu grusrimmen ligger 75 cm under overfladen, ligger dens højeste kam altså på kote 2,99 eller 2,01 m over dagligt vande ved Kongsmark (se s. 35). Da den højeste kendte daglige vandstand ved østsiden af øen ifølge et i Padborg iagttaget klægslag må have været 1,80 m over nuværende dagligt vande, må grusrimmen antages aldrig at have været sunket under vandspejlet. I den retning tyder da også Moritz' iagttagelse af, at stenene vel nok var noget afrundede, men alligevel kantede, altså ikke

rullesten, der i årtusinder har været udsat for daglig afslibning i havstokken. Den må tværtimod have ligget mindst 21 cm over vandspejlet, da dette klæglag blev aflejret og landsænkningen formodentlig var på det dybeste.

Sandføring.

Da Sild er det yderst beliggende land, den nordgående strøm møder på sin vej, er den særlig hård ved denne ø. Her ligger 6 m dybden kun 800 m fra kysten, mens den ligger 6000 m uden for Rømø's vestkyst og lige så langt uden for Amrum. Denne dybdegrænse æder sig desuden stadig nærmere ind på Sild og forøger således strømmens nedbrydende kraft, der allerede i forvejen er skæbnesvanger for øen. Ifølge de af Fr. Mager foretagne undersøgelser og beregninger¹⁹ er der i årene 1883–1919 gennemsnitlig årlig skyllet 1,33 m bort af de omtrent 30 km af øens vestkyst, der i den henseende er undersøgt. Det er et tab af ca. 40.000 m². Regner man gennemsnitlig 10 m højde fra klittop til havbund, hvilket sikkert ikke er for meget, vil det sige, at strømmen årlig bortfører ca. 400.000 m³ sand fra Sild. Det fører den nordpå. En del af det går ind ad Listerdyb og gør Albuen både bredere og længere, forstørrer og forhøjer måske også Jordsands Flak. En del aflejrer flodstrømmen vel også andre steder, men det meste af den går nok med ebbestrømmen ud ad Listerdyb igen og derefter videre nordpå og af det får Rømø broderparten. Ved hjælp af det er hele øens overflade højnet i tidens løb, af det er dens klitter bygget op, og det har givet materialet til øens vækst både i længden, bredden og højden. Til dels har havet selv udført dette arbejde ved at aflejre sandet der, hvor det fandt sin varige plads, men for en meget stor del har vinden lagt det på plads som flyvesand. Væksten i længden er sket på den måde, at den indadgående flodstrøm ud fra begge ender af øen dannede revler, der alt som de voksede i længden ind i vaddehavet også stræbte længere ud fra øen. Den bugt eller vig, der derved dannedes, var åben indad mod vaddehavet. Den havde forholdsvis roligt vand og blev derfor efterhånden opfyldt af slik og tang. Således er der en gang vokset horn ud ved sydenden som en slags forlængelse af klitlandskabet. Her har den stærke flodstrøm to gange i døgnet skåret skarpt om rimmens pynt, fremkaldt en strømhvirvel inden for denne og derved begunstiget aflejringen af sand, tang og muslingskaller. Således bøjedes rimmen her om til et horn, der strakte sig stadig videre ud først i syd til øst og derefter i østlig retning. Dets rod ved rimmens sydende har vel nok ligget omtrent ved Vestergaarde, og dets retning betegnes af den nu ved Vestergaarde ret høje men i sit sydlige forløb lavere klitrække, Dyssebjergene og Stormengbjergene,

der strækker sig helt ud til vadderne i syd, og hvis yderste ende nu ligger som skærm for Havnebydiget. Hvad strøm begyndte at bygge op, det arbejdede sandflugten videre på, indtil der var dannet et ca. 2 km langt horn ud mod s.s.ø. Sandsynligvis har det endda tidligere strakt sig ikke så lidt længere ud. I ethvert tilfælde må dets yderste spids efter Jens Sørensens målinger og pejlinger²⁰ i 1695 antages at have ligget et godt stykke længere ude på vadderne og der dannet den oprindelige Helmodde som afslutning. Antagelig er det da her i nærheden det forsvundne fiskerleje Helmodde, der i 1619 havde 9 huse, har ligget. Navnet Helmodde er endnu bevaret, men er med pynten flyttet 7–800 m længere mod øst til den revle, der skyder ud fra det nuværende sydøsthjørne af øen.

Det er vokset i længden (mod øst) i mindst tre perioder og hver gang er den nydannede bugt bleven opfyldt af tang og slik og blevet til eng.

Meget livligere har imidlertid denne horndannelse været ved nordenden, og da strømmen her ikke er så stærk som ved sydenden, har hornene her kunnet få stærkere udadvendt retning og bugterne inden for dem altså blive bredere. Hornet ved sydenden voksede kun i længden, det ved nordenden derimod både i længden og bredden. Her er endog fire hornannelser kendelige, stadig voksende i længde og stadig stærkere udadvendt. Desuden er et femte nu under dannelse, og for hver nydannelse er udgangspunktet flyttet længere ud mod nord, til dels også mod vest. Det første af disse horn er Hallingen, der fra de to nordligste gårde i Juvre først vokser i nordøstlig retning, men for den nederste tredjedels vedkommende bøjer så meget indad, at retningen næsten bliver ret øst.

Uden for den groede der et nyt horn ud fra småklitter en halv kilometer ret nord for den nordligste gård. Det strakte sig betydeligt længere mod øst og vendte sig stærkere udad mod nord. Et lignende tredje horn, skønt ikke hævende sig så højt over de indenfor liggende enge er Store Ejland. Endelig er der nu et fjerde horn under udvikling på øens nordvesthjørne uden for Trablåa og desuden endnu et femte begyndt længere ude.

Hvert nyt horn er som sagt stadig stærkere udadvendt og engarealet inden for det derfor også større.

I bredden foregår den del af øens vækst, som strømmen forårsager, på en anden måde. Dr. Otto Jessen har i »Morphologische Beobachtungen an den Dünen von Amrum, Sylt und Röm« (München 1914) s. 69 fremsat den anskuelse, at øens østrand er det ældste parti, og at den er vokset mod vest. Denne vækst er da ikke foregået på den måde, at havet har aflejret sand lige ved stranden men derimod sådan, at der af det er bleven dannet en revle uden for kysten. Denne er så, efter at revlen er nået op over dagligt vande ved yderligere tilførsel af sand, der føg hen over

den, vokset i bredden ind mod land og til sidst vokset sammen med dette. Som støtte for denne sin anskuelse anfører han, at de fleste sande er højest ud mod havet og lavere ind mod land. Dette er rigtigt nok. Han kunne dog som endnu stærkere bevis have anført, at sådan er det vitterlig gået med Havsanden på Rømø. I 1695 fandt Jens Sørensen den på sin bekendte jydsk milevognsrejse skilt fra Rømø ved et tre favne dybt farvand, der benyttedes af mindre fartøjer. Endnu langt hen i sidste århundrede skilte Havsands Lå banken fra den øvrige ø. Nu har den længe været fuldstændig tilsandet. Selv den store rest af den, der på det tyske målebordsblad fra 1878 endnu ses som en bred bugt ud for kirken, er nu næsten fuldstændig føjet efter. Noget af det samme foregår vist endnu med Kniepsand på Amrum.

Med alt dette er dog ikke sagt, at han har ret i at øens østparti er det ældste. Det er det bevisligt ikke. Der er tværtimod, som det senere skal ses, meget der taler for, at øens ryggrad og ældste parti ligger omtrent midt mellem øst- og veststranden, vel at mærke Sanden regnet med som land. Den er altså vokset lige stærkt til begge sider, men ganske vist er voksekraften i det væsentlige kommet vestfra.

Er en nydannet revle blevet så høj, at dens overflade ligger over dagligt vande, begynder altså sandflugten hen over den. Det fineste af det sand, som strømmen har aflejret så højt over dagligt vand, at det kan blive tørt, gribes af tilpas stærk pålandsvind og jages over til læsiden af revlen. Her stoppes det af vandet, men herinde har strømmen ikke samme magt over det som uden for revlen. Det bliver liggende og nyt bliver ført til hver sandflugtsdag. Således vokser banken indad, indtil den tilsidst gror sammen med strandkanten. Efter årtiers, måske århundreders forløb dannes der en ny sandbanke længere ude, og spillet begynder forfra.

Ifølge stedkendte folks meddelelser skal nu en ny banke være under dannelse uden for Havsand. Den skal allerede være så høj, at den er tør ved højvande. Her er altså spillet forfra allerede godt begyndt.

Imidlertid er der ved sandormes, snegles, slikkrebses og en mængde andre smådyrs virksomhed i forbindelse med blågrønne alger skabt betingelser for lidt højere planteliv på de højeste partier af en sådan sandflade²¹. Den første plante, der indfinder sig nærmest inde ved land og i spredt fægtning rykker ud på sandfladen, er kvelleren (*Salicornia herbacea*). Den samler hver sandflugtsdag en lille sandtue om sig. Såsnart tuen er høj og stor nok, indfinder sandkvikken sig og binder med sine lange rødder og krybende stængler flyvesandet således, at tuen kan vokse højt nok til at komme under sandhjemmens (*Psamma arenaria*) tugt. For den er sandflugt en ligefrem livsbetingelse. Under kapløb mellem den og sand-

flugten vokser der hushøje klitter op. Før eller senere får en ustyrlig storm imidlertid revet hul i luvsiden af en sådan klit, og så begynder den at vandre, langsomt, men ødelæggende, så vidt den når og så længe, til den har løbet kraften af sig. På Rømø har så godt som alle klitter i øens indre været på vandring, men nu er de tæmmede dels af naturen ved vegetationens hjælp, dels ved menneskers indgriben.

Sandkvikken er ret som skabt til kamp mod flyvesandet, fanger det i storm og blæst i sådan mængde, at den næsten begraves under det, gror alligevel igennem og styrker sig til ny begravelse. Således holder den trit med sandflugten op til den højeste klits top men opgiver ævret, så snart sandtilførslen hører op. Så bliver det gråris, revling, klitrose, lyng og andre hedeplanter, der får det hverv at sørge for klittens beklædning på dens ældre dage.

På grusrimmen, der nu ligger mellem øens vest- og østkyst, så vel som på sandfladen både uden og inden for den tog denne udvikling fat, så snart betingelserne for den var til stede, dog således, at væksten foreløbig mest, og man kan vel næsten sige udelukkende, foregik i østlig retning. Det var de fremherskende vestlige vinde, der bestemte den. Klitter dannedes, hvor betingelserne for dem var til stede, mest ved vestkanten eller langt inde på sandfladen, og når det behagede vinden, flyttede den dem, enkeltvis eller i hobetal, øster ad, hyppigst dog vist i sydøstlig eller nordøstlig retning. Vindene mellem s v og n v, begge medindbefattet, er ikke alene de hyppigste, men også de stærkeste²² derude og får derved hovedindflydelse på klitternes højde, mængde og vandrevidde.

Sandflugten.

Mens Rømø's vækst mod vest udelukkende skyldes sandaflejring og sandflugt, er væksten østpå foregået som følge af siikaflejring og sandflugt. Den sidstnævnte har været medvirkende i begge tilfælde. Denne vækst østpå kan være foregået som følger: Sålænge der endnu kun var en smal og lav sandbanke, var sandflugten vel nok enerådende eller dog i det mindste hovedfaktoren ved væksten også til den side. Indtil kammen af banken var nået 1 m eller mere over dagligt vande, har der næppe kunnet danne sig klitter af nogen betydning på den. Selv om der på det højeste strøg af den allerede kunne gro kveller og sandkvik, der under sandflugt kunne samle en del sand om sig, så blev det ubarmhjertigt skyllet bort, hver gang en stormflod nåede op over den højde. Den virkede jo den gang ikke alene som et frontangreb ved sit vældige bølgeslag, men overalt, hvor den kunne finde en lavning at liste sig igennem, kom den tillige til

at virke som en rivende strøm, der banede sig stadig bredere leje tværs over banken. Tænker man sig f.eks. banken nået op til 1½ m over dagligt vande fra Sønderby til Juvre, og er der omkring ved Toftum et skår, der er 25 cm lavere, så vil flodbølgen her begynde at strømme igennem dette skår, så snart den har nået højden af 1,25 m over daglig vande, hvilket måske vil være sket en times tid før højvande. På bankens inderside er floden omtrent en time forsinket. Som følge heraf er vandstanden dér ca. 1 m lavere end på vestsiden i det øjeblik, da vandet derfra begynder at strømme igennem skåret. Som følge af dette store fald (ca. 1 m) strømmer vandet med stærk fart og udvider hurtig skåret såvel nedad som til begge sider. Alt det sand, den stærke strøm således river med sig, aflejrer den som en mod øst svagt hældende flade, der måske kommer til at nå et godt stykke ud i havet på indersiden. Sådanne »havrendinger« kan der ikke nu påvises spor af i Rønmø's overflade, derimod har dr. Niels Nielsen påvist dem mange steder på Skallingen, hvor det endnu ses tydeligt, hvor de har virket indtil for få år siden²³. Denne overstrømning virker ikke alene indtil der er indtrådt højvande på vestsiden, men indtil vandstanden har nået samme højde på begge sider af den. Derefter virker den vel en kortere tid i omvendt retning, idet vandstanden på vestsiden begynder at synke en times tid førend på østsiden, når det drejer sig om punkter, der er langt fra indstrømningsstedet. Sådanne havrendinger har virket udjævnende, hvor sandflugten havde begyndt at virke højnende på banken, og så længe der har været mange steder, stormfloden således har kunnet gå over, har den nok i et par timer fået jævnet alt, hvad sandflugten havde hobet sammen gennem en hel række år.

Hvor en sådan havrending har været stærk, vil den ikke alene have jævnet småklitternes sand ud på bankens inderside, men også ud over dens østrand et længere eller kortere stykke ud på vadderne. Hvor der således er dannet et rev ud fra stranden, er allerede den første betingelse skabt for slikaflejring inden for banken. Der møder flodstrømmen syd fra herefter en hindring, som den må gå uden om, indtil vandstanden er bleven så høj, at revet overskyldes, sandsynligvis endda betydeligt længere. Så længe det er tilfældet, finder vandet nord for revet en plads, hvor det kan stå stille en tid, og i den tid synker dets opslemmede klæg til bunds. Går det normalt, dannes der i tidens løb en engstrækning bag hvert sådant rev, der skyder ud fra bankens indre rand. Men når det forholdsvis sagtmødige indhav således har bygget en engstrækning, måske gennem hundrede år, kommer en skønne dag en ny havrending og skyller et alentykt lag sand ud over den, eller storm efter storm jager en sky af flyvesand hen over den. Det bliver hængende i dens frodige, lådne græspels og forvandler

den lidt efter lidt til en sandslette. Sådanne oversandede enge findes under store dele af øens østrand.

Så længe bankens kam ikke lå højere over dagligt vande, end at den oversvømmedes ved de jævnt høje stormfloder, der indtræffer flere gange årligt, kunne der ikke dannes klitter på den. Det sand, som strømmen kastede i land på vestsiden af den, jog de vestlige vinde vel nok op ad banken og over dens kam, men bag den faldt det til jorden. Der fandt det nemlig læ, og dermed havde vinden tabt sin magt over det. Således højnede sandflugterne sammen med havrendinger bankens østlige skråning omtrent til samme højde som dens kam og kom efterhånden til at danne en slette omtrent i niveau med den. Århundreder igennem voksede sletten i bredden øst på, men så længe stormfloder kunne gå over den og kammen en eller flere gange om året eller endda blot hvert fjerde, femte eller tiende år, kunne der ikke blive tale om nogen klitdannelse hverken på bankekammen eller på sletten neden for den. Imidlertid virkede uafbrudt den store kraft, der indefra gav sig udslag i en hævnning af landet af gennemsnitlig 6,0 cm i hvert århundrede. Alt mens banken voksede i bredden ved sandflugt og i højden som følge af landhævningen blev oversvømmelserne derfor stadig sjældnere. Ind imellem dem kunde der altså danne sig begyndelser til småpolde i læ af vragstumper og lignende og omkring spredtvoksende kveller. Får sådanne småpolde eller puder, som Warming kalder dem, lov til at holde sig længe nok, tager plantevæksten som før sagt fat på dem og fører til klitdannelse således som omtalt s. 45.

Imidlertid kommer det tidspunkt, da der i en af de lange fredsperioder, der også indtræder i naturen, har dannet sig så høj og så tæt en klitrække, at den kan modstå enhver stormflod. Nu kan klitterne tårne sig op til den højde, de har naturlige betingelser for at nå. Men vinden er lunefuld. Har den bygget en række klitter op i smukke, regelmæssige former, giver den sig som før nævnt måske en skønne dag til at rive hul i luvsiden af dem og jage det løsrevne sand op over toppen af dem for at lægge det til hvile igen på læsiden. Dermed har klitterne begyndt at vandre, og denne vandring vedvarer, indtil de standses af en eller anden naturlig hindring, der tvinger dem til at lægge sig til hvile på ny. På Rømhø har så godt som alle klitter været på vandring. Det kendes på deres hule luvside og de efterladte rimme, der ligger som volde på højre og venstre side af den vej, de er gået.

Engdannelse.

Somme steder er sandet således føjet og vandret helt over til den nuværende østkyst og endda et godt stykke ud på vadderne, hvorved de lige-

som overskylningerne ved havrendinger har dannet et rev, måske med tiden endog et næs, et stykke ud på vadderne og dermed et støttepunkt for slikaflejring og engdannelse. Sådanne flyvesandsnæs i flere meters højde er dannet ved Havneby (ikke at forveksle med det før omtalte af strømmen dannede horn), syd og nord for Kromos, ved Kongsmark, Bøslingebjerg og Odden. Alle har de dannet betingelsen for slikaflejring og dermed for marskdannelse især dog Odden. Når marskdannelsen nord for denne er sket i så stor målestok som tilfældet er, skyldes det dog ikke Odden alene, men måske i endnu højere grad det forhold, at midt mellem Odden og øens nordøsthjørne mødes flodstrømmen syd- og nordfra. På hele strøget fra Odden til nordøsthjørnet vil dette møde virke noget hæmmende på strømfarten fra begge sider, ikke mindst nordpå. Strømmen sydfra må vel nok som den stærkeste få overtaget og bryde den nordfra, men det gør den jo ikke uden selv at sætte kræfter til, og til sidst må den alligevel slippe taget, idet dens tilførsel af vand fra Listerdyb standser en halv time eller tre kvarter før end nordstrømmens fra Juvre dyb. Følgen af kampen mellem de to strømme bliver et forholdsvis strømsille, der giver gode betingelser for slikaflejring.

Til hvilken højde sker så sådan slikaflejring?

I almindelighed anses vist dagligt vande eller lidt derover for den egentlige højdegrænse for tilslikningen. Dr. A. Jessen siger i sin grundige undersøgelse af Ribe marsken endog at »kun til denne højde (nemlig dagligt vande) aflejres klæg i vore dage« og at »under sådanne forhold (nemlig stormfloder) aflejres intet klæg«. Denne anskuelse er vel sagtens dannet ud fra den rigtige iagttagelse, at i oprørt vand synker slikken ikke til bunds, og under en stormflod er vandet jo i oprør. Tilsyneladende er anskuelseren således rigtig nok, men den svarer kun ikke til virkeligheden. Der gør sig nemlig et forhold gældende, som dr. Jessen måske ikke har haft lejlighed til at iagttage. Vandet er nemlig ikke *hele tiden* i oprør under en stormflod. Så snart ebben er indtrådt, og vandet er begyndt at synke, bliver der langs hele vandlinjen et flere meter bredt spejlblankt bælte. Der er vandet trods stormen stille nok til, at aflejringen af det slik, det medfører, kan ske. Alt som vandet synker, flyttes dette bælte videre ud, men hver tomme af dets bredde holder sig længe nok til, at aflejringen af i det mindste en stor del af dets slik kan foregå. Måske gør dette forhold sig ikke så stærkt gældende på fastlandet, der under en oversvømmelse har pålandsvind, som på Røhmø's østside, hvor det kendes særdeles godt. At der virkelig foregik en aflejring, fik man her godt nok at mærke både i arme og ryg for ikke at tale om på sine klæder, når græs, der havde været oversvømmet, skulle slåes, og hvert strå af det viste sig overklædt med en slikhinde, der satte sig

Udsigt fra broen i Kongsmark mod H. A. D. Hansens bro ved sommertid.

Lægeholigen, hotellet og broen i Kongsmark ved vinter

Sandflugten har fra de tidligste tider været en farlig fjende for Rømøs befolkning.

Næsten begravet i klitterne ligger menneskets bolig i læ for vind

Arbejdsvogn ved Møllepyt i Tvismark. Vestenvinden former træerne – man behøver ikke at bruge kompas på Rømø.

Klit- eller hedebrand i smedens fenne.

på leen og i ganske kort tid gjorde den sløv, og senere gjorde ens tøj gråt fra øverst til nederst, når græsset skulle bæres op til en højere plads for at tørres. Noget af det samme kender man dog, efter hvad mange stedkendte folk har forsikret, på fastlandskysten. At der sker aflejring under stormflod må altså anses for givet.

Imidlertid er også et andet forhold af betydning. Dannelsen af marsk-
eng sker i reglen ikke på en stor flade men på et bælte langs kysten. Dette kan være af ret stor længde men er sjældent af synderlig bredde. Et sådant bæltets udstrækning kan undertiden ses tydeligt et, ja flere hundrede år efter, at dets omdannelse til eng er fuldbyrdet. Det ses f.eks. på en del af Toftum og Juvre enge. Fra skellet mellem Bolilmark og Toftum går der nemlig tværs over alle enge om til Ejlands Lå en sænkning i terrænet, der kaldes Slaget. Den er 100 m eller mere bred. Nu er den næppe mere end 15–30 cm dyb, men for ca. 100 år siden skal den endnu have været så dyb og så blød, at den vanskeliggjorde højbjærgningen på engstrøget udenfor. I udskiftningsprotokollen for Juvre 1801 måtte det således fastslås som en ret, at når nogen på de såkaldte »Helligdage« ikke kunne færdes på sin egen grund fra det østlige til den vestlige del, så havde han lov til at køre eller drive over naboens grund norden eller sønden om det vanskelige sted. På Bruuns kort af 1795 ses da også et stort vadested her. Endnu for 60 år siden satte en stormflod Slaget under vand længe før bæltet uden for det. Det 200–600 m brede bælte af Toftum enge, der nu ligger neden for Slaget, hviler på en sandrevle og ligger nu gennemgående på kote 1,66, omtrent 70 cm over dagligt vande. På det strøg, hvor flodstrømmene nord- og sydfra mødes og brydes (digestationerne 64–75), ligger det dog på kote 1,76, hvilket imidlertid nok vil svare til den her ved strømbrydningen forhøjede vandstand og forøgede aflejring.

Indtil ca. 50–70 cm over dagligt vande må slikaflejringen derefter antages at kunne ske under visse forhold og det endda ret hurtigt. Nederenden af Toftum Kollikker vides f.eks. i løbet af 50–60 år i en bredde af et par hundrede meter at være vokset fra kvellerhøjde, altså omtrent dagligt vande, op til dets nuværende højde 0,50 cm over dagligt vande. Noget lignende kan ses mange steder. Syd for Højer sluse har jeg set nedbrudt klægstrand af rigelig en halv meter over kvellerhøjde. Forlandet dér er i alle tilfælde ikke mere end 70 år gammelt. Ved Skrædderklinten ud for Skærbæk enge ligger et engparti, hvis yderste rand næppe er mere end 30 år gammelt og som endnu har fuldstændig andelbevoksning, 70 cm over den yderste andelgrænse. I det hele viser Skrædderklinten sig at ligge 60–70 cm over dagligt vande. Det samme er tilfældet med de forholdsvis unge enge ud for Hvidding. Der er der set nedbrud af stranden i

70 cm et enkelt sted endog i en meters højde. Dette sidste beror dog vistnok på særlige forhold.

Efter dette tør det vistnok fastslås, at slikaflejring i et forholdsvis kort åremål *kan* foregå indtil 40–60 cm over dagligt vande både på fastlandet, hvor skvulpet kan være stærkt medvirkende under pålandsvind, og på Rømø's østkyst, hvor denne vandstand kun kan nås under fralandsvind, og hvor skvulpet er af mindre betydning.

Slikaflejring til den højde kan jo imidlertid ikke ske, uden at der indtræder en tilsvarende vandstand, men det gør der også ret tit. Da dagligt vande ved Kollik Surblok og Helligdage kan regnes at ligge 90–100 cm over D N N, så er terrænhøjden 1,66–1,76 m jo kun ca. 70–80 cm over dagligt vande. Til den højde når vandet mange gange i året, også uden storm. Ifølge iagttagelser, der er gjort i Cuxhaven fra 1813–76 har der dér gennemsnitlig årligt været 9 stormfloder, der nåede 1,12 m op over dagligt vande^{24a}. Denne vandstand svarer til 67 cm over dagligt vande ved Rømø havn og efter den først gjorte beregning til ca. 85 cm ved Juvre. Sandsynligvis er der nok hvert år et 3–4 gange så stort antal som det ovennævnte der når op til 67–70 cm, som de laveste enges overflade nu ligger over dagligt vande. Da disse oversvømmelser for største delen finder sted i de måneder, da havet har sin største planktonrigdom og altså kan give den fyldigste aflejring, synes engdannelsen indtil den højde ikke urimelig i et forholdsvis så kort åremål. Dog tør der vist ikke regnes med den som almenfyldig. Den finder da heller ikke sted ved alle engstrækningerne, f.eks. ved Toftum Midtenge og Søndereng. Ved senere beregninger af aflejringens alder skal den derfor ikke tages med i betragtning.

Af en helt anden art og oprindelse end engene ved østsiden af øen er de langt større græsgange langs hele vestsiden. De er ikke dannede ved aflejring men så at sige groet op af den nøgne sandslette.

Hvor klitterne bliver gamle nok, klædes de omsider af almindelig hedevegetation: Lyng, revling, gråris, klitrose osv. Det samme sker med sandsletterne imellem dem, men under visse forhold bliver det ikke en hede men en engvegetation, der klæder en sådan slette. Det sidste sker dog i almindelighed ikke let med sletter mellem klitterne, men derimod så godt som altid med dem uden for dem, der i længere tid ligger åbne ud mod havet og er lave nok til at bevare rigelig fugtighed året rundt. Det er den såkaldte Strand, en udpræget sandmarsk, der ikke er dannet ved aflejring, men begyndende med et lag blågrønalger, under sandormes medvirken er så at sige groet op af sandet, idet det årlige affald af græs og græsrodde i århundreders løb har dannet det 3–4 tommer tykke »gred«, der nu, gennemvævet af græsrodde, ligger oven på sandet.

Således som Stranden nu ligger uden for klitterne i Bolilmark, Toftum og Juvre, er den øjensynlig bleven til i 3–4 bælte af forskellig bredde. Det øverste af disse er nu ved at »springe i lyng«, idet lyng, revling, gråris og anden hedevegetation mere og mere kommer til at præge det, hvor det ikke er bleven taget under plov, det næste bælte er præget af et utal af myretuer og så godt som fuldstændig tilgroede dælder. Det afsluttes af en lav tidligere strandvold, »e bank«. Det tredje har sit præg af endnu rå, stejlbrinkede dæld'er og låer, der til dels er begroet af kogleaks. Disse tre bælte er ret jævne, mens derimod det yderste 4. bælte gør indtryk af at have været udsat for jævnlig overfygning eller måske overskylning af sand inden den nuværende strandvold eller vordende klitrække dannedes uden for det. Det er ret ujævnt og har dybere men mindre omfangsrige huller end det tredje bælte. Dets græsvækst er også magrere. På det gælder sikkert nok den skildring Eug. Warming i »Dansk Plantevækt« s. 160 giver af sandmarskens tilblivelse, idet han skriver:

Sandmarsk grundlægges vistnok fortrinsvis ved sandfangende græsser af de saltydende blomsterplanters formation, og i almindelighed er udviklingen den, at disse græsser fanger og binder det sand, som vind eller strøm hidfører; idet planterne vokser op gennem de tilførte sandmasser og fanger nyt sand, højnes både bunden stadig mere, og landet vokser tillige i horisontal udstrækning. Bunden bliver efterhånden skikket også for andre plantearter, og til sidst er en græsmark med tæt plantedække bleven udviklet oven på sandbunden. Den bund, på hvilken denne udvikling foregår, kan være en højsande, sandvade eller cerophiumvade.

De græsser, der er virksomst ved sandbindingen er følgende: strandkvik (*Triticum junceum* L.), andel (*Glyceria maritima* (Huds.) M og K) og krybhvene eller fioringræs (*Agrostis alba* L. f. *stolonifera*); en ringere rolle spiller rød svingel (*Festuca rubra* L.).

På de tre inderste bælte synes skildringen derimod ikke godt at kunne passe. Der ser begyndelsen mere ud til at være foregået i en stor flak lavning, der stod under vand en meget stor del af året. Vegetationen er da begyndt med mere kærartige planter, og der er ikke sket nogen tilførsel af sand.

Undergrunden.

Vi har nu set i almindelighed, hvorledes sandflugt og slikaflejring har bidraget til opbygning af Rømø til dens nuværende højde og omfang. Der kan imidlertid siges en del mere om både det ene og det andet, navnlig ved undersøgelse af de øvre jordlag. Også om menneskers indgriben i de store naturkræfters spil er der en del at sige. Imidlertid griber, som

man vist allerede har fået indtryk af, det ene så stærkt ind i det andet, at det er yderst vanskeligt at holde dem skarpt adskilt fra hinanden, både stofligt og kronologisk. Selv om det derfor ikke bliver det allerklareste, bliver det måske alligevel det rigtigste og formålstjenligste at tage forholdene, som undersøgelsen giver os dem i hænde.

Bedst oplyst ligger indtil videre den nordlige tredjedel af øen og deraf igen den midterste del nemlig Toftum område, især den nordlige halvdel af det. Det må derfor anses for mest formålstjenligt at gå ud fra det. De naturlige forhold er her gunstige for en undersøgelse af de øvre jordlag og dertil kommer, at den er bleven i høj grad lettet ved gravningen af en mængde afvandingsgrøfter i de senere år. Også brøndboringer har kastet lys over adskilligt, og dem var der foretaget en del af, inden inddigningen og afvandingen fandt sted.

Boringer.

Brøndboringerne burde man egentlig have ret til at vente sig mest af, men i virkeligheden yder de uhyre lidt af virkelig pålidelig oplysning om undergrunden. De udføres rent håndværksmæssigt. Målingen af jordlagenes tykkelse er højest omtrentlig, og man har i almindelighed ikke været synderlig opmærksom på de forskellige lags sammensætning. Sand er i reglen sand, og klæg er klæg, mens det for den videbegærlige undersøger ville være værdifuldt at vide, om sandet var havsand (skyllet sammen) eller flyvesand, om det var fin- eller grovkornet, sort, gult, gråt eller hvidt, om klæget var rent eller sandblandet, om det var gråt eller blå, fyldt med eller fri for rodtrevler, ja om det var virkelig klæg eller eve (sammenbunket tang). Arbejderne har haft andet at gøre end at passe på den slags ting. I almindelighed giver en sådan boring derfor kun værdifuldt udbytte for videnskaben, når den overværes fra først til sidst af én, der ikke har synderlig andet at gøre end at lægge mærke til jordlagene og straks optegne deres tykkelse, vækst og dybde, og det har hidtil ingen steder været tilfældet derovre. I enkelte tilfælde har dog de medvirkende arbejdere lagt så godt mærke til ting, de stødte på, at der ikke er nogen grund til at drage dem i tvivl, især når de fik lejlighed til straks at notere dem eller omtale dem.

Dertil hører en boring i Padborg, boringerne ved mejeriet, ved Trablaa^{24b}, Ejlandslaa og i én henseende også boringerne for digebygningerne på Nørlandet.

Boringerne ved mejeriet, Trablaa og Ejlandslaa har deres væsentligste betydning for oplysningen om de dybereliggende lag. Da undersøgelsen

ikke skal udstrækkes til dem, skal kun resultatet af dem fremsættes. Muligvis kan det blive af værdi for en dyberegående granskning. Enkelte punkter i dem vil der da også hentydningsvis blive gjort brug af her.

Skønt de ikke giver nogen videre oplysning om de her omhandlede, højereliggende jordlag og vel heller ikke i alle tilfælde er fuldt pålidelige, skal her desuden lige nævnes en række boringsresultater, der er givet meddelelser om. Umuligt er det jo ikke, at også de trods sandsynlige unøjagtigheder kan blive af interesse for yderligere granskninger. Enkelte af dem har det været muligt at bruge her.

Moritz meddeler således²⁵, at han ikke alene på randen af dybet ved Havneby har fundet klæg 3 m »unter Mittelwasser«, hvad der vel skal sige: »under dagligt vande«. Det samme klægslag mener han – vistnok med rette – at have fundet ved en boring i Havneby på et sted (måske ved kroen), der lå 3½ m »über dem Watt«, hvad der jo også må betyde: *over dagligt vande*. Dette klægslag lå under 7 m sand og var 1,5 m tykt. 8,5–10 m var sand med muslingskaller, 10–13 m blålighvidt sand, 13–16 m mosejord, som man ikke borede videre ned i.

Andre boreresultater, han giver meddelelse om, taber det meste af deres værdi ved kun at gå ud fra overfladen uden at sættes i forhold til noget fast plan. Kun skal nævnes, at han har fundet klæg ved præstegården og et par andre steder.

Efter meddelelse af afdøde Jens Jacob Bundesen i Padborg viste en tilsyneladende godt iagttaget boring i hans stald på kote 5,36 (umiddelbart vest for landevejen): fra overfladen 2,50 m sand, 20 cm klæg, 5,80 m sand, 60 cm klæg, 2,90 m fint sand og 2 m groft sand. Samlede dybde var 14 m. Det er en af de boringer, der har kunnet kontrolleres, og som bærer præg af nøjagtig iagttagelse. Den vil derfor senere blive brugt. Hos Marius Bundesen (det sydvestligste hus i Padborg) på kote 5,28: 7,25 m sand, 35 cm sandblandet klæg, 80 cm fint sand, 1,60 m groft sand, 1,80 m groft kis, samlede dybde 11,80 m. Hos Jens Bleeg Petersen (det sydøstligste hus) på kote 4,04: 7,25 m sand, 25 cm sandblandet klæg med tagrødder, 3,70 m sand, 60 cm klæg, 1,20 m rent, fint sand og 1,50 m groft sand med kis i bunden. Samlede dybde 14,50 m.

Smed Chr. Hansen i Kongsmark har i årenes løb udført ikke få boringer. Med støtte af sine til dels flere år gamle notitser har han givet mig en række meddelelser, hvorefter han mange steder er stødt på klæg.

Smed Jørgensen i Kongsmark fandt ved en boring i en klitdal ca. 50 m vestfor sin smedje²⁶ 6,50 m sand, 1,50 m klæg, derefter sand. Yderligere meddeler han, at han ved præstegården har fundet 6 m sand, 2 m klæg, derefter sand. Ved en boring, der foretoges af en anden, ved redningssta-

tionen syd for kirken udstrømmede der stærk gas. Det har han også fundet andet steds på Sønderlandet.

Meget af det materiale, der er fremkommet ved disse boringer ville som sagt nok have vundet i værdi, hvis boringerne havde kunnet følges af én, der havde tid til at gøre nøjagtige notitser og desuden var i stand til at undersøge det fremskaffede stof noget nøjere. Navnlig frembyder de to boringer ved mejeriet en del gåder. Borestederne ligger ikke 20 m fra hinanden, og dog ligger der ved det ene, det nordlige, et lag klæg og slik af ca. 18 m mægtighed, mens det i det sydlige kun har en mægtighed af 8 m. Man kan næppe tænke sig anden grund til denne forskel på så lille afstand end den, at der i hine fjerne tider har gået en rivende strøm her igennem. Den kan have bygget så stejl en sandet bred det ene og så hult et dyb på det andet sted. Sligt ses både ved List og Bollerten. Man kommer da let til at tænke på det bundløse sted nede ved diget. Det ligger netop øst for mejeriet. Har der i sin tid gået et dyb her igennem? Og er det derfor, det mærkelige helt umotiverede Blådyb vesterude går vinkelret ind mod kysten ud for Padborg? Muligvis kunne en grundigere undersøgelse af boremateriale have spredt lidt lys over disse spørgsmål. Hele vejen op til 73 cm over nuværende dagligt vande viser de to boringer meget store aflejningsforskelle, hvori en kyndig iagttager måske havde kunnet finde svar på en del af de spørgsmål, man nu må stille uden at kunne besvare dem, men måske også kunnet finde spørgsmål, som slet ikke dukker frem af det lidet, vi nu ved. Mærkeligt er det 4,5 m mægtige lag slik, som brøndborenen har kaldt det, der fandtes 26 m under D N N. Moritz antager, at det er mose. Det ville han næppe have gjort, hvis han havde kendt 1930-boringen og set den ved siden af den fra 1902. Mon det ikke snarere skulle være klæg med stærk iblanding af tang. At dagligt vande en gang har kunnet være på den kote viser jo boringen ved Trablå. Den skovbund med træstamme, løv og metertykt muldlag, der dér ligger mellem 27,09 og 28,79 under D N N, altså omtrent ned til 30 m under nuværende dagligt vande, har jo den gang, den dannedes, ligget en del over dagligt vande. Det 8 m tykke mergellag ved slusen synes jo efter hele sin sammensætning at være af diluvial oprindelse og må vel have ligget som en ca. 10 m høj bakke, den gang der groede skov ved Trablåa, ca. 2 km længere vestpå.

I Juvre er der ved Padkærs Pyt lige nord for den nordligste gård øst for vejen fundet 15–20 cm klæg i 1½–2 m dybde og ved den sydvestligste gård (Jens Hansens) 2 m klæg, hvis overflade lå omtrent på niveau med nuværende dagligt vande.

Af spørgsmål, man også kunne have ønsket bedre besvaret, er klægets

renhed og farve. Der nævnes i reglen kun klæg. Der findes imidlertid som sagt både gråt og blåt klæg, og det førstnævnte findes gennemvævet af græs- og tagrødder, det sidstnævnte uden spor af vegetation. I sidstnævnte tilfælde har det ligget under dagligt vande. Somme steder er klæget stærkt blandet med opskyllet tang og angiver således tilnærmelsesvis den daglige højvandslinje i aflejringsstiden. Alt sligt får man ingen oplysning om, hvor der kun er tale om klæg. Så godt som alle boringsresultater er kun sat i forhold til stedets overflade. Også derved mister de en stor del af deres værdi. I Juvre, Toftum, Bolilmark og Padborg er det lykkedes ved hjælp af Hedeselskabets grøfteprofiler og ved nivellering ud fra dets angivne højder i digebygningskortene tilnærmelsesvis at bestemme et betydeligt antal vigtige punkters kote. På de sydlige to tredjedele af øen savnes imidlertid disse hjælpemidler og kun i enkelte tilfælde (ved Havneby) er højden over dagligt vande angivet og dermed tilnærmelsesvis koten efter D N N, der her ligger ca. 78 cm under dagligt vande.

Af de 4 egentlige dybdeboringer skal resultaterne her sammenstilles efter brøndborerens og hans medhjælperes meddelelser. Nr. 1 fandt sted ved nordsiden af mejeriets kedelhus 1902. Nr. 2 ved sydsiden af kedelhuset lige uden for udgangen fra hovedfløjen. De to boresteder ligger kun ca. 20 m fra hinanden. Nr. 3 er resultatet af boringen ved Trablaa 1926 og nr. 4 den ved slusen samme år. De er alle sammen sat i forhold til D N N.

Ved så godt som alle de foretagne boringer er man stødt på klæg, de fleste steder dog så dybtliggende, at overfladen af lagene ligger langt under dagligt vande og derfor hører med til den del af øens undergrund, som her lades ude af betragtning. Kun et lag ligger i et sådant niveau, at det må tages med i betragtning her, nemlig det øverste i mejeriboringen af 1930. Det ligger 3,5 m under overfladen, og da den ligger på kote 5,13 D N N, ligger lagets overflade ca. 70 cm over dagligt vande og hører således ubetinget med til det nuværende Rømmø, men derom senere i anden sammenhæng.

Heller ikke de af Moritz: Die Nordseeinsel Röm s. 26–28 og Die Insel Röm s. 21 og 22 omtalte boringer tjener synderligt til oplysning af de afsnit af Rømmø's dannelsehistorie, som vi indtil videre ved dog nogenlunde besked om.

Af en helt anden art og derfor også af helt forskellig betydning er de jordbundsundersøgelser, der forinden digebygningen i Juvre, Toftum, Bolilmark og Padborg foretoges langs med kysten, der hvor diget skulle bygges. De er ikke særlig dybtgående, men nøjagtige, og deres betydning her er, at de viser klægslagetets mægtighed på den 4500 m lange strækning fra nord for Ejlands Laa til Oddens Bjerge.

Indtil station 19 lidt neden for klitterne findes som naturligt er kun sand. Det er jo et gammelt klitlandskab, denne del af diget er bygget på. Også fra station 19–46 rigelig 300 m vest for digets nordøsthjørne findes næsten udelukkende sand, kun med en antydning af klæg i overfladen. Ved station 49 tæt ved østerenden af Store Ejland findes der imidlertid et 55 cm tykt lag fast klæg oven på sand. Klæglaget vokser i mægtighed til 1 m 25 cm ved station 60, men hviler hele tiden som et lag fast klæg på sand. På dette punkt ville øens ældste nordlige horn, Hallingen, der som en lang krum sandrevle skyder i nordøstlig retning ud fra klitbæltets nordlige spids, have truffet den nuværende østkyst, hvis der ikke imidlertid havde dannet sig en anden mere nordgående revle uden for den. Denne sidstnævnte skabte imidlertid endnu gunstigere kår for slikaflejringen end Hallingen havde gjort, men tog væksten af den og voldte, at der kunne dannes eng indtil ca. 1000 m uden for dens yderste spids og på dybere vand. Fra dette punkt begynder sandlaget derfor at vise voksende iblanding af klæg indtil station 64. Fra station 64–75 (det strøg, hvor strømmene mødes (se s. 38) holder det faste klæglag sig i nogenlunde konstant mægtighed af 1,5 m, men under det findes nu ikke fast sand men *blødt* klæg, der ligger som en vælling mellem det faste klæg og sandet. Det begynder med en dybde af 35 cm ved station 64 og vokser til 1 m 10 cm midt imellem stationerne 76 og 77. Derfra til station 81 har såvel det faste som det bløde klæglag jævn tykkelse nemlig henholdsvis 110 og 100 cm. Fra 81–92 mødte man imidlertid et overraskende forhold mellem lagene. Det øvre, faste klæglag beholder temmelig uforandret sin tykkelse af rigeligt en meter indtil station 89, mens derimod det bløde lag vokser nedad således at det ved station 85 når ned til $\div 1,19$ og har en mægtighed af 1,75 m. Derfra går det så brat ned, at man ved station 87 endnu i en dybde af 6,55 m ikke nåede igennem dette vandmættede lag, der ved station 89 igen indskrænkede sig til 1,70 m og ved station 95 kun viste sig som et 25 cm tykt indskud mellem to lag fast klæg på 4 m mægtighed.

Denne vældige vælling gjorde digebygningen en slem streg i regningen. Gang efter gang gled alt det materiale, gravemaskinen i dagens løb havde hentet op af fyldgraven og bragt på plads på diget uden for den, i nattens løb ned i graven igen. At bringe det på plads igen var forgæves. Tilsidst måtte man hente fastere jord ved Odden, rigeligt 1 km borte og blive ved at fylde på diget, indtil fyldgraven var fyldt af den bløde masse, der stadig gled under trykket.

Engene var da også på det sted endnu i 1880'erne så bløde, at man i en regnfuld tid ikke kunne køre på dem, men måtte bære græsset (andel) fra engenes yderste ender et stykke op til fastere grund.

Da det faste øvre klæglag har en mægtighed af 1,10 m og overfladen af engene der, hvor målingerne fandt sted, ligger på kote 1,66–1,76 D N N, så findes overfladen af det bløde lag klæg mindst 37–44 cm under nuværende dagligt vand. Da den før nævnte landhævning, som det senere skal ses, kan regnes at udgøre 6 cm pr. århundrede, kan den godt have ligget betydeligt dybere endnu. Laget kan altså godt være dannet, mens det pågældende strøg stod under vand så godt som hele døgn.

At der, hvor det bløde lag er bundløst, har været en lå i lignende øst-vestlig retning som Ejlands Laa, ses tydeligt nok på Bruuns kort, ligeledes på Johs. Mejers, hvor man kan følge den lige fra klitterne igennem lavningen nord for gårdene i Bolilmark, gennem engene og ud til Lejdybet. Dette sidste er dog vist en fejltagelse, da den må være udmundet i Fuglegrøften, dybet nær inde ved land, der den gang endnu ikke var så tilslikket som nu. Allerede det smalle kær gennem Bolilmark vækker opmærksomhed ved sin øst-vestlige retning med – gammelt – sandflugsterræn på begge sider. Går man så norden om Høst ud i klitterne, finder man der øst-vest rettede klitrækker på begge sider af en fugtig nu til dels opdyrket slette. På Mejers kort af 1643 ses her en stor øst-vest rettet slette uden hedesignatur, der øjensynlig har været åben mod øst og haft afløb gennem kæret i Bolilmark og den ovenomtalte lå. På kortet synes afløbet fra sletten dog allerede den gang at være lukket af den klitrække, der hører til Høstpartiet. Har man fulgt terrænsænkningen ud gennem klitterne, undgår det ikke at vække ens opmærksomhed, at man som en slags fortsættelse af den ude på Stranden finder en dyb og bred lå, ligeledes i øst-vestlig retning og med udløb ud på Sanden. For 40–50 år siden fandt den endnu et tilsvarende afløb fra Sanden yderst ude gennem en ligeledes øst-vestlig rettet lå, Grevelen. Den største overraskelse møder én dog, når man – på søkortet – lader blikket søge ud over havet. Der finder man nemlig rigeligt 1½ km ude en undersøisk fjord, Blaadyb, 3–4 m dyb under havbunden, skære sig 6 km lang og 1–3 km bred ind mellem bankerne til begge sider med retning lige ind mod land. Noget lignende findes intet steds på hele kysten fra Elbermundingen til Skagen, uden at det drejer sig om et ganske smalt løb eller finder sin fortsættelse i et dyb mellem to øer ind til Vaddehavet. Vel har Blaadyb nok tidligere stået i forbindelse med en gren af et sådant dyb, Havsands Laa, men det forklarer hverken dets bredde eller dybde og endnu mindre dets retning lige mod land. Man måtte efter det snarere have ventet nordvestlig retning. Med alt dette for øje kan det vist ikke være helt uden grund at *spørge*, om der ikke i en meget fjern fortid her har været et dyb, der har delt Rømmø i to øer. Grundigere undersøgelser kunne måske skaffe svar på dette spørgsmål.

De her omtalte boringer blev som sagt foretaget tæt ved havet og gælder ikke uden videre for engene højere oppe. Mens det faste og bløde klæglag under diget på Toftum Midteng tilsammen holder sig på en ret konstant mægtighed af rigelig 2 m, viser det sig højere oppe at være betydeligt tykkere. Allerede 40 m oven for fyldgraven er klæglaget på den lod, der ligger lige ned for den nordøstligste gård i Toftum, matrikelnummer 17, over 2,50 m tykt, 80 m fra fyldgraven nås der dog sandbund på 2,20 m dybde, men på 120 m afstand er det igen over 2,50 m, og det bliver det ved at være lige op til Engvejen. Her har en boring for en snes år siden på den 2 lodder nordligere beliggende eng, matrikelnummer 15, endog vist en klæglets mægtighed af 10 m ned til 8,30 under D N N. Den samme mægtighed er senere fundet her ved sydsiden af mtr.nr. 17.

Flere boringer til den dybde er ikke foretaget her. Da de kun ligger 130 m fra hinanden, kunne der ikke ud fra dem drages nogen slutning om retningen af det dyb, der oprindeligt må have været her. Det ville dog ligge nær i den forbindelse at tænke på et vandløb, der på Meyers kort ses kommende fra Juvre skråt ned over Toftum Eng til det før omtalte vandløb fra Bolilmark. Imidlertid har det vist sig, at der omtrent 170 m nord for den nordligste af de to boringer, i Kolliksgrøft findes et ca. 100 m bredt bælte, hvor klæglaget er målt til 3 m mægtighed uden at nå igennem det. Også i skelgrøften mellem Toftum og Juvre, omtrent 300 m nord for den nævnte boring, har der ikke været bund at nå. Hvis meddelelserne om klæglag der er fundet hos Bodser Hansen i Tvismark og ved hotellet i Kongsmark henholdsvis 12 og 11,5 m under overfladen er rigtige, synes der efter det at være sandsynlighed for, at der i en fjern fortid må have strakt sig et dyb langs indersiden af det før omtalte rev, der danner øens rygrad, et dyb svarende til den senere Fuglegrøft, der nu strækker sig langs kysten 3–400 m fra land. Dette sidste har dog langt fra i dybden kunnet måle sig med det førnævnte og er nu næsten helt tilsløkket. 100 m neden for Engvejen findes for resten en ca. 60 m bred og 20–30 cm tyk bande af groft sand hvilende på blødt sandblandet klæg i over 2,50 m dybde og dækket af rigelig 1 m fast klæg. Dette bælte går vistnok tværs over alle Toftum Enge og kaldes Banken, skønt det ikke udmærker sig ved nogen højdeforskel, men kun her og der ved mere tør og fattig græsvækst.

Den her omtalte del af engene danner den væsentligste del af øens egentlige marsk. Den strækker sig fra Odden ved Padborg til nordsiden af Store Ejland i en længde af ca. 4600 m. I nord, ved Ejlands Laa har den en bredde af 2000 m, altså et areal på nogle hundrede hektar, syd på aftager den i bredde, indtil den ved Odden løber ud i en spids. Den er så

jævn, at den største højdeforskel, der findes på denne ret betydelige udstrækning er ca. 70 cm nemlig fra ca. 2,16 m over D N N på de højeste – vistnok til dels oversandede – enge i Padborg og Toftum til ca. 1,40 på »Hjørnerne« ved Ejlands Laa. Uden tvivl ligger langt den største del af den under kote 1,70, d.v.s. ca. 67–70 cm over dagligt vande.

De oversvømmedes altså, hver gang vandstanden nåede op til eller over 70 cm over dagligt vande, hvilket som omtalt s. 50 skete nogle gange årligt, sikkert dog uden at bidrage nævneværdigt til deres yderligere højelse.

I årene 1926–27 blev denne engstrækning inddiget. Høet kan nu bjærges i fred, og når overgangen fra saltelskende til finere græsarter først er fuldbyrdet, og jordbunden får den fornødne pleje, vil inddigningen sikkert vise sig at være til stor fordel. Tilførsel af gødningsstoffer skal de imidlertid rimeligvis have herefter. Før inddigningen kunne de år efter år give deres rige afgrøde uden gødskning. De havde rigt forråd i deres gennemgående ca. 2 m dybe fede klæglag og fik desuden ikke så lidt tilført ved det lille lag slik, der aflejredes af de årlige oversvømmelser. Men har diget skabt tryk på engene, så har det til gengæld berøvet dem meget af deres frie, åbne skønhed.

Grøfter.

Oven for marskenge begynder som før sagt agermarkens bælte, der tillige giver plads for bebyggelsen. I Juvre, Toftum og Bolilmark er det nu ret klart afgrænset både mod engene i øst og mod klitterne i vest. Længere sydpå er skellet ikke så klart afgrænset, idet klitterne her flere steder når helt ned til engene, og syd for kirken er det for største delen helt udvisket. Ser vi nu på det her, hvor det er klarest afgrænset, finder vi, at engbæltet kun et sted når op til landevejen, nemlig mellem Toftum og Juvre, og dér endda kun på en strækning af ca. 150 m. En nøjere undersøgelse viser imidlertid, at det tidligere har strakt sig betydeligt længere vestpå både her og andre steder. Her i Toftum er vi nu heldigvis i stand til i en del afvandingsgrøfter at gøre langt pålideligere iagttagelser end ved de spredte, tilfældige og langt fra altid tilstrækkeligt pålideligt noterede brøndboringer. Ganske vist går de ikke så dybt som disse, men dog dybt nok til at give et ret klart indblik i dannelsen af de lag, der ligger over dagligt vande, til dels også indtil 1 m under det.

Boring giver jo, selv hvor den er allerbedst kontrolleret, kun oplysning om jordlagene på et bestemt punkt. I bedste tilfælde kan der drages linjer mellem to eller flere nærliggende boringer og derved fås nogen om end ikke helt pålidelig oplysning om et lidt større område. Grøfter derimod

kan, for så vidt som de fører ned til eller i nærheden af de pågældende lag, vise disses udstrækning i én retning og desuden både ved parallel- og tværgrøfter kaste lys over en større flade. I det sidst nævnte heldige tilfælde er vi især i Toftum og til dels i Juvre. Begge steder er der nemlig i de senere år bleven gravet en del ny og uddybet flere ældre vandløsnin- ger, således at deres bund nu gennemgående ligger omkring ved en meter under terrænet. I dem blev der i somrene 1932 og 33 foretaget undersø- gelser med skebor indtil 2 m under grøftebunden. Udnyttelsen af dette arbejde er blevet i høj grad lettet ved, at lederen af Hedeselskabets kontor i Tønder, ingeniør Jacobsen, har lånt forfatteren de planer for arbejdet, han på Hedeselskabets vegne har udarbejdet og som viser terrænkote og bundkote for de punkter, man ønsker at undersøge. Koteangivelserne her hviler allesammen på D N N, således som det har kunnet beregnes efter de s. 29 omtalte oplysninger fra Slesvig.

Oversandet slikaflejring.

I den såkaldte Kovgrøft, der fra Kogen fører igennem Dyssebjergene og Nørremarken ned til landevejen, hvor den falder i den såkaldte Kolliks- grøft, viste det sig derved, at der ved vestsiden af landevejen findes klæg fra kote 156 til kote 176 eller endnu længere ned, 45 m fra vejen fra kote 161 ligeledes mindst 80 cm ned, 90 m fra kote 166 45 cm klæg- blandet sand og derefter 35 cm klæg, 135 m oppe fra kote 166 30 cm sand og derunder 40 cm klæg. 142 m fra vejen findes fra kote 166 kun sand, de øverste 50 cm klægfri, derunder klægri- g havsand. Endnu 10 m vestligere findes der under 40 cm mørkt, groft havsand 50 cm blå klæg og i øvrigt findes der marine aflejringer som f.eks. mørkt, groft havsand endnu henved 90 m højere og indtil kun ca. 50 m fra Dyssebjergene.

Disse iagttagelser i Kovgrøften har vist os havets spor indtil 200 m oven for landevejen, som nu gør skel mellem marsk og agermark på det strøg. Vi har på denne strækning fundet dets efterladenskab 151–166 cm over D N N. Det vil nu ikke uden videre sige, at vandstanden har været så høj. Det kan jo være marskeng, der har ligget noget over dagligt vande, og meget af det bærer i virkeligheden præg af at være fordums eng, gen- nemvævet som det er af rodtrevler. Foreløbig skal der kun gøres opmærk- som på, at den her fundne aflejring helt igennem ligger på niveau med den del af Østerkollikken, der ligger neden for den såkaldte Kollikbank, ca. 400 m neden for Engvejen, mens selv de højeste partier af den ligger indtil 45 cm lavere end overenden af Vesterkollikken.

Kovgrøften viser os kun undergrunden på en smal strimmel op igennem Nørremarken. Derudfra kunne der jo nok drages slutninger med hensyn

til bredere strøg til begge sider, men synderlig godt ville de ikke være underbyggede, når man ikke kendte andet end den smalle strimmel. Det gør vi nu heldigvis. En lignende vandløsning er gravet fra neden for »Store Bjerg« vest for Toftum, den såkaldte Toftumgrøft. Den følger Strandvejen ned til sydøsthjørnet af lykkerne (mtr. nr. 93), går vesten og norden om de 3 nordlige Toftum tofter og derefter langs med landevejen over til Kovgrøften. Ved nordvesthjørnet af den vestlige toft optager den desuden et lille tilløb af en grøft mellem lykkerne og den sydligste Nørremarkslod (matrikelnummer 37). I denne vandløsning findes der ligeledes havbund i niveau 151–166 fra sydvesthjørnet af toft nr. 54 og ligeledes fra nordøsthjørnet af lykke nr. 95 til Kovgrøften. Ved lykke nr. 95 består aflejringen af mørkt, skjoldet, groft, lidt klæbrigt sand, der må hidrøre fra havet, selv om den ligger en del højere end klæget nemlig indtil kote 2,16. En del af aflejringen langs med vestsiden af toft nr. 54 og nord-siden af såvel den som nr. 47 og 38 er eve, sammenskyllede tangbunker, op til kote 1,66–1,76. Det tyder ganske vist på, at vi her befinder os i en bugt, og at dens sydlige bred ikke har været meget langt herfra. Imidlertid tyder det dårlige vand ved flere af Toftumgårdene og navnlig det usædvanlige dårlige ved matr. nr. 48 på, at tanglaget i det mindste har strakt sig op til Toftum byvej.

Således har vi kunnet spore havets slik- og tangaflejring rigeligt 200 m vest på ind under Nørremarkens nuværende ret sandede overflade i en bredde syd på af halvtredjehundrede meter. Ligeledes kan vi følge den nordpå i afvandingsgrøften, som fra Juvre følger landevejen over til Kolliksgrøft. Det første hundrede meter fra Kolliksgrøft til skellet mellem Juvre og Toftum Mark blev kun ret løseligt undersøgt, men selvfølgelig fandtes der også der klægbund på et niveau, der svarer godt nok til det ovenomtalte såvel som det kommende. Ved byskellet mellem Toftum og Juvre findes der fra kote 1,36 klæg ned ad til kote 76. Derfra op til vejen, der fra de sydvestligste huse i Juvre fører ned til landevejen, undersøgtes bunden for hver 10–20 m. Klæglaget havde her en tykkelse af højst 70 cm og var i almindelighed ikke under 30 cm. Det kunne følges indtil 200 m fra byskellet, 50 m fra ovennævnte vej. Overfladen af det klæg, der ved skellet lå på kote 1,36, hæver sig i midten og ligeledes hen mod slutningen til kote 1,76. På de sidste 50 m før vejen fandtes ingen klæg men derimod klægblandet sand, som vidnesbyrd om at også her havde Vaddehavets sand været medvirkende ved opbygningen. Længere nordpå syntes dette ikke at have været tilfældet.

Kan vi således følge slikaflejringen tilnærmelsesvis lige så langt nordpå som sydpå fra Kovgrøften, så er vi ikke således som i Toftum i stand til

at følge dets udstrækning vest på i denne afstand fra nævnte grøft. Vi kender kun dets yderste nordlige udstrækning og må så ved hjælp af et par andre punkter trække en – formodet – strandlinje fra det vestligste punkt i Kovgrøften over det nordligste i Juvregrøften til et par punkter lidt øst for Juvres østligste huse, hvor der også findes klæg, mens vi i Toftum med ret stor sikkerhed kan trække en lignende fra nordøsthjørnet af den vestligste lykke vesten om hele den østlige del af byen til mejeriet eller lidt vestligere, men derom senere. Hvad boringer samt grøfter og lignende kan sige os om øens opbygning, skal gemmes til afslutningskapitlet for dem, der har særlig interesse i den henseende.

Næringsvejene

Søfarten.

Det siger sig selv, at halvandet tusinde mennesker ikke kunne finde det nødvendige til livets ophold på en plet som den, der er skildret i det foregående, en stump jord, som havet og sandflugterne kappedes om at gøre udyrklar. Flertallet af beboerne måtte søge sin næring andet steds, og intet lå da nærmere for dem end at vende sig til havet for – til dels i det fjerne – at fravriste det det livsophold, som det berøvede dem muligheden for at erhverve på den hjemlige jord. Der er ingen tvivl om, at søfarten – dels som fangst og fiskeri, dels som fragtfart – fra de tidligste tider har dannet befolkningens hovednæringsvej. Imidlertid er beretningerne om den fra tidligere hundredår meget sparsomme, og først ved begyndelsen af det 17. århundrede begynder kilderne at flyde så rigeligt, at man kan begynde at gøre sig en nogenlunde klar forestilling om den betydning, søfarten havde for livet på den lille pold i havet.

Fiskeriet i de hjemlige farvande, der jo rimeligvis har været drevet fra arilds tid, har sikkert langt ned i tiden været den vej, ad hvilken man har aftvunget havet dets bidrag til livets ophold. Ud af det og jævnsides med det har så udviklet sig en sejlads i handelens tjeneste, først i nærmere, senere hovedsagelig i fjernere farvande, en sejlads, der atter har ført til Rømøboernes deltagelse i de store årlige stævner mellem Ishavets svømmende bjerge i hvalfangstens guldalder, der varede fra begyndelsen af det 17. til slutningen af det 18. hundredår.

Fra arilds tid synes Ribe by at have gjort ret til farvandene omkring Rømø gældende, også til Rømø Dyb sønden om øen. Ad det sidstnævnte gik vejen for dens i sin tid livlige handel, for så vidt som det drejede sig om store skibe. I et Nyborg den 25. aug. 1292 dateret dokument overdrager Erik Menved »borgerne i Ribe fri besiddelse af deres forstrand, List, Manø og alle kyster, som ligger mellem fornævnte steder og Ribe by, til ligemed deres eget dyb, ligesom de plejede at have den fra gammel tid«²⁷. Dette ses at være en stadfæstelse af en allerede den gang gammel ret, Ribe som byfolk havde, og som var blevet gjort dem stridig. Det hændte for resten tiere, at der blev gjort indgreb i denne ret. 1483 blev den således påny stadfæstet i en strid med Hans von Ahlefeldt på Tørning, hvis skib

borgerne havde opsnappet inden for List i færd med at udføre en ladning korn. Kongen dømte i sagen, »at byen burde beholde alle de havne kvit og fri, som var mellem List og Riber by, og at ingen måtte skibe eller udføre noget gods derimellem uden med borgmesters og råds vilje og samtykke«²⁸.

Ribe dyb »deres eget dyb«, er det nuværende, til dels tilsandede Juvre-dyb mellem Rømø og Manø, som den gang altså må have været hovedfarvandet ind til byen. Allerede 1588 var det dog så vidt tilsandet, at hollænderen Lucas Waghenaer i sit »Spiegel der Seevaerdt van de Navigatie der Westerschen See« råder skipperne til at bruge det nye Ribe dyb, det nuværende Knudedyb mellem Fanø og Manø til indsejling til Ribe²⁹.

At Ribe også havde retten til Listerdyb synes at tyde på, at sejladserne for en stor del er gået inden om Rømø gennem det såkaldte Lejdyb, der i så tilfælde den gang må have været meget dybere end nu. Nu er det kun tilgængeligt for små fartøjer, og det endda kun ved almindeligt højvande. Dette dyb blev i det mindste så tidligt som 1645 på Ribes bekostning betegnet ved en række båker således, som det er tilfældet endnu den dag i dag. Sandsynligvis er Rømø red (inden for øens sydende) med sit 10 m dybe vand og gode værn mod vestlige storme især bleven benyttet af større skibe. Et for den tids forhold stort skib, der 1624 ankom fra Spanien med 800 tønner salt gik således ifølge Adler: »Bidrag til skildring af byen Ribe« for anker ved Rømø havn. Her blev det losset og ladningen på 7 lægtere bragt til Ribe³⁰.

Når det i dommen fra 1483 hedder, at byen burde beholde alle havne kvit og fri, som var mellem List og Riber by, synes det deraf at fremgå, at den også har haft ejendomsretten til Rømø havn. Hvorvidt det har været tilfældet, er jeg ikke i stand til at have nogen mening om. Jeg er dog mest tilbøjelig til at hælde til den også af Moritz hævdede anskuelse, at Rømø og dens havn *ikke* hørte ind under det, der i stadfæstelsen af 1292 gaves Ribe ret over. Skulle det have været tilfældet, måtte nemlig hele øen, da den slet ikke nævnes, falde ind under begrebet forstrand, en betegnelse, som dog kun dårligt kan anvendes på den i dens helhed. Snarere tyder adskilligt på, at Rømøboerne kraftigt har hævdet deres ret til ikke alene det, men til de hjemlige farvande i det hele over for alt for vidtgående fordringer fra Ribes side. De har da også omsider fået denne deres ret godkendt såvidt, at de blev ligestillede med borgerne i byen. Ved den såkaldte Koldingreces af 14. januar 1576, der findes aftrykt i »Staatsbürgerliches Magazin« V. 1826, stadfæstedes på ny Ribes ret til de førnævnte farvande og havne, men derefter hedder det: »Weil sich aber auch die in Huiddingharde und auf dem Oland Rehm (Eyland Römöe) auf den

Tvismark med stubmøllen set fra sydøst.

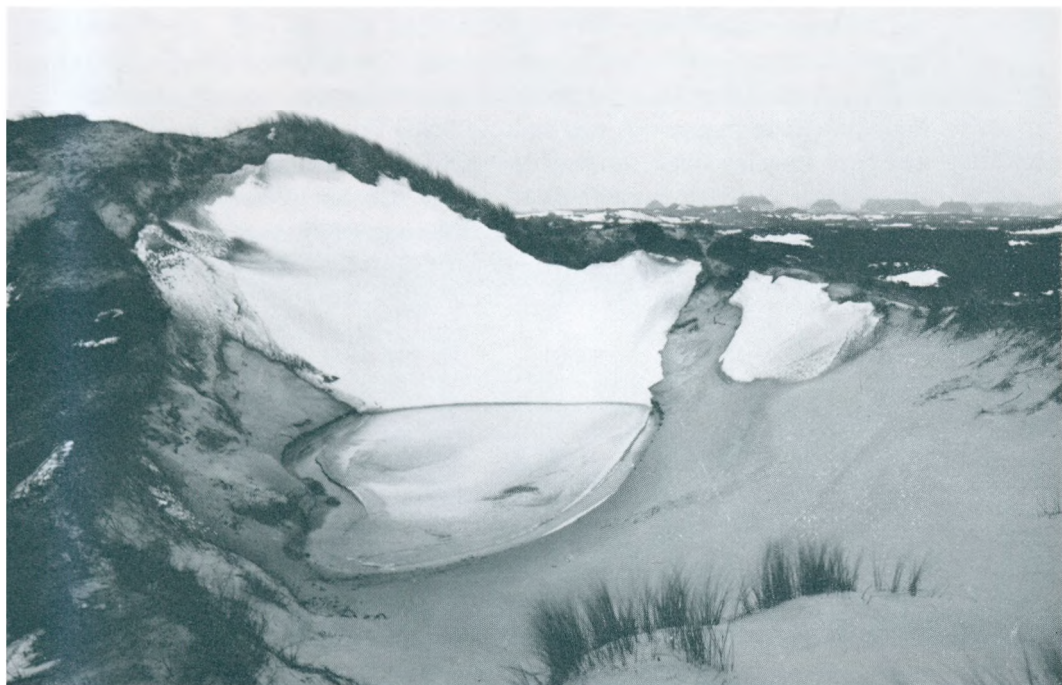
Tagholm ved vintertid med A. M. Lists, Chr. Lists og Fr. Hansens gård

Kongsmark set fra Klumpbjergene mod sydøst.

Toftum skov med Toftum by i baggrunden. Thade Petersens fødehem ses længst til venstre.

Tvismark set fra klitten vest for byen. Sne og is har lagt sig i læ af klitten.

Klitter vest for Kongsmark.

Lakolk set fra nordnordøst. Fot. ca. 1910-12.

Klibjerg øst for Lakolk.

alten Besitz, dass sie sich auch der Sigillation und Kaufmannschaft auf solche alle berührte Hafen, Tiefen und Strömen zwischen List und Riepen gebraucht gezogen, als sollen auch berührte die in Widdingherret und auf dem Oland Rehm (Eyland Römöe) ohne des Amtmanns zu Riepen und männigliche Verhinderung und Eintrag hinfürter dabei gelassen und desfalls gleichermassen mit den in der Calslundharde gehalten werden; jedoch dass Herzog Johannsens Fürstl. gd. Unterthanen denen in Riepen das See-Tonnen Geld wie von Alters her gebräuchlich gewesen, ohne Neurung entrichten.◀

Meningen med denne knudrede sætning kan jo næppe være nogen anden end den at

»da også de i Hvidding herred og på øen Rømø hævder at have gammel ret til sejlads og handel på alle de her omtalte havne, dyb og strømme mellem List og Ribe, så skal beboerne i Hvidding herred og på øen Rømø have samme ret som indbyggerne i Kalslund herred, uden at amtmanden i Ribe eller nogen anden har lov til at hindre dem i det. Dog skal hertug Hanses undersætter betale dem i Ribe søtøndepengene, således som de har gjort fra arilds tid.◀

At Ribe har bekostet søtønderne og derfor med rette kunne kræve afgift af medbenytterne af farvandet, tyder på, at dens borgere har været først eller flittigst til at bruge det, men ellers er det ovenstående citat et tydeligt vidnesbyrd om, at Rømøboerne tidligt, den gang allerede »vor Alters◀ har været Ribes medbejlere i deres egne farvande. Lidt senere træffer vi dem da også som flittige deltagere i handelen på Ribe. Af 109 fartøjer, der den 29. november 1605 betegnes som løben ind til Ribe, var 19, altså over en sjettedel, fra Rømø. Blandt omtrent 40, der indfandt sig til St. Hans Marked 1640, var 2 smakker og 2 både, og blandt 34, der samme år kom til Vor Frue marked, var 8 både og 1 smakke fra Rømø³¹. Foruden de her anførte findes der en hel række vidnesbyrd om Rømøs deltagelse i handelen på Ribe. Det var også en ret anseelig flåde, øen ejede den gang.

Efter toldbøgerne fra List mener overretssagfører Sundbo³² at kunne sætte antallet af skibe på Rømø 1643 til 21, på ialt 478 læster. De to største af disse var på 45 læster, et på 40 og et på 36, to på 30 og to på 27, de øvrige fra 20 ned til 3 læster à 18 tønder rug. Dette kan dog ikke være hele den flåde, øen ejede. I pastor Jens Engelbretsens indberetning af 1649³³ har vi nemlig det sikre tal af »32 Øffre◀, der fandtes på øen, men som svenskerne brændte 1643, således at der kun blev 6 tilbage, et tal, der oven i købet 44 år senere stadfæstes af pastor Aagaard, der 1693 udtrykkelig nævner antallet af de brændte skibe: 26, så at der i hans tid

kun fandtes 4–5 små smækker på øen³⁴, så må det dog anses for pålideligere end det noget mere usikre tal, der kan fremgå af skibenes tilstedeværelse ved tolden på List. At antallet 21 ikke kan omfatte alle de skibe, øen ejede, synes i øvrigt også at fremgå af, at den 1608 alene sendte 23 skibe ind gennem Øresund. Se nedenfor. Det kan vel efter det anses for sikkert, at Rømø som Jens Engelbretsen siger omkring ved 1640 har ejet den efter forholdene anseelige flåde af 32 skibe med en drægtighed af 600–700 læster i moderne mål 12–1400 tons. Hele egnens største skib var for resten på 116 læster. Det hed St. Anna, og hørte hjemme i Højer³⁵. Om Sundbo har ret i, at ingen af de andre Vesterhavsøer ved den tid havde synderligt af skibe, får stå hen, men en fremragende plads blandt søfareregne har Rømø i alle tilfælde indtaget, indtil Svenskekrigen ødelagde den for lange tider.

Selv om Sundbo og efter ham Jacobsen må antages at regne med for lille et antal skibe på Rømø, så siger de dog, at Ribes og Rømøs skibe tilsammen var så betydelig en flåde, at der først i slutningen af det 18. århundrede, i vor handels empire, kan opvises magen til den uden for København, og dog må det antal skibe, de regner med, som ovenfor påvist, for Rømøs vedkommende anses for at være mindst en tredjedel for lille.

Det var i øvrigt ikke alene med hensyn til skibenes antal, Rømø langt overgik Ribe men endnu mere med hensyn til deres størrelse. Medens Ribes to største skibe 1643 var på 20 og 12 læster, resten fra 6 ned til 3, så var der blandt de Rømøskibe, Sundbo har fundet i toldbøgerne fra List, to på 45 læster, to på 40 og 36, fire på 30, 27, to på 20, 18, 16, 10 l., mens resten var mindre.

Med skibe af den størrelse er det ikke så underligt, at vi tidligt træffer på Rømø søfolk som deltagere i Østersøsejladsen. Selv blandt Københavns 194 skibe i 1676 var der kun 26 over 50 læster, mens Rømø jo i 1643 havde to på 45 læster. Første gang et Rømøskib vides at være gået igennem Øresund var 1593. 1597 gik tre, 98 syv, 99 seks, 1600 to og 1602 endog tolv skibe fra Rømø ind ad Østersøen³⁶. Efter nogle år med noget mindre antal, mest kun 1 eller 2, der passerer Øresund, træffer vi 1608 igen 12 og to år senere endog 23 Rømøskibe på vej til Østersøen. Efter den tid er der stadig mindre antal.

Når Rømø indtil ulykken i 1643 indtog en så fremtrædende plads i Danmarks søfart, så kan den først og fremmest takke sin beliggenhed ved Vestkystens bedste indløb, Listerdyb, for dette fortrin. Heller ingen af de andre øer synes at have haft flåder, der i nogen måde kunne hamle op med Rømøs. Sundbo finder i List toldbøgerne kun 7 skibe og 10 både

på tilsammen 52½ læster fra øerne syd for Rømø. Det kan vel næppe være alt, hvad øer som Sild, Før og Amrum samt Halligerne har ejet, men takket være Listerdyb synes Rømø dog at have været sine naboer langt overlegen med hensyn til at eje egne skibe i hine tidlige tider.

En glimrende søfartstid har Rømø således haft i første halvdel af det 17. århundrede. Samtidig hørte der for resten også et betydeligt antal skibe hjemme på fastlandskysten fra Ballum til Rudbøl inklusive Tønder og Møgeltønder, nemlig ikke færre end 60 skibe på tilsammen 1561 læster³⁷.

Efter ulykken i 1643 måtte Rømøs søfolk nu søge anden udvej til at bjærge føden. Deres deltagelse i handelen fra Ribe havde sikkert tit ført skipperne fra Rømø til Holland. Derhen gik jo bl.a. næsten hele kvægfudførselen. Det kendskab, de derved erhvervede sig til hollandske forhold, især på søfartens område, har sandsynligvis været stærkt medvirkende til at føre dem ind på den vej, der fra midten af det 17. århundrede i omtrent halvandet hundrede år blev øens hovednæringsvej: hvalfangsten. Et endnu i begyndelsen af det 18. århundrede udbredt sagn på Rømø ville vide at Rømøboerne havde været de første Grønlandsfarere. Det omtales i de førnævnte »Nachrichten von Röm« i »Staatsbürgerliches Magazin« IV side 661. Samme steds fortælles der om, at Rømø endnu midt i det 18. århundrede havde 40 kommandører (førere af hvalfangerskibe), »som drev Grønlandsfart, til dels for egen regning og med egne skibe, som der i sin tid skal have været 16 af på øen«. Denne beretning er der en del misvisende i, hvilket dog måske for største delen hidrører fra, at man ved ordet kommandør let kommer til at tænke på føreren af en hvalfanger i funktion.

At der omkring 1750 fandtes 40 nuværende og tidligere kommandører på Rømø kan dog godt være muligt, mens der ikke er synderligt, der tyder på, at de selv har ejet skibene. Og at de skulle have været de første hvalfangere, er vel næppe andet end et lokalpatriotisk sagn.

Men om Rømøboerne end næppe vil kunne hævde æren for at have været de første *hvalfangere*, så har de sikkert været meget tidlig med på den livlige jagt i Ishavet, der begyndte i det 17. århundredes første tiår. C. P. Hansen meddeler i sin »Chronik der friesischen Uthlande«, at sildringerne efter 1634 begyndte at tage del i hvalfangsten. Det synes at stå i forbindelse med den store stormflod, en ødelæggende sandflugt på øen og sildefiskeriets aftagen i de hjemlige farvande. Om der måske end enkeltvis kan have været Rømøboere med på hvalfangsten før denne tid, så tager man dog sikkert ikke meget fejl i, at det også her er ydre begivenheder, der har drevet beboerne ud på de lange og farefulde farter, og ret sand-

synligt er det, at foruden de ovennævnte en begivenhed som den i 1643 kan have været stærkt medvirkende i den retning. Den netop i denne tid af sandflugten hærgede fattige befolkning, hvis trængsler var øget betydeligt under den svenske indkvartering, der bestod af mindst 150 mand³⁸, var næppe i stand til at skaffe sig erstatning for de mange skibe, som svenskerne havde brændt, og greb derfor til den udvej i stort og voksende tal at gå i fremmed tjeneste på lange rejser. Intet lå da nærmere for dem end at gå til det fra deres tidligere rejser velkendte Holland for derfra at gå med på hvalfangst, der da snart blev deres hovednæringsvej og vedblev at være det i lange tider. Fra midten af det 18. århundrede peger alle beretninger i retning af, at de fleste søfolk fra Rømø var sysselsatte ved denne fangst, for en stor del ud fra Hamborg og Altona, senere også fra Flensborg³⁹.

De store skibe med gennemsnitlig omkring ved 50 mands besætning, der udsendtes fra de nævnte byer og fra Holland, gik i almindelighed på hvalfiskfangst og har vel sagtens aldrig regnet på sælhundene. Imidlertid var sælhunde og klapmyds også værd at tage med. De krævede bare ikke så stort et apparat. Denne fangst synes folk fra Rømø tidligst at have været med på og til dels at have drevet den på egne skibe. Den kunne drives på hukkerter og gallioter, begge to mindre skibe med to master. Af sådanne skibe skal folk fra Rømø sammen med helgolændere 1680–90 have udsendt 10–11 på sælhundefangst ved Jan Mayn. Omkring midten af det 18. århundrede skal antallet af disse skibe dog være skrumpet ind til 3–4. Da har formodentlig den vel besværligere men også mere indbringende hvalfiskefangst taget luven fra sælhundefangsten. Mens den sidstnævnte stod i flor, var der trunkogeri på Rømø, vistnok på Bøslingbjerg umiddelbart ved stranden lidt syd for Odden⁴⁰.

Mod slutningen af århundredet synes de mere og mere at have vendt sig til torske og sildefangsten ved Island og til almindelig fragtfart. Lidt ind i det 19. århundrede er Islandsfarten blevet den langt overvejende og Grønlandsfarten omtrent sunken ned til nul. I tyverne klages der allerede over, at næsten ethvert spor af den er forsvundet⁴¹. Imidlertid må denne fart igen senere have taget et lille opsving. I ethvert tilfælde levede der endnu omkring ved 1900 ikke så få gamle søfolk derovre, som i deres unge dage i trediverne til halvtredserne havde været med »til Grønlands«, men rigtignok vel mest på sælhunde- og klapmydsjagt. Islandsfarten havde dog for Rømøs vedkommende taget luven fra den. Allerede i 1840erne, og vist endda før, var den stærkt i blomstring, og skønt den begyndte at forfalde i tresserne, var dog endnu i begyndelsen af halvfjerdserne hovedparten af øens søfolk sysselsatte ved den. Deltagelsen i den blev dog stadig mindre

livlig, og siden slutningen af firserne har den mistet al betydning for øen. Man var imidlertid mere og mere gået over til den mere lønnende fragtfart. Også den var dog ved århundredskiftet sygnet hen, så at den få år senere var for så godt som intet at regne.

Grunden dertil er af meget forskellig art. Landbruget på øen har i det sidste par menneskealder taget et forholdsvis stærkt opsving, så at det kan byde føde til langt flere mennesker og anvendelse for langt større kræfter end før. Mange har derfor foretrukket det for den mere farefulde og besværlige søfart, især da denne ansås for mindre lønnende end før. Dertil kom, at det, vel som følge af at større dampskibe fortrængte de mindre sejlskibe, blev stadig vanskeligere at nå frem til de overordnede stillinger. Fra gammel tid havde enhver nogenlunde begavet sømand fra Rømø taget sin »styrmandseksamen«, og havde, båret af sine landsmænds gode ry, ikke haft vanskeligt ved at nå frem til at blive styrmand eller endog som oftest kaptajn. Dette blev efterhånden anderledes. Tit krævedes der, at han skulle have penge til at sætte i det skib, der betroedes til ham. Tit lagde mere end før andre forhold, der slet ikke vedkom hans dygtighed og evne, sig hindrende i vejen for ham. Han kunne hele tiår komme til at sejle som tredje eller anden styrmand på et stort skib uden endda at have opnået nogen udsigt til snart at blive første styrmand eller endog få eget dæk under fod. Det tiltalte ham ikke. Så ville han hellere »skeje ud med søen« og se at fortjene sit brød på landjorden. Antallet af dem, der til trods for alt dette vedblev at fare til søs, formindskedes for øens vedkommende yderligere ved, at en stor del af dem vandrede ud og bosatte sig i København, Hamborg eller andre byer, hvor de skibe, de sejlede med, var hjemmehørende eller tit kom i havn. Grunden dertil var dels den, at de ville undgå den prøjsiske militærtjeneste og det prøjsiske herredømme i det hele, dels den, at de nu, da dampen havde sat mere fart i sejladsen, og det hæsblæsende jag her som overalt tog mere til, havde vanskeligt ved at komme hjem uden at opgive den stilling, de lige havde. Det gik hårdt ud over familjelivet, som i gamle dage ikke havde lidt noget synderligt under mændenes fravær, da de for det meste var hjemme en stor del af vinteren. Det ny onde kunne der til dels rådes bod på ved at bosætte sig på mere let tilgængelige steder, men de fleste af dem, der gjorde det, gik for stedse tabt for deres hjemstavn.

Det er allerede bemærket, at påstanden om, at Rømøboerne drev hvalfangsten på egne skibe, hvoraf der til en tid skal have været 16 på øen, ikke kan have sin rigtighed, og det lader sig med temmelig stor sandsynlighed påvise, at den må bero på en vildfarelse.

Udrustningen af en hvalfanger var en dyr historie. Et enkelt skib re-

præsenterede så stor en formue, at der trods den almindelige velstand næppe har været en, endsige 16 at finde på øen, der endog blot tilnærmelsesvis forsløg til et sådant foretagende. Dertil kommer, at risikoen ved en sådan fart var så stor, at næppe nogen kan tænkes at ville have vovet hele sin formue eller endog blot størstedelen af den på ét skib.

Wanda Oesau har i sin store bog »Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt auf Wallfischfang und Robbensschlag« blandt sine mange undersøgelser også et regnskab over bygningen af en sådan Grönlandsfarer nemlig fregatten »Margaritha«, som skibsreder Hinrich Dultz i Altona 1798–99 lod bygge i Itzehoe. Den var på 148 commercelæster, altså omtrent 300 tons. Den kostede at bygge 98.017 mk. kourant 6 sk. Første års udrustning med tilbehør samt håndpenge til mandskabet udgjorde 10.510 mk. kourant 10 sk. Tilsammen blev det 108.527 mk. kourant⁴².

Der er slet ingen sandsynlighed for, at så store formuer har været til stede på øen, og det er endnu mindre sandsynligt, at de skulle være forsvundne uden at efterlade sig spor i pragtbygninger og anden luksus, for ikke at tale om sagn om dem, der igennem den påfølgende nedgangstid ville være nået ned til vore dage. Selv i de familjer, der vides at have været i besiddelse af de største og mest omtalte formuer i hvalfangstens blomstringstid, findes der imidlertid ikke mindste spor af overlevering om, at forfædrene selv har ejet hvalfangerskibe. Dertil kommer, at alle de ældre kendte kilder er fuldstændig tavse på dette punkt. Rektor L. Hansen i Ribe, der 1806 udgav en bog om »Grönlandsfarerne i 1777«, udtaler sig således vidtløftigt om Rømmøboernes deltagelse i hvalfangsten og anfører, at der i 1777 var 40 kommandører på øen, men omtaler ikke med et ord, at nogen af disse førte, eller nogen fra øen tidligere havde ført, eget skib. Tværtimod. Blandt dem, der det år forliste i isen deroppe, var der vel 5 kommandører fra Rømmø, men alle som førere af hamborgske skibe. Et yderligere bevis imod nævnte påstand er den godt afhjemlede kendsgerning, at Rømmøboerne i stort mål satte de penge, som de ved hvalfangsten tjente rigeligt af, fast i landejendomme på fastlandet. Det sandsynligste er, at påstanden om de egne hvalfangerskibe skyldes en forveksling med de småskibe, jagter og smækker, hvorpå hvalfangerne sejlede til deres udgangspunkt i Holland, Hamborg eller Bremen. De hørte sandsynligvis hjemme på Rømmø og må have været til stede i et antal, der nok kan svare til det angivne.

I de sidste 10–20 år af det 18. århundrede fandtes der 10–12 sildekvaser og lige så mange østersbåde derovre⁴³. De er for resten vel sagtens også blevet brugt til at sejle til Hamborg og andre havne med.

En periode har Rømø dog haft, da nogle af dens beboere selv ejede skibe. Det var midt i afvigte århundrede. Statsbankerotten, der havde ramt Rømø hårdt, og den derpå følgende stilstand i handel og søfart var i det væsentlige overvundet i en række gode år. Og midt i fyrterne var enkelte af kaptajnerne på øen så vidt, at de kunne tænke på selv at købe skibe.

Den første, der vides således at have erhvervet sig eget skib, er Linehard Carl der dog tidligt flyttede fra øen. Han blev født i Vesterhede den 10. juli 1813 og kom knap 10 år gammel med sin fader, der var kommandør, til Grønland. Efter at han i 1833 havde taget styrmandseksamen og i en del år sejlet som styrmand og kaptajn købte han i 1847 en skonnert og sejlede selv med den. Tidligt fik han forståelse for dampskibenes fortrin, og sammen med C. P. A. Koch satte han i 1859 den første danske dampskibslinje i gang mellem København og Hull med eget dampskib, som han førte. Senere stiftede han dampskibsselskaberne Gorm og Skjold og endelig forenedes hans og C. P. A. Kochs selskaber til »Det almindelige danske Dampskibsselskab« og til sidst selskabet »Carl«.

Andre Rømøboere, der kastede sig over rederi, var Chr. Andresen, Kræmer og P. Mærsk Møller. Ingen af disse blev dog boende på Rømø. Så vidt vides var deres skibe heller ikke i nogen væsentlig grad financieret fra Rømø. Det var imidlertid en række sejlskibe, som lededes af Jep Schmidt fra Vesterhede. Han havde med de syv skibe, han ledede, især kastet sig over middelhavsfarten med sydfrugt. Den gjaldt det om at bringe på plads så hurtigt som muligt. Skibene var derfor bygget til hurtig sejlads. De var gerne i København til den tid, da isen brød op således at farvandet var frit op til Kronstadt. Den, der kom først dertil med en ladning sydfrugter, fik en præmie på 100 rubler. Det blev derfor en formelig kapsejlad. Særlig dygtighed i den henseende viste kaptajn Jev Andresen fra Vrå. Han kunne som fører af Jep Schmidts frugtfarer »St. Nicolai« godt sejle fra Messina en dag senere end de andre og så endda komme først til Kronstadt. I en lang årrække var han altid den første på pladsen. Kun et år glippede det for ham, idet en anden kom først. Han blev senere dampskibsfører i Linehard Carls selskab. I sine senere år boede han i Esbjerg, hvor en søn af ham, førnævnte Chr. Andresen, havde stiftet dampskibsselskabet »Dania« (meddelt mig af kaptajn Hveisel). Jep Schmidts skibe havde mange af hans slægt og venner der hjemme på Rømø andele i. De sejlede i almindelighed godt og gav godt udbytte. Oprindeligt var de vist også hjemmehørende på øen, men efter grænse-dragningen i 1864 fik de hjemsted i Ribe for vedblivende at kunne sejle under dansk flag. Jep Schmidt blev imidlertid foreløbig boende på Rømø, men skaffede sig pro forma bopæl i Ribe. I 1875 flyttede han dog til

København, hvorfra han 10 år senere flyttede hjem til Rømø, efter at han havde opgivet rederivirksomheden.

Peter Mærsk Møller (er født?) i den nu næsten forsvundne lille by Østerby på Rømø. Han kom ligesom andre drenge på Rømø tidligt til søs. 1855 tog han styrmandseksamen i Flensborg, virkede en tid lang som underlærer på den derværende navigationsskole, men gik igen til søs, fik 1862 skib at føre, købte 1871 et skib og førte det selv. Indtil 1900 sejlede han således med eget skib. 1904 fik han dampskibsselskabet »Svendborg« oprettet, efter at han havde bosat sig i Svendborg. Selskabet, som P. M. Møller fungerede som reder for, udviklede sig godt og ejede ved hans død 1927 14 dampskibe, der allesammen så at sige havde Mærsk som stamnavn. Hans sønner fortsætter rederi og skibsbyggervirksomhed i større stil.

Omtrent ved den tid, da Jep Schmidt opgav sin rederivirksomhed brændte en med bomuld lastet brig »Rømø« i Atlanterhavet. Den førtes af en kaptajn fra Rømø, Peter List, og hørte så vidt vides hjemme på øen, i hvert tilfælde havde flere derovre andele i den således, at den vistnok hovedsagelig hørte hjemme dér.

Med Jep Schmidts opgivelse af rederivirksomheden og »Rømø«s brand er i det mindste Rømøs forsøg på at oparbejde egen rederivirksomhed, i lighed med Fanø, til ende, men med mænd som Linehard Hansen Carl, Peter Mærsk Møller, Chr. Andresen, Kræmer og Jep Schmidt og deres efterkommere, har den ydet sit gode bidrag til dansk søfarts blomstring i de sidste to menneskealdre.

Den bedste søfartstid har Rømø dog åbenbart haft i den sidste halvdel af det 18. århundrede, mens Grønlandsfarten stod i sin rigeste blomstring. Den er det derfor nok værd at dvæle udførligere ved. Beboerne på Rømø såvel som de andre vesterhavsoer nød godt ry som sømænd i det hele og ikke mindst som hvalfangere. De havde været så tidligt med i det farefulde arbejde deroppe mellem Ishavets drivende bjerge, at de nu var næsten som hjemme i det og derfor også var stærkt søgt til det.

De store hvalfangerredere, særlig i Holland, Hamborg og Altona, kapedes derfor om at få dem i deres tjeneste og anså dem endog til dels for helt uundværlige. Kaptajnløjtnant Stibolt fortæller således i en afhandling om midlerne til den danske hvalfangst opkomst⁴⁴, at de hollandske hvalfangere næsten ikke kunne udsendes, når vestjyderne udeblev et år, og at han selv 1765 ved Texel havde været vidne til, at hele den hollandske fangstflåde lå og ventede på vore landsmænd, der på rejsen fra Før var blevet opholdte af stadig modvind. I og for sig behøver dette ikke at betyde andet, end at hollænderne bestemt ventede og derfor også indrettede sig efter de årlig i stort tal tilbagevendende folk fra vesterhavsoerne

og Vestjylland, og det viser således kun, at deres tal var så stort, at deres udebliven var nok til at sinke hvalfangernes afgang. Imidlertid foreligger der også andre utvetydige vidnesbyrd om, at deres ry var særlig godt, og at de især var søgte og yndede som kommandører og til andre overordnede poster. Selv fjerne lande søgte i givne tilfælde til vesterhavsøerne for at finde folk, der egnede sig til de vigtige og ansvarsfulde hverv som kommandører, harpunere og bådsmand om bord på deres hvalfangere. Da englænderne således i 1785 efter mange års stilstand ville begynde hvalfangsten på ny, indforskrev de alene fra Før 152 mand, der skulle være officerer og andre overordnede om bord på de 12 skibe, de udrustede⁴⁵. Ligeledes henvendte spanierne sig til vesterhavsøerne for at finde passende folk, da de i slutningen af det 18. hundredår tog fat på sydhavsfiskeriet⁴⁶.

Hvor mange af de således søgte, der var fra Rømø, eller om der i det hele var nogle med derfra, tier kilderne om. Usandsynligt er det dog, at der ikke skulle have været en del med. Thi i ethvert tilfælde var Rømøboernes ry som søfolk ikke mindre end føringernes. Et bevis herfor har man i, at der på Før, hvis antal af søfolk i halvfjerterne af det 18. århundrede regnes til 15–1600, i 1777 kun fandtes 50–60 kommandører⁴⁷. mens der samme år fandtes 40 kommandører⁴⁸ på Rømø blandt et antal søfolk, der, som vi straks skal se, næppe kan sættes højere end til mellem 400 og 500.

Bedst oplysning har vi om de Rømø søfolks deltagelse i Grønlandsfarten fra Altona og andre havne indenfor hertugdømmerne. Mange af dem kan med fuld sikkerhed læses ud fra det store materiale, som Wanda Oesau har samlet i sit førnævnte store værk, samtidig med at man i mange tilfælde med god grund fristes til at gætte fra deres navne til Rømø som deres hjem. Af dette værk tillader vi os, med forfatterindens venlige tilladelse, at uddrage følgende oplysninger.

Altona kom forholdsvis sent med i Grønlandsfarten. Mens Hamborg allerede i 1669 havde 17, 1675 endog 83 Grønlandsfarere, går der ingen ud fra Altona inden 1685 og da endda kun ét skib. Endnu 1728 er den kun nået op til 4, og indtil 1766 er den kun to gange nået over dette tal, nemlig en gang med 9 og engang med 8. Først efter at byen i 1767 fik statsunderstøttelse, voksede antallet af dens Grønlandsfarere stærkere. Dog var dens højeste antal 18 og det endda kun ét år nemlig 1769. Midt i 1820erne sygner Grønlandsfarten herfra hen, og 1837 hører den helt op.

I den tid, da Altonas Grønlandsfart betyder noget, træffes der ikke få deltagere i den fra Rømø, og mange andre *kan* som sagt efter deres navne antages at være der fra. Navnlig viser det sig, at en kommandør fra Rømø

meget tit har en stor del af sin besætning derfra, navnlig til de betroede stillinger, ligesom føringerne og andre har dem fra deres hjemstavn.

Således havde kommandør Hans Eriksen fra Rømø 1794 blandt besætningen på »Grønland« fra Altona mindst følgende 9 rømmøer blandt sin 50 mands besætning: Styrmand Jesper Cornelis, harpuner Anders Jørgensen, harpuner P. N. Møller, kok Poul Petersen, halvpartsmand Claus Jørgensen, matroserne Cornelius Jørgensen, Anders Jensen og Cornelius Jensen samt drengen Math. Christensen. Derimod var der samme år ikke en eneste mand fra Rømø med »Christian VII«, hvis kommandør var fra Uetersen.

Ligeledes havde kommandør C. H. Tønnes (Teunis) fra Rømø 1799 på »Margaretha« følgende rømmøer: Styrmand Andreas Jacobs(en), bådsmand And. Jespersen Møller, harpunererne Jürg. Jessen, Carsten Peter Winter og Mich. Jürg. Jessen og overtømmermand Chr. Jensen. Desuden kan endnu 5 nemlig undertømmermand J. H. Bundesen, Peter Eng. Bleeg, Jesper Matth. Nielsen, Jens Jurg. Christensen og Chr. Peter Møller efter navne antages at være derovre fra. I besætningen på dette skib vedblev der i en række år at være et ret anseeligt antal fra Rømø. 1801 førtes det af sin tidligere styrmand Andreas Jacobsen fra Rømø. Nu var bådsmand Andreas Jespersen Møller, ligeledes fra Rømø, avanceret til styrmand, og desuden var bådsmand Jørgen Mickelsen, harpunererne Carsten Peter Winter og Michel Jürg. Jessen, halvpartsfarer Jens Hans Valck, kok Andreas Jørgen Becker, kvartpartsfarer Jens Jespersen og matros Hans Christ. Lieth (vel sagtens List) fra Rømø. Endvidere var 1802 13, 1803 11, 1804 18, 1805 12, 1806 14 og 1807 13 mand af besætningen på dette skib fra Rømø.

Disse to besætninger, som der haves god oplysning om, viser, at en Rømø kommandør, som rimeligt var, søgte en væsentlig del af sine mest betroede mænd blandt dem, som han kendte der hjemme fra. At kommandører fra andre egne gjorde tilsvarende, viser tilfældet med »Christian VII«.

Af kommandører fra Rømø, der sejlede fra Altona, er allerede nævnt Hans Eriksen, C. H. Tønnes og Andreas Jacobsen. Udtrykkelig som hjemmehørende på Rømø nævnes desuden 1787 Jan Cornelius Holm, 1788 Th. P. Thomsen og Cornelis Hansen Teunis (Tønnes) 1793 And. Mich. Leest (List), 1800 Andr. Jacobsen. Desuden findes der ikke få, der efter deres navne uden tvivl hører hjemme der, deriblandt 1817 Teunis og S. H. Carl, 1820 Joen Andr. Carl og flere, hvis navne ligeledes godt kan tyde i den retning, 1822 og 23 findes kommandør H. H. Carl fra Rømø, der også synes at have hyret en del af besætningen derhjemme.

Også fra Glückstadt sejlede ikke så få Grønlandsfarere fra Rømø. Som kommandør derfra træffer vi 1792 Jan Cornelius Holm, der 1787 sejlede fra Altona, 1806 J. Tagholm Lambo, der havde løst glückstadsk borgerskab og 1807 blev kapret og ført til England, og 1822 og 23 Jürgen Peter Lützen, desuden sandsynligvis P. N. Møller 1797 og 98.

Nogle år, 1817–23, gjorde også Brunsbüttel forsøg med hvalfangst, dog kun med ét skib. Det begyndte godt, men kun ét år, så voldte uheld og dårlig fangst underskud og stadig voksende gæld. Et par år førtes skibet af en kommandør fra Før, og en stor del af besætningen var da fra samme ø. De to sidste år prøvede man sin lykke med en kommandør fra Rømø, nemlig H. H. Carl. Han havde godt held med sig det første år, intet havari og mere end fordoblet fangst, men næste år var det igen kun småt, og foretagendet blev opgivet.

Havde kommandøren fra Før en stor del af sin besætning fra samme ø, så blev det de sidste to år tilsyneladende Rømø, der kom til at præge den. Iblandt dens 50 mands store besætning fandtes:

Hans H. *Carl*, kommandør; Jacob And. *Jacobsen*, styrmand; Niels *Clausen*, Christen L. *Lautzen*, Michel *Pedersen*, *Niels J. Lest*, Peder Jørgensen *Falk*, *Cornelius J. Smidt*, Niels *Todsen Carl*, Christen C. *Thomsen*, Cornelius *Pedersen*, Jens Nielsen *Jørgensen*, *Andres Hansen*, Hans *Jesper Møller*, Jens C. *Jørgensen*, Peder J. *Lassen*, Michal Peder *Tønnes*, *Engelbret P. Bleeg*, Jens Corn. *Møller Jespersen*, Peder *Michelsen Sørensen*, Peter P. *Tønnes*, Albert *Jensen*, Antona H. *Carl*, Martin *Hans Carl*.

Af disse 25 mand, halvdelen af det Brunsbüttel skibs hele besætning i 1822, vides kommandøren og styrmanden samt flere andre at have været fra Rømø, og de bærer allesammen navne, der var så almindelige derovre, at de godt kan antages alle at have hørt hjemme derovre. De, hvis navn er kursiveret, var også med skibet i 1823. Foruden dem kan følgende 11 mand af dets besætning dette år antages at være fra Rømø:

Carsten P. *Winter*, Peder P. *Møller*, Anders *Jensen Møller*, Chresten N. *Holm*, Peter *Nikolaus Møller*, Jacob *Lassen*, H. H. *Manø*, Lars M. *Pedersen*, Hans *Carl Jensen*, Linehard H. *Carl* og C. *Hansen Falk*.

Linehard *Carl*, der her som tiårs dreng kom med på sin første rejse til Grønland, er som før nævnt, den senere grundlægger af Dampskibsselskabet »*Carl*«.

Blandt de havnebyer, der tog virksom del i Grønlandsfarten, var Flensborg med fra 1719–1863. Også herfra var der folk fra Rømø med. Dog synes de ikke at have været i noget større antal. Kun om to af kommandørerne på flensborgske Grønlandsfarere vides det, at de var fra Rømø, nemlig *Svend Andreas Carl*, der, efter at have ført »*St Peter*« fra Altona

fra 1817–22, senere trådte i et flensborgsk rederi's tjeneste og fra 1837–39 førte Grønlandsfareren »Fortuna«. Hans søn, Peter Svendsen Carl, fik efter ham »Fortuna« at føre indtil 1843. Fra 1844–1859 førte han Flensborgs største og smukkeste Grønlandsfarer, fuldriggeren »Tidseholdt«, et skib på ca. 900 registertons. Da han i foråret 1859 gik ud med det, var det som »den sidste Rømø's Grønlandsfarer fra Flensborg«.

Foruden de ovennævnte to har der dog vist været andre Rømø-kommandører, der sejlede fra Flensborg. Det er således i høj grad sandsynligt, at Jürgen Hansen Teunis, der 1818 førte briggen »Najaden« fra Flensborg, har hørt til samme familie Tønnes, som dem fra Altona, der skrev på samme måde, men hørte hjemme på Rømø, hvor efterkommere af dem fandtes endnu i mands minde.

Om det så var en indlandsby som Tønder, så prøvede den, som før nævnt, i Grønlandsfartens tid på at være med i kapløbet om den fortjeneste, der var at opnå der oppe i det høje nord. Den havde i sin tid været en søstad, større end Ribe. 1642–43 havde de to byer samme antal skibe, nemlig hver 14, men mens Ribes skibe tilsammen kun var på 78 læster, så var Tønders på 356 læster, altså af næsten den femdobbelte drægtighed⁴⁹. Allerede ved den tid havde Tønder dog mistet en stor del af sin betydning som havnestad, idet Vidåen ved digebygninger var overskåret både ved Lægan 1553–55 og ved Rudbøl 1618. Nu måtte skibe til Tønder losse ved Rudbøl eller Højer.

Trods denne vanskelighed skal Tønder i 1730erne årligt have sendt syv skibe ud på sælhundefangst. I det mindste udgik der 1739 tre skibe herfra. Det ene af disse førtes af kommandør Jespersen, der synes at have været fra Rømø. Ikke alene tyder navnet på det, men også det, at skibet overvintrede ved Rømø, tyder i den retning. 1752 var der 5 skibe der fra byen og 1755 tre. De var alle små skibe med en snes mands besætninger. Endnu 1769 dannede købmænd i Tønder og en mand på Rømø et Grønlandskompagni og udsendte en galliot på 28 commercelæster. Rømømanden, der vel sagtens har været kommandør på skuden, hed Hans Peter Hansen. Han var antagelig fra Toftum. Der havde i ethvert tilfælde en mand af det navn 1767 giftet sig med Harcke Thadens enke og derved fået rådighed over en så betydelig formue, at han nok kunne være med som deltager i et foretagende som dette. Skibet udgik 1769 og 1770. Senere vides der ikke noget om dette tønderiske foretagende.

En enkelt hvalfangerslægt på Rømø findes der særdeles gode oplysninger om, nemlig slægten Carl, der har fostret en række kommandører, og af hvilken også den bekendte rederslægt Carl i København er fremgået. Af en genealogi i leksikon over danske familjer (10. hæfte) fremgår det, at

en mand ved navn Hans Carl født omtrent 1675 kan antages at være stamfaderen. Sikkerhed har man dog først med Hans Hansen Carl, der, hvis antagelsen er rigtig, var søn af Hans Carl. Meget gamle rødder synes slægten ikke at have på Rømø. Navnet Carl findes ikke hverken i ærke- degnens fortegnelse over kolejere 1588–1620, Riberhus lens jordebog 1562, 1594 og 1608 og heller ikke i matriklerne af 1664 og 1683. Hvis ovennævnte Hans Carl altså er slægtens stamfader, synes han at være tilflyttet andet steds fra. Først med Hans Hansen Carl, født 1705, har man sikkerhed for at stå over for et medlem af den senere så talrige og bekendte slægt.

Da de oplysninger om ham og hans efterkommere, som Wanda Oesau har samlet, i al deres korthed giver et karakteristisk stykke Rødmø's familjehistorie, finder jeg det værd at gengive – her med forfatterens tilladelse – i oversættelse noget sammentrængt:

»Hans Hansen Carl (1705 til før 1787) levede på Rømø og havde to sønner, der blev kommandører, nemlig

Kommandør og kådner i Østerhede *Hans Hansen Carl* (1740 født i Østerhede og også død der mellem 1803 og 1814) og kommandør og gårdejer i Østerhede *Peder Hansen Carl* (1748–1821).

Peder Hansen Carl førte 1780–85 skibet »Kleen Collmar« fra Holsten. Hans søn *Hans Pedersen Carl* var ligeledes kommandør og gårdejer i Østerhede.

Hans Hansen Carl havde en datter, Ane Kirstine, der blev gift med kommandør Engelbret Engelbretsen Jensen, og to sønner, der som kommandører sejlede på Grønland, nemlig Hans Hansen Carl (1766–1841) og *Svend Andreas Hansen Carl* (1774–1845).

1821 førte Hans Hansen Carl (1766–1841) »Isis« fra Altona til Grønland, 1822 og -23 »Einigkeit« fra Brunsbüttel. 1822 led han svær havari. 1822 havde han sin 14 årige søn Antona Hansen Carl med på Grønlandsfart fra Brunsbüttel.

Broderen Svend Andreas Hansen Carl blev 1817 kommandør på »St. Peter« fra Altona og førte det til 1822, da det led havari. Senere fik han en Grønlandsfarer fra Flensborg »Fortuna« at føre indtil 1838.

Også hans søn Peter Svendsen Carl blev Grønlandsfarer. Han førte efter faderen »Fortuna« fra Flensborg og senere denne bys sidste og største Grønlandsfarer »Tidseholdt« indtil 1859.

Slægten Carl er et særlig vel oplyst stykke Rødmø's udvikling i Grønlandsfarertiden. Det ville falde endnu mere i øjnene, når dens kvindelige efterkommere var taget med i betragtning. At den med Linehard Carl går en ny og rigere opblomstring i møde ligger uden for nærværende arbejdes ramme, da dens frodigste gren med ham er flyttet fra Rømø.

Ved en særlig undersøgelse fandt Wanda Oesau, at kommandørerne på hertugdømmernes Grønlandsfarere kom fra vesterhavsherne og elbmarsken, lige mange fra hver, dog således at øerne havde en lille overvægt, mens officererne, styrmænd, bådsmand og harpunerer kom fra øerne og marsken med tilgrænsende landstrøg, men her havde marsken lidt overvægt. Af det øvrige mandskab kom de fleste fra elbmarsken og dens omgivelser.

Denne beregning, der uden tvivl hviler på talmæssig undersøgelse, støtter den gamle iagttagelse af øernes og ikke mindst Rømø's overordentlig store antal af fremragende deltagere i Grønlandsfarten, især som officerer på skibe, der udsendtes fra byerne med de større formuer, som udrustningen af en Grønlandsfarer krævede.

Da der på en almindelig hvalfanger gik 1 kommandør og 7 officerer på en besætning af ca. 50 mand, giver de ovennævnte forholdstal et stærkt indtryk af vesterhavsherne's overlegenhed på det område. Det var ikke så underligt, at hvalfangertiden blev deres glansperiode.

Det var dog ikke kun på de sønderjydske og holstenske havnebyers hvalfangerskibe, vesterhavsherne, i det mindste en tid lang, havde en så betroet plads. Det gælder også Hamborg, hvis hvalfangerflåde langt overgik Altonas. Den sidste nåede aldrig over 18 skibe. Dette antal havde den i 1769, men også kun dette ene år. Gennemsnitlig var det vist kun 8–10. Derimod nåede Hamborg, da dens hvalfangerflåde stod på det højeste, 1674 83 skibe og det var endnu i 1773 53. Også på dem fandtes der ikke få kommandører fra vesterhavsherne, og ikke så få af dem vides at have været fra Rømø. Af de 5 hamborgske skibe, der forulykkede i isen 1777, havde de 4 kommandører fra Rømø og flere andre angives i deres gravskrifter at have ført hvalfanger fra Hamborg.

Også fra Holland skal Rømø's søfolk have taget livlig del i hvalfangsten. Adskilligt tyder på, at de også her i en del tilfælde har været i stand til at opnå betroede poster, men noget sikkert kan ikke siges i den henseende. Ganske vist har Gerset van Sante i sin liste over kommandører fra 1719–1770 nævnt navnene på alle kommandører i dette tidsrum, men ikke givet nogen videre oplysning om deres hjemstavn. I alle tilfælde nævnes der ikke noget dansk stednavn. Heller ikke kan man med fuld sikkerhed drage nogen slutning af personnavnene om dansk eller nordfrisisk afstamning. Imidlertid er det ikke udelukket, at en del af navnene er danske, kun gengivet i hollandsk skikkelse. Når f.eks. i hollandske og tyske beretninger om ulykken i 1777 tales om de kommandører, der kom frelst hjem, og der blandt dem nævnes Christianz Jasper, Pieter Andries, Hans Pieters og Engelbert Janz, så kan det jo se godt nok hollandsk ud.

De pågældende var imidlertid gode danske mænd ved navn Hans Christian Jespersen, Peter Andresen, Hans Petersen og Engelbrecht Jensen, og de vides alle at have hørt hjemme på Rømø⁵⁰. Men så er der jo heller ikke noget i vejen for, at Andries Pieters, Broer Pietersz, Booy Hanz, Cornetis Claus Valk, Christian Jansz, Cornelis Simonsz, Cornelis Jansz, Cornelis Cramer, Cornelis Pietersz, Cornelis Duyn og andre lignende i snesevis kan være danske og mange af dem kunne for navnets skyld godt høre hjemme på Rømø. Noget sikkert kan imidlertid ikke siges i den henseende.

Hvad enten de nu skulle til Holland, Hamborg eller Altona, så gjorde søfolkene fra vesterhavssøerne naturligvis rejsen oftest til søs, i almindelighed sagtens på de smakker og andre småfartøjer, der stod til rådighed fra deres hjemø. Hvorledes sådan rejse kunne forme sig, derom fortæller kommandør Peter Eschels fra Sild, der førte en hvalfanger fra Altona⁵¹. I almindelighed var der 50–100 mand med sådan smakke men en gang var de 209. Det må vel have været en noget større skude, men alligevel lå de dog »sammenpakket som sild i en tønde«.

En sådan rejse til Amsterdam kunne tage 6 dage og tit meget længere, og den kunne godt være lige så farlig som sejladserne mellem ishavets drivende bjerge. 1711 kæntrade således en båd fra Sild ved en af de hollandske øer, og alle de 87, der var om bord på den, druknede. Nogle år senere ramte en lignende ulykke den samme ø, idet en smakke med 92 søfolk om bord strandede på vestkysten af deres ø, og 84 af dem druknede.

Lignende ulykker har vel også nu og da ramt Rømø, men vi har ingen efterretninger om dem.

Hvor stort antallet af søfolk fra Rømø var i hine tider, findes der, så vidt jeg ved, ikke nogen beretning om. Imidlertid kan man med nogenlunde sikkerhed slutte sig til det. Da det omfattede så godt som alle øens erhvervsdygtige mandfolk lige fra 14 eller endog 12 års drenge⁵² og op til helt gamle mænd, vil det have udgjort henimod en trediedel af hele befolkningen, d.v.s. omtrent 450, måske snarere lidt over. Den omtrentlige rigtighed af dette tal stadfæstes af lægdsrullerne fra begyndelsen af det 19. århundrede. 1812 f.eks. var der på Nørlandet indrullet 4 skippere, 1 kommandør, 12 styrmænd, 90 helbefarne og 10 halvbefarne matroser, ialt 117 mand. Fra det den gang næsten dobbelt så stærkt befolkede Sønderland regnes der, næppe med urette, at have været omtrent det dobbelte antal⁵³. Det giver omkring ved 350. Dertil kommer de gamle, der var gået ud af rullerne – deriblandt vist især de fleste af kommandørerne – og mange unge, der endnu ikke havde nået den militærpligtige alder. Deres samlede antal vil nok have været 100 eller lidt derover.

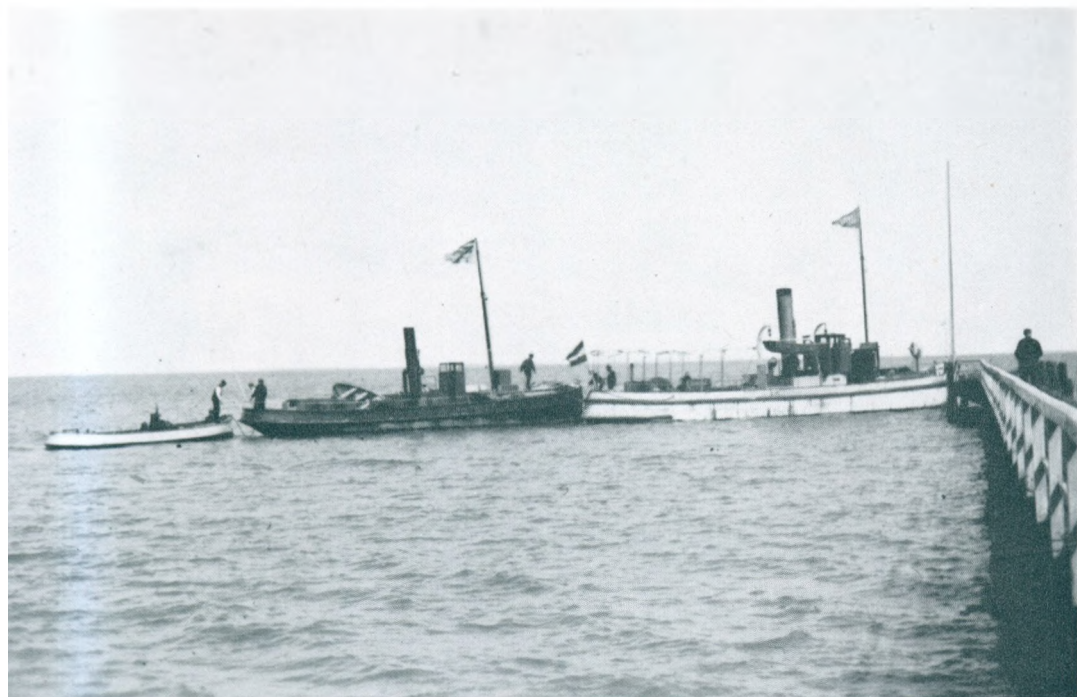
Af egne skibe havde øen ved den tid kun 3 på 14–16 tons, der sejlede med korn, gryn, mel, smør, flæsk, huder og andre produkter fra fastlandet, især fra Højer til Altona, Hamborg og Norge, hvor de igen lastede med stykgods, tømmer o.l. Desuden fandtes der på øen 12 større og mindre både og omtrent 30 fiskerjoller. Med de sidstnævnte drev omtrent 100 mennesker – både kvinder og mænd – fiskeri i de sædvanlige fisketider, det vil sige om foråret og efteråret. Bortset fra jollerne og småbådene var det altså kun ganske få skibe, der i 1820erne hørte hjemme på Rømø og de var desuden ret små.

Alligevel har søfarten under skiftende kår og former båret den fattige ø frelst igennem hårde tider, skaffet dens befolkning det daglige brød, udvidet grænserne for dens syn og gjort livet på den lille afsøndrede plet indholdsrigt. I alle disse henseender bærer Grønlandsfarten dog prisen som den bedste tid. Islandsfartens og fragtfartens bedste dage er blege imod dens. Den står endnu i mindet som en guldalder og har spredt glans over mange dårlige dage, der fulgte efter den. Den er og vil sikkert endnu i lange tider vedblive at være Rømøboernes stolthed, deres glimrende fortid. Mange steder findes der endnu synlige minder om den. Således er havegårdet ved en gård i Juvre i en længde af over 100 alen af lutter hvalfiskeben, det ene sat ved siden af det andet. Et indgravet årstal viser, at de stammer fra året 1772, og på de såkaldte Bøslingbjerge, øst for Tvismark, mindes endnu det sted, hvor der indtil ca. 1800 stod et trankogeri. I tiden fra 1750–1800 er da også de allerfleste af øens gårde og huse bleven nybyggede i den skikkelse, de har endnu.

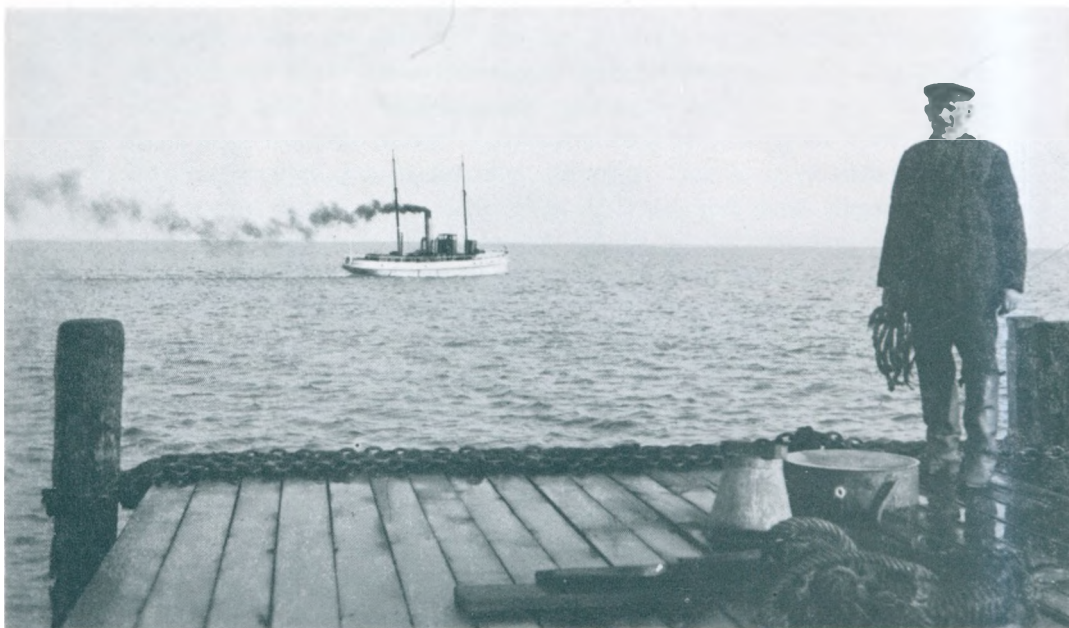
Landbruget i gamle dage.

Hvor jorden er så fattig, og mændene sværmede så vidt ud, som tilfældet var på Rømø, synker landbruget selvfølgelig ned til at blive et bierhverv, der står i stampe og vantrives i samme grad, som hovederhvervet underdrager det de kræfter, det havde krav på, og som ville være nødvendige til dets trivsel. Det undrer en derfor ikke, at alle beretninger om landbruget derovre indtil hen over midten af sidste århundrede er enige om at give indtrykket af en endnu mere forsømt og ynkelig tilstand, end det befandt sig i på andre egne.

Alligevel synes det ret tidlig at være nået til et sådant punkt i udviklingen, at det må antages at være bleven til en ikke helt ubetydelig faktor i befolkningens liv. I Ribe oldemor findes et par notitser vedrørende afgifter derovre fra til Ribe kannikers fællesgods. Efter Olav Nielsen: Ribe oldemoder må de være skrevet 1291. Efter dem betalte Juvre 16 tønner smør og 120 oste, en anden by på Rømø 9 tønner smør riber mål og endnu en

Kongsmark bro med færgerne før 1914.

Martin Nielsen fra Juvre på broen i Kongsmark.

Ved H. A. D. Hansens bro i Kongsmark. Yderst til højre ved hestene ses Chr. List og Frederik Hansen, begge fra Tagholm.

Fragtskibet losses ved Havneby.

Udslibning af dyr fra Havneby. Båden er vistnok Niels Manøfs, kaldet »Presjern«, da Niels oprindelig var skrædder. Tækkeligt påklædt nyder nogle turister i forgrunden sceneriet.

Også børnene drømte sig ud på de vide have. Men i fiskekasser nåede de ikke langt.

tredje by, farae tofth, måske Fåretoft (Toftum?) 12 tønnder smør og 120 oste. Om egentligt landbrug med dyrkning af jorden siger disse opgivelser ikke noget, men vel om et ikke så helt lille kvæghold.

Det er dog først langt senere, vi finder oplysninger, der tillader nogen slutning med hensyn til landbrugets betydning derovre. Som det var en afgiftsfortegnelse, der gav os det første indblik i, hvad der kunne udvindes af øens jord, således er det også langt længere hen i tiden lignende kilder, der danner det eneste kighul, gennem hvilket vi kan få lidt at se af denne side af befolkningens liv.

Den ældste kendte afgiftsfortegnelse næst efter Ribe oldemoder er overskat i Tørring len i 1542 i Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjyske skatte- og jordebøger, men den nævner kun penge og siger således intet om, hvad befolkningen fandt sin næring ved, og giver da især ingen oplysning om landbrugets betydning i den henseende. Lidt mere veltalende er Haderslev Hus jordebog af 1604–1763, idet den foruden pengeafgift nævner et vist antal rokker og skuller. 1690 er den såkaldte Aufgeld oder Verhöhung 15.470 skuller og 640 rokker alene af den haderslevske del af øen. Det viser, at fiskeriet nu er en faktor af betydning, men siger intet om landbruget.

Bedst oplysning om dette giver de kirkelige afgifter. Tienden er nemlig langt hen i tiden bleven leveret i landbrugsprodukter og giver som følge deraf nogen oplysning om, hvad dette har kunnet bringe.

Ifølge »Kirkeregnskab for Rømø« i landsarkivet i Aabenraa betales der 1667 af den slesvigske del af øen 3 td. 6 sk. rug, 6 ørtug 3 sk. byg og 8 lam, mens den kongerigske del (Sønderlandet og lidt af Nordlandet) kun betalte 2 td. 2 sk. rug, 3½ ørtug 11 sk. byg og 9 lam. Det har været et dårligt år, men 1674 var da meget ringere. Da betalte Nørlandet kun 6½ sk. rug og 5 ørtug 1 sk. byg, Sønderlandet 6 sk. rug og 2½ ørtug 3 sk. byg. Det samlede antal lam var derimod det samme. Tager vi det mest glimrende høstår i den tid: 1668, så bragte det præst og kirke fra hele øen 10 tønnder 3 sk. rug, 11 ørtug 4 sk. byg og 18 lam. Det er det største tiende-beløb i en lang årrække. Det giver således et indtryk af, hvad Rømøs jord kunne give i det højeste. Såvel tønnde som ørtug er regnet til 10 skæpper. Senere er tønnden regnet til 8 skæpper. Efter den beregning blev den samlede tiende 12 tønnder 7 skæpper rug og 14 tønnder 2 skæpper byg.

Tienden er 1/15 af hele høsten, d.v.s. at Rømøs samlede høst i dette gyldne år har været 191 tønnder 7 skæpper rug og 213 tønnder 6 skæpper byg. Lad nu være, at hr. Jens Engelbretsen havde ret, da han 1649 skrev, at der »skeer ondertiden Presten eller Kierchen ickun passelig Rett«, (hvad der for øvrigt næppe i synderlig grad gælder et så rigt år), så giver alligevel

selv det mest frugtbare år ikke noget bugnende bord til henved 1500 mennesker. Dog synes der at have været fremgang i det. 1750 (atter et godt år) beløb hele tiendeafgiften sig til 19 tønnder rug og 34 tønnder 2 sk. byg. Det er altså byghøsten, der er steget, idet den er mere end fordoblet siden 1668. Grunden dertil er måske den, at man har lagt sig mere efter at afvande de lave arealer, for Toftums vedkommende f.eks. Nørremarken, og tilså den med byg. Det samlede høstudbytte i et godt år skulle efter det være steget til 285 tønnder rug og 513 tønnder 6 skæpper byg.

Lammetienden viser også nogen stigning. I årene 1667–74 indbragte den gennemsnitlig 18 lam årlig, svarende til 270; i årene 1747–53 derimod gennemsnitlig 29 årlig, svarende til 475. Også i årene 1764–70 var antallet omtrent det samme. Der nævnes 44 »kirkens køer«, af hvilke der gaves 2 sk. stykket, men ud fra dem kan der ikke sluttes noget om det samlede antal af køer. At præsten 1649 fik ca. ½ tønnde smør og 12 oste giver heller næppe brugbart grundlag for nogen beregning.

Hvor usselt det her nævnte udbytte var, får man først den rette forestilling om, når man hører, at antallet af tiendeydende familjer var 220. Der gives fra 1724 en fuldstændig fortegnelse over dem, indsendt den 16. november til biskop Thurah i Ribe, der havde anmodet kirkeværgerne om at finde råd »till at hielp efterhaanden paa dend fattige Kircke«⁵⁴. I dette øjemed havde man prøvet på at få en slags tiendeafløsning i stand, men det var kun lykkedes til dels. Det er det, fortegnelsen giver oplysning om.

Med de ovenanførte befolknings- og landbrugsforhold for øje kan det ikke undre en, at præsten i en klage af 1690 over, at greven af Schackenburg, uretmæssigt forholdt ham 6 tønnder korn, ytrer, at »Mangel for Høe og Foder er her disværre stor nok men dog Brød lader det langt større«. Præsten såvel som hver mand på øen må nemlig købe korn »aff faste Landet till sin Husholdnings Fornødenhed«.

Til sammenligning kan her anføres, hvad præsten i det i folketal vist 4–5 gange mindre Mjolden sogn på fastlandet, ifølge den derværende præsts indberetning af 1649, kunne få af hver 30. kær⁵⁵. Af Mjolden og Ottersbøl alene med 23 gårde kunne han få 24 ørte hårdt korn, når det da ikke »aff det salte Vand bliver gandske henskyttet, som det stoed i sin bedste Grøde« eller lider stor skade »aff den store Blæst, der opstiger aff Vandet«. Af Højbjerg kunne han, ligeledes når det ikke bortskylledes, af 3½ gårde få 1 tønne byg og ½ tønne havre, og af Forballum, hvor han kun fik hver 60. kær^v (Ballum præst fik den halve tiende, fastsat til årlig 4 ørte byg) 3 tønnder byg og 12 skæpper havre. Lægges tallene fra Mjolden og Ottersbøl, der bedst egner sig til sammenligning, til grund, viser kornudbyttet i disse to byer med deres 23 gårde sig at være

det tredobbelte af, hvad det var på Røpmø med dens 20 helgårde og et meget stort antal kådnersteder og husmandsbrug.

Ret betegnende for landbrugets betydning derovre i hin tid er det da også, at den del af øen, der hørte under Haderslevhus amt (den nordlige halvdel med undtagelse af et par såkaldte kapitelsgårde), ifølge Haderslev vesteramts jordebog fra 1690⁵⁶ i modsætning til alle andre sogne ingen landbrugsprodukter gav til skat, men derimod 32 snese rokker og 61 22/25 qrt skuller. Som et eksempel på, hvilken værdi der tillagdes jorden, skal endnu kun anføres, at den gård, der nu ejes af Søren Hansen i Juvre, en af de bedste i øens bedste by, ved en arvedeling mellem 3 søskende i 1652 vurderedes til 90 rigsdaler.

Endnu i de to første årtier af det 19. hundredår avledes der på den – frugtbareste – nordlige halvdel af øen kun gennemsnitlig 100 tønner korn årlig, og *hele* øens kvægbestand var 100–110 heste, for største delen små, 250 køer og 500–550 får⁵⁷. I denne sammenhæng kan det for resten også anføres, at gæssenes antal samme steds siges at være mindre end før. Det samme gælder om bikuberne, hvis antal på den nordlige halvdel sættes til omtrent 100. Formindsnelsen af disse sidste tilskrives den omstændighed, at nøden tvinger folk til at hugge lyngen af til brændsel, forresten vist en usandsynlig begrundelse.

Først siden midten af det 19. hundredår har landbruget taget et nævneværdigt opsving og er samtidig med søfartens forfald i det sidste halve hundrede år rykket frem til at blive hovederhvervet, idet det nu syssel-sætter så godt som alle kræfter på Nørlandet og en stor del af dem på Sønderlandet.

Blandt de hindringer for landbrugets trivsel, som Røpmø i tidligere tider havde til fælles med andre egne, var *fællesskabet* og den måde, det var ordnet på, en af de mest fremtrædende. Der var ikke alene det mest udstrakte fællesskab inden for hver enkelt by, men også i visse henseender mellem byerne indbyrdes. Således benyttede, som det ses side 87f, de andre byer, sandsynligvis nærmest Toftum og Bolilmark, Juvre Enge til græsning af deres kreaturer om efteråret, indtil engene oversvømmedes. Når så en oversvømmelse havde gjort engene ubrugelige for nogen tid, vel også når vejret blev for koldt og fugtigt, benyttede Juvre de andre byers klitter og højere liggende marker.

I Toftum dreves marken endnu et stykke ind i det 19. årh. på den måde, at alle bymændene ager om ager fik hver sit stykke af den mark, der var under plov, og alle måtte pløje, så og høste den dag, der i forening vedtoges. Næste år byttedes agrene om, så ingen beholdt sit stykke længere end et år ad gangen. Lignende har det vist været med engene.

Indtil korn- og høhøsten var forbi, holdt man køer og heste tøjrede på en bestemt »tydervold«, mens ungvæget i fællesskab dreves ud i klitterne og på den smalle Strand udenfor. Aldrig så snart var høsten imidlertid forbi, før ævred blev opgivet, og kvæg og heste nød den mest utvungne frihed, så længe der fandtes en græsspire. (De kom undertiden hjem med en snedysse på ryggen, sagde min bedstemoder). Fårene gik endog hele vinteren ude endnu for et halvt hundrede år siden.

Fællesskabet udstrakte sig også til brændselbjærgningen. Øen er på et ubetydeligt lille kær nær uden moser og ligeledes fuldstændig skovløs. Dens eneste brændsel var – foruden lidt drivtømmer – lyng, fladtørsv, der gravedes i klitdalene eller på »Stranden«, og »kassen«, d.v.s. tørret ko-, heste og fåregødning, der samledes på græsgangene. Først henimod 1900 har kul begyndt at få nævneværdigt indpas ved siden af disse materialer, der nu for største delen er gået af brug. »Kassensamlingen« var i fællesskabets dage ordnet således, at hver grundejer havde sin bestemte uge til det brug. På Sønderlandet skulle »Lyng og Ildingebiergen skee i de Dage, som skal aftales i samtlige Møde« og »Gøden af Ageren maatte ingen samle under en Rigsdaler«. Så nøje måtte der altså ses på den smule gødning, der kunne tilføres mark og under græsningen. Tørvegravningen foregik i Toftum derimod på bestemte dage i forsommeren. Efter tilsigelse af »e Pa'ndmand« måtte enhver, der ville have tørsv, den bestemte dag mødes på »Stranden« med et bestemt antal folk. Morgenstunden benyttede man til at opsøge sig en velegnet plads. Kl. 9 højste »e Pa'ndmand« sit flag til tegn på, at nu måtte man begynde. Der gravedes til kl. 12 og senere igen fra kl. 3–6. Noget lignende har det vel nok været i de andre byer.

Evindelig kiv og strid fulgte her som alle vegne af denne ordning af driften. Til de talrige spirer til strid, den bar i sig selv, kom her endnu den forværende omstændighed, at Haderslevhuses og Riberhuses undersætter især i Juvre boede i broget blanding imellem hverandre, havde forskellig forvaltning, beskatning og retsordning og i flere henseender vidt forskellige interesser.

Trods alt dette synes man dog ret længe at have kunnet nøjes med mundtlige aftaler, længst endda i den mest blandede by, Juvre. I mangel af pennen har man vel så brugt munden des bedre, hvor der rådsloges om »byens bedste«, man har kævledes og skændtes sig til rette og ladet maskineriet virke så tungt, som det nu en gang ville. Først i begyndelsen af det 18. hundredår finder de Toftum bymænd det formålstjenligt at få skrevne vedtægter opsat. Det synes at være de første, der fandtes på øen. At man tidligere skulle have haft noget lignende i de sydligere byer med

deres forsvindende landbrug, er næppe sandsynligt, og Juvres grandvilkår er påviseligt meget yngre end Toftums, der er vedtaget 1705 og tinglæst på tingdagen i Tvismark den 1. marts 1709⁵⁸. Det er ret udførligt og bestemmer:

1. At enhver herefter, når Opfredning med Naboernes Villie og Samtycke er gjort skal heigne sit Krætter og Bæster og frede Eng og Korn, at ingen Skade derudi skeer. Saa frem nogen modtvilligen forseer sig herudi, skal hand for hver gang slikt skeer have forbrudt til sit Øvrighed 1 Rdr. og til sine andre Naboer $\frac{1}{2}$ Rdr. og derfor uden betale, hvis Skade, som skeet er. Men dersom nogen uformodendes Overløb skeer enten af Krætter eller Bæster skal betales med Penge, som deris med hverandre giorte Vilkor formelder.
2. Opfredning skal skee hvert Aar udi rette og lovlige Tider, og som vi med hverandre derom foreenes, og når samme Opfredning er skeet, skal ingen efter denne Dag lade komme noget Krætter eller Bæster udi Engene eller udi Kornet under overbemeldte Straf og Brøder.
3. Og naar vi samtlige Grander og Naboer got synes at høste vores Enge, skal ingen fordriste sig til at gaae sine Naboer for med Sletten førend den rette tid, som sat er, og naar vi kommer udi Sletten, skal den ene følge dend anden og tage hveranden Red og ikke videre gaa frem med Sletten end som med hverandre aftalt er under 1 Rdr. til Øvrigheden og $\frac{1}{2}$ Rdr. til Naboerne.
4. Iligemaade skal det forholdes med Kornhøsten og ingen fordriste sig til at gaae den anden for med kornsletten men følge sine naboer lige efter sin Vilkor, som imellem dem gjøres ved 2 Mark lybsk Brøder til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Naboerne.
5. Lyckerne og Digerne skal holdes forsvarlig vedlige under 1 Mark lybsk Brøder til Øvrighed og 8 Skilling til Naboerne.
6. Skal ogsaa alle Vandgrobene, som fornøden behøves stedse holdes ved liige, at ingen Klagemaal derover kommer eller foraarsages ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.
7. Hvem som haver nogen Gies skal holde dem paa Forten og i Biergene og icke lade dem komme enten paa Tyervold, Eng eller Korn, førend Kornet er inde, og skal enhver tydere sit eget Krætter og Bæster paa sit eget Tyervold, indtil Kornet er inde, og naar det er Kornhøsten, da ingen at tydere imellem Korn-Raderne enten Krætter eller Bæster under 2 Rdr. Brøde til Øvrigheden og 1 Rdr. til Naboerne.
8. Skal ingen Føll-Øge tyderes saa nær Kornet, naar Kornet haver sat Kierne, at Kornet derover lider Skade, og Føllene løber i Kor-

net, og skal ingen slaa sit Krætter eller Bæster løs, førend alt Kornet er inde, under 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.

9. Hvem som Fees haver skal til og med tvende andre udi Byen have flittig Agt udi Marken, at intet skeer eller passerer imod denne Vilkor, men derhen seer, at ald Tingest gaar skickelig og vel til, og denne Vilkor i alle sine Punkter ordentlig bliver holden, og hvem som handeler herimod eller forseer sig herimod skal hand være skyldig og give det Øvrigheden og sine Naboer tilkiende, og skal Naboerne have den Magt og Myndighed, naar enten af dem sig forseer og icke udi gode vil betale dend Brøde til Naboerne, som Forseelsen er til, da de samtlig dend skyldige at udpante og beholde Pantet, indtil det bliver hiemløst. Og skal den, som haver Fees eller er Tilsynsmand, ickun binde alt sit Korn men lade saa meget staa som $\frac{1}{2}$ Skieppe Sæd, indtil alle Naboerne have sit inde, og saa skal Naboerne samtlig hielpe hannem det ind.
10. Skal enhver som icke møder til Mode, naar de bliver advaret, give 4 Skilling lybsk.
11. Item skal de og være forpligtet at gjøre Gadene⁵⁹ færdige, saa at Krætterne kand komme ud og ind for Vand, saa der er ingen Klagemaal over ved en halv Rdrs. Brøde til Øvrigheden og 8 Skilling lybsk til Naboerne.
12. Og må ingen Sadder graves paa Gaden⁵⁹, og hvem som haver Gies skal samtlig holde en Hyrde til dem, og skal enhver holde Hyrden een Dag af 3 Gies, unge og gamle, store og smaa, ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Naboerne.

At denne Grand Vilkor saaledes skal holdes og uryggelig efterkommes underskriver vi samtlig Naboerne med hverandre vores egen Hænder.

Actum Toftum den 1ste Marti 1705.

Derefter følger underskrifterne og vitterlighedsvidnerne. Endnu tilføjes derpå, at man har gjort aftale »med Enderne at skaffes af Byen og ingen fremdeles at holde nogen Ender under 2 Mark lybsk til Granderne.«

Enigheden synes ikke at være fremmet synderligt ved, at vedtægterne blev skrevne og tinglæste. Der opstod snart strid om flere af de vedtagne bestemmelser, hvilke vides ikke, men af en tilføjelse på den ene af de to opbevarede afskrifter af grandvilkåret ses, at man i 1752 har sluttet en strid med at vedtage, at alt skulle blive således som vedtaget i 1705.

Først 14 år efter, at Toftum grandvilkår, næsten 50 år gammelt, havde

fået denne sidste påtegning, vedtoges det første skrevne grandvilkår i Juvre. Med undtagelse af enkelte mindre væsentlige punkter er det en ligefrem afskrift af det fra Toftum. I Juvre havde det imidlertid kun været 14 år i kraft, inden det der viste sig at være et meget ufuldstændigt værn om enigheden. Allerede i eftersommeren 1780 måtte man vedtage ny bestemmelser⁶⁰ vedrørende høsletten, der især synes at have været det ømme punkt. De lyder:

Den 10. Avgust 1780 vedtog Juvre Byes Beboere følgende vedrørende Engsletten, som skulde træde i Kraft St. Hans Dag 1781.

1. Ophører reent og aldeles dend Fællesskab med de øvrige Byer, som til forne haver været med Sletten.
2. Derimod leier enhver her i Byen sig en Karl i denne Tid. Med samme slaae enhver sit Slet, og de som haver meer at slaae kand forene sig med dem, som haver mindre, hvilket tager sin Begyndelse førstkommende St. Hans Dag, da man skriver 1781.
3. Følger enhver nogenlunde dend gamle Tur med Sletten i vore Enge, som vi paa en samtlige Mode⁶¹ med bedste Overlæg kan accordere om, hvormed den største Stemme skal gjælde og hver Huusbonde af Huuset følge med sit Folk saadan Stiil og Ordning, som alle de øvrige Byers Lodseiere kan være tient med, saaledes at icke nogen med Føie skal klage sig derved og finde sig fornærmet.◀

Skønt alle byens 16 gårdejere med egenhændig underskrift havde bevidnet og stadfæstet »dette saaledes af alle vedkommende uryggelig og uigenkaldelig at være forenet«, så P. J. Manøe sig dog allerede i sommeren 1791 nødsaget til i en rundskrivelse at opfordre alle byens beboere til ved navns underskrift at erklære sig villige til at overholde grandvilkåret af 1766 og samtidig tænke på forslag til et nyt, som så kunne drøftes til efteråret. Hvis der ikke ad den vej skulle opnås enighed, ville han søge at få sin lod udskiftet på byens bekostning, »saa at man endnu til næste Aar kand kiøre Giøde, pløie, saae og høste Græs og Korn efter eget Smag.«

Hvorvidt det lykkedes at få et nyt grandvilkår lavet eller det gamle stadfæstet, vides ikke, men til udskiftning kom det i alle tilfælde ikke denne gang. 8 år senere, 1799, kom kravet om udskiftning imidlertid igen, men fra anden side. Manøe var en af de 7 Riberhus undersåtter i byen og har rimeligvis haft alle de haderslevhuser imod sig, da *han* krævede udskiftning. Nu var det en af disse, nemlig Niels Jensen Jørgensen, ejer af den nordligste gård, der ville have fællesskabet hævet. Selvfølgelig rejser så alle riberhuserne – Manøes søn, der imidlertid havde overtaget gården,

ikke undtagen – sig imod ham og nedlagde den 27. maj 1799 hos vedkommende myndighed en udførligt motiveret indsigelse mod dette forehavende. Der anføres heri, 1) at byen på grund af sin beliggenhed med hav til tre sider stadig er udsat for oversvømmelser. Af den grund kan der ikke hegnes med grøfter og volde. De ville blive udskyllede under stormfloder, og for at forhindre sandflugt på de sandede agre måtte der, når der skulle graves så meget i dem, anvendes så mange græstørv til beklædning af voldene og de rå steder, at fælleden ville blive for stærkt afgravet. De har 2) ikke »noget ren markeskiel, langt mindre hegning imellem byerne, men har fælles græsning foruden i fredningstiden, når kreaturerne står tøjrede; så har de andre byer om høsten fælles græsning hos os, så længe til det salte vand løber over vores, da vi igen har græsning hos dem i deres bjerge, og hvor deres er højere; lige så om foråret græsser vi hos dem;« 3) har en hver nu noget af det høje og noget af det lave kornland, og det er det bedste; 4) ligger hver mands enge nu så vidt muligt ud for hans agre, og det er nødvendigt for hurtigt at kunne bjærge græsset op for stormflod og i uroligt vejr. I regntider og efter oversvømmelser bliver engene desuden mange steder så bløde, at man kun kan bjærge græsset ved at køre omkring, den ene på den andens, hvor det er fastest. Skulle landet udlægges i store samlinger, måtte 5) enhver nødvendig have veje på sit. De ville hurtigt blive opkørte og under oversvømmelser let forvandles til grøfter. »Disse og mange andre Vanskeligheder kunde ved saadan forlangende ny Uddeling foraarsages og desforuden Penge spildes til ingen nytte men til fortræd, stor Skade, ja Ruin for Byen.«

Udskiftning af »Forte og Fællig samt Biergene« ville de vel anse for gavnlig for at hindre »Misbrug og skiødesløs Omgang«, men her møder de samme vanskeligheder ved indhegningen. Imidlertid trænger Juvre by hårdt til »en bedre Indretning lige som der er udi nogle andre Byer og i gamle Dage har været her lige saa.« For at få denne bedre indretning foreslår de »et godt skarpt Grand- eller Vilkaarsbrev indrettet efter som Byens Jorder nu ligger, med at hegne og frede Mark og Enge med videre til en hvers Tilliggende.«

Havde de ovennævnte grunde ikke foreligget, vedgås det, at udskiftningen burde have fundet sted for længe siden. Den har også tit været taget under overvejelse af gamle kyndige. Men skulle der nu imod forhåbning blive udskiftet, så ville det for de 7 kapitelstjenere, der svarer »mere end dobbelt højere Skat« end de 6 gårde og 3 kåd, der hører under Haderslevhus, »være tungt, om de skulle aflægges med ikke mere Jordsmaal som de, der ikke engang svarer det halve imod os.«

Efter punkt 3 og 4 i denne indsigelse synes fællesskabet om agre og

enge ikke her at have været så gennemført som i Toftum, idet de næppe kan tydes anderledes, end at hver havde sin lod at dyrke fra år til år.

Også *fællesskabet mellem byerne* afstedkom idelige stridigheder, mest vel fordi skellet var altfor ufuldstændigt afmærket. Skellet mellem Juvre og Toftum var således kun betegnet ved et par pæle⁰² og nogle såkaldte »doler«, små firkantede huller i jorden som endnu for en 30 år siden med en indbyrdes afstand af 3–500 alen flere steder brugtes til betegnelse af skellet mellem de enkelte ejeres lodder, og somme steder ses endnu, især i klitterne. Det nævnte byskel dannede fra første færd et par store bugter, men disse forsvandt efterhånden og gav plads for mange små. Forandringen må ikke have været til Juvres fordel. Denne by forlangte nemlig at få det gamle skel fastsat, men stødte på modstand hos Toftum, der ikke ville have nogen del hverken i arbejdet eller omkostningerne ved reguleringen, hvorfor Juvre måtte tvinge sin vilje igennem ved lovens hjælp. Den 7. november 1771 fik de Juvre bymænd på Haderslev amtshus dom over Toftum, hvorved denne bys beboere forpligtedes til inden 14 dage at samles med dem fra Juvre for at ophæve fællesskabet mellem byerne og derefter tage halvpарт med dem ved gravning af en skelgrøft. En lignende afgørelse var i forvejen truffet af Ribe amt, som også en af de Toftum gårde hørte ind under.

Imidlertid må man ikke have haft stort hastværk med udførelsen af dommen, thi endnu henved 30 år senere var hverken fællesskabet ophævet eller grøften gravet.

Dette fremgår tydeligt af det 2. punkt i den oven omtalte indsigelse mod Niels J. Jørgensens udskiftningsplaner. Nu skulle det dog snart blive til alvor. Rimeligvis er Niels Jørgensen gået igennem med sin fordring, idet mindste til dels. Den 19. september 1800 begyndte nemlig to boniteeringsmænd og fem »land- og sandforstandige« deres arbejde i byen. Det afsluttes den 30. november næste år og havde kostet byen 281 rdr. 36 sk. Ved samme lejlighed måtte skellet mellem Toftum og Juvre naturligvis fastsættes. Det skete den 26. august 1801, da det ved en sammenkomst mellem begge byers lodsejere bestemtes, at skellet mellem ager og eng på begge sider skulle dannes af en grøft, der indtil videre skulle være mindst en alen bred. Et halvt hundrede år senere blev denne grøft udvidet til en almindelig 3 alen bred hegnsgroft. Samtidig blev landevejen i skellet spærret med et led, det såkaldte »Markled«, der indtil midt i 1890erne lukkedes, såsnart den ene by opgav ævred, mens den anden endnu ikke var rede til det. Fodgængere kunne derefter færdes ad et gangbrædt ved vestsiden af leddet, mens kørende måtte åbne leddet for at komme igennem og derefter lukke det igen.

Et sådant skel findes ikke mellem nogen af de andre byer. Deraf må man dog ikke uden videre slutte, at naboforholdet her har været bedre. I alle tilfælde har jeg blandt kaptajn P. J. Michelsens papirer og andet steds fundet vidnesbyrd om kævlerier mellem Toftum og Bolilmark. 1738 klager Karen Chrestens⁶³ i Toftum således over overgreb fra bolilmarkernes side, efter at disse først havde klaget over toftummernes adfærd. I et bilag til den førstnævnte klage siges der, at der i mange år havde været strid mellem bolilmarkerne og tre gårdejere i Toftum, hvoriblandt ovennævnte Karen Chrestens, om en 30 skår bred strimmel hede ude i klitterne. I august 1737 var Karen for sit vedkommende imidlertid bleven enig med bolilmarkerne om at afmærke skellet »efter det Træ, som staar udi Hans Jespersens Gaard, dette at holde over et Sted, som kaldes Draningens Bygsted,« derefter ville de hver få halvdelen af den omstridte strimmel. De to andre toftummer ville for deres vedkommende beholde 2/3 af den. Med dem opnåedes der derfor ingen enighed. Den 12. februar 1738 mødte Karen Chrestens og hendes broder, der imidlertid var kommen hjem, og alle bolilmarkerne på stedet for at fastsætte skellet efter aftalen. Efter at Karen Chrestens havde formanet bolilmarkerne til vel at betænke, hvad de gjorde, da det skel, der nu blev sat, skulle gælde for alle tider, foregik højtideligheden ifølge Karens beskrivelse på følgende måde: De gravede »Skilrum, saadanne Høye, som vi ellers kalder Duaaller. Enhver Høy kaster Karen Chrestens Halvparten af, og den anden Halfpart af hver Høy en af bolilmarkfolk indtil så længe, at 7 Høye⁶⁴ eller Duaaller var kastede, og som der endda behøvedes 2–3 Stykker, dem kastede di tilsammen med største Fornøjelse og Enighed paa baade Sider.«

Da skellet således var fastsat, lovede bolilmarkerne, »at det aldrig paa dieres Side skulle blive rygget«, og i de følgende måneder »hørde man icke et eneste misfornøyet Ord derom«. Alt tegnede således godt for den unge enighed. Men den 21. juli »befant Karen Chrestens en af bolilmarkfolk, som hafde gravet Tørf i hinde Biergskift og nogle deraf bordtkiørdt. Karen Chrestens bordtviste hinde derfra og tog di resterende og lagde dem ned paa sit Sted igien, som di var afgrafvet og formanede denne Bolilmarkquinde at blifve deraf en anden Gang, efter som engang er giordt Skilsmis dem imellem med Samtycke paa baade Sider.« Næste dag går de 6 bolilmarkfolk – de var ialt 7 – ud i klitterne og lader også Karen Chrestens stævne derud til forhandling om skellet, som de påstod var forkert afmærket. Hun, der åbenbart ikke var tabt bag af en vogn, hævdede imidlertid, at det var rigtigt, og hvad begge parter havde samtykket i at fastsætte, var ikke til at ændre. Hun afslog derfor at

komme til videre forhandling. »Derpaa gjør de 6 Bolilmarkfolk det, som grofvere er, og slætter disse med Minde oprættede Høye allesammen under Fødderne, saa icke et eeneste Grand deraf blef staaendes, foruden Karen Chrestens Viid og Villie i nogen Maader.«

I selve klagen siges der, at øvrigheden i sin tid har godkendt det afmærkede skel. Toftummerne, og især Karen Chrestens, forlanger det derfor opretholdt og bolilmarkerne straffet for at have ødelagt det. Udfaldet af sagen kender jeg ikke, men jeg har grund til at antage, at det en gang i fællesskab afmærkede skel blev det endelige. Selve klagen har i øvrigt større interesse i en anden sammenhæng og skal derfor først blive nærmere omtalt senere.

Fællesskabet inden for hver enkelt by holdt sig, i ethvert tilfælde til dels, meget længere end mellem byerne indbyrdes. I Toftum ophævedes det således først i 1838, og det endda kun for agrenes vedkommende. Klitter og strand blev først udskiftet en snes år senere. I Juvre var ager og eng vel som omtalt bleven udskiftet allerede 1801, Stranden og klitterne vel egentlig også, men kun således, at hver lodsejer fik anvist et tilsvarende stykke til at grave fladtørv og samle »kassen« på. Til græsning vedblev det såvel som de såkaldte Ejlande og nogle mindre strækninger inden for byen, Øster- og Vestergade, at være fælles lige indtil 1895. Først da blev alt fællesskab – dog på nogle små stykker nær – endelig ophævet, og det endda kun efter en 14 år lang proces mellem en af lodsejerne på den ene side og hele byen på den anden. Processen havde kostet uhyre pengesummer og affødt megen bitterhed. Dertil kom, at opdelingen nu kostede 24.000 mk., hvoraf dog staten bar den største del, idet ejerne kun betalte 2 mk. pr. ha.

Indtil 1895 græssedes hele byens ungkvæg, får og gæs i fællesskab på Stranden, Ejlandene og i klitterne. Hver morgen gik – som andre steder i længst henrundne tider – byhyrden igennem byen tudende i et vældigt stort horn. Hvor dets toner lød, sprang stalddørene op, og alt som han skred frem på sin bestemte rute, voksede dyreflokken foran ham, indtil den, når de fra den sidste gård var kommen til, slog ind på hulvejen ud igennem klitterne, og nu bestod af henimod 300 stykker hornkvæg og 8–900 får og lam. Ude på Stranden, hvor gæssene gik nat og dag, havde denne flok dagen igennem lov til at græsse, hvor den ville inden for de grænser, hyrden, hans dreng og hund afstak for den. Mod aften genlød byen igen af brølen og brægen. Dyrene søgte hver til sin stald og hyrden med sin dreng og hund til sit madsted, der var forskelligt for hver uge. Nu er livet derovre den idyl fattigere. Kvæg og får går nu, spredt i talløse ståltrådsbure, hele sommeren ude på Stranden, og byhyrden med sin

hund og sit horn lever kun i mindet, men landbruget trives bedre end før.

I Bolilmark udskiftedes ager og eng 1838, klitterne og Stranden 1856. I Tvismark fandt udskiftningen sted i 1802, på Sønderlandet først 1867. Hvornår den har fundet sted i de øvrige byer, savner jeg nærmere oplysninger om.

En rest af fællesskabet fandtes dog endnu hele øen over, ikke blot inden for byerne men også (indtil 1920) mellem disse indbyrdes. Det var det såkaldte »årty« eller opgivelse af ævred. Indtil lidt hen i 1880erne var der ikke nogen bestemt regel for, hvornår det skulle begynde og opføre. Mellem bymændene i hver by var der tit bitter strid om, hvornår man skulle »slå løs«, og ville nabobyerne først slå løs senere end den dag, man endelig havde bestemt sig for, måtte der omhyggelig passes på byskellet så længe. I begyndelsen af halvfemserne blev der, vel sagtens efter beklagelse fra en eller anden side, udstedt en politiforordning, hvorefter ævred ikke måtte opgives før den 1. oktober, og efter den 10. april var enhver forpligtet til igen at holde sine får og kreaturer på sit eget. Denne forordning blev (vel sagtens som følge af mangelfuldt kendskab til tysk) udlagt som en befaling til at holde løsgang fra 1. oktober til 1. april. Først efter genforeningen opdagedes det, at meningen med den var at begrænse løsgangen til den nævnte tid, og nu er der kun små rester af den tilbage, nærmest som løsgang for fårene i den egentlige vintertid.

Foruden de ulemper, der i hine tider flød af fællesskabet og foruden de ugunstige forhold for landbruget i det hele, som Rømhø havde til fælles med de fleste andre egne, var der her ligesom på de andre vesterhavsøer en ganske særegen hindring for dets trivsel. Søfarten unddrog det nemlig, som før antydet, så godt som alle mandlige kræfter. Drengene var endnu hen til midt i sidste århundrede ikke en gang konfirmerede, inden de begyndte at sejle til søs og mændene »skejede ikke ud med søen«, inden deres bedste kraft var udtømt. Dertil kom endnu den yderst vanskelige tilførsel af landbrugets fornødenheder og bortførsel af dets produkter.

Hidtil har der kun været tale om landbruget og dets fællesskab på Nørlandet, der for den langt overvejende dels vedkommende lå under Haderslevhus amt. Her havde hver by sine bestemt afstukne grænser. Det synes ikke at have været tilfældet på Sønderlandet, der lå under Riberhus amt. Oprindeligt betragtedes vel også hele Sønderlandet som en by og kaldtes Sønderho eller Sønderhoved. Disse betegnelser findes i mange gamle dokumenter og på adskillige gamle ligsten. Først sent træffer vi de fleste af mange nuværende bynavne som særlige beboelsesbetegnelser.

Mens derfor hver by på Nørlandet har sine særlige grandvilkår, der dog i reglen var stærkt påvirkede af hverandre, så har hele Sønderlandet fælles vedtægter. De kendes først i en affattelse fra 1753⁶⁵, men ses af indledningen at være af ældre datum, der ved den ovennævnte tid er bleven fornyet.

Da det på mange punkter er afvigende fra dem på Nørlandet, skal også det gengives i sin helhed ligesom det noget ældre fra Toftum:

*Conapie af Landsvilkor 1753.
Vilkorsbref.*

Anno 1753 d. 13. Febr. haver vi samtlige Boelsfolk her paa Sønderland Rømøe indgaaet og fornyet dette af vore Forfædre oprettede fuldkomne Vilkors Bref imellem os indbyrdes og samtykker med hverandre som følger:

1. Tager Pandtmanden Gods efter Gods den ene efter den anden ved Aalsom (?) Peders Dags Tider, da de igien af andre udi deres orden afløser.
2. Slætte anlangende da skal enhver Møde een Dag eller to tilbørligen til Møde efter Tingvolens Tilsigelse og der paa Ingen at gaa i Engene om Aften at slaa men enhver at bie til dens Morgenstid og Time som samtlig Almue haver besluttet at gaa ud ved 2 Rd. Bøde. Halvparten til Pandtmændene og Fuldmagt og Halvparten til Landet.
3. Dernæst skal ingen kjøre Græsset af nye Engen eller Høe af Gammel Engen før enhver (omskjøndt af ingen Rettighed enten nu eller herefter men af Godvillighed og Kjærlig saa vidt for enhver muligt være kand) har kjørt Præsten et Læs grøn Høe af nye Engen og et Læs tør Høe af gammel Eng og at enhver skaaner Almuens Enge for Overkiøren med største Flid. Naar saaledes Præstens er borte kiører enhver naar sammentalt er, paa det at ingen slaar sit Fæe løs i en andens Græs ved otte Sk. Straf for hvert Høved som findes i Engen førend alt Græsset er borte af Engen.
4. Iligemaade skal ingen tyvere i Gammel Enge paa Møllehye, Sæde Jorden, undtagen saa længe som den der vil tyvere kan lede ned paa sit eget og ingen anden til Skade enden det er Boels eller Kaadner Mand før Høet er borte ved 4 Sk. til Fuldmægtigen og 4 Sk. til Pandt Mændene for hvert Høved men hvo som kan have Nytte af Tyvringen paa Helmod eller Nør Aggere Leder ret ved Digen og ingens Græs for nær og paa Helm ad vesten om den vester Dige.

Den som herimod bryder betaler til Brøde 8 Sk. for hvert Høvet, Halv Parten til Pandt mænd og Fuldmægtigen, hvor imod de som ikke tyverer deres Agere maae slaa deres Agere naar de vil.

5. Skal ingen Bols eller Kaadner Mand være berettiget at slaa Vir eller Ilding i Leier Duhn, eller Vesterhede og Vraae eller andetsteds Sandt til Skade. Og skal paa samme Steder ald Slaende saa vel som ald Gravind enten i Dalene eller paa Biergene være afskaffet, ei heller nogen Dal at blive saaet af nogen uden Almuens Tilladelse, ei heller at tyvere sammesteds, ey heller at tilstede nogen Boels eller Kaadner Mand at tyvere på Sanddynerne, eller slæbe Sand til Skade med Tyveren, og skal enhver være berettiget og pligtig til at tage Kretteret som saaledes findes op og gives en Mark lybsk af hvert som findes, halv Parten til Landet og halv Parten til Fuldmægtigen og Pandtmændene.
6. Ydermere må ingen køre over Engen inden Lykke nogensteds udi gamle eller nye Enge under en Rd. Brøde, halv Parten til Landet og halv Parten til Fuldmægtigen og Pandtmændene.
7. Lyng og Ildingbjerg skal skee i de Dage, som skal aftales i samtlige Møde, som af Fuldmægter og Pandtmændene ansættes. Hvoe som her imod bryder eller giver nogen Kaadner videre forlov bøde hver Gang 1 Mk. lybsk paa samme Maade som for er meldt.
8. Hver skal holde forsvarlig Tyvere, og Lykkedigere til rette Tider naar af Pandtmanden og Fuldmægtigen er tiltalt under 4 Sk. for hvert Høvet saavel som for Dige som ikke bliver forsvarlig lukket.
9. Med Tørvfleckend paa Stranden som afgraves til at tække Udhuse med eller anden uformøden Arbejde, som kan findes paaklagelig, skal Pandtmanden tillige med Fuldmægtigen have flittigt opsig, at hver som med saadanne Strandtørf findes, og ikke kan gjøre god Rigtighed for sig til sin Fornødenhed at have gravet, da bøde hver Gang 2 Mk., Halvparten til Landet og Halvparten til Pandtmanden og Fuldmægteren.
10. Enhver fra Kromes af og Sønder paa skal give agt at ingen Nørlands Quæg kommer paa Sønderlands Grund og hvert Høved som findes betales 4 Sk., som enhver som dem optager beholder, hvorudi ogsaa Kromes tillige holder paa Sønderlands Side.
11. Ingen maa udtage Lands Giers eller Faar, uden han selv derfor betaler nemlig en Bolsmand haver 2 Gies frie, en Kaadner haver 1 Gaas fri. Holdes mere, betales af hver Gaas en Mk. lybsk og hvoe som findes svigeligt at holde fremmede Giers eller flere som angivet betaler sig dobbelt, halv Parten til Landets Bedste og

halvparten til Angiveren og samtlige Penge om St. Mortensdags-tiider.

12. Gøden af Ageren maae ingen samle under en Rdl., af Engen maa intet (Endet) samles for det er Køer og skal Pandtmanden herved have flittig og god Opsyn, hvorfor de nyder Halvparten af Pengene og Halvparten til Landets Bedste.
13. Med Helme, Heeder og Klitte Tag saa vel som nye Huuses op Reisning, Jordsmaals Indlukkelse imod Almuens Samtykke holdes *efter Loven*.
14. Nye Engene er afholdt at skal lødes om, om Peders Dag, den samme Dag som Pandtmændene indsættes, og er ogsaa aftalt at enhver som kører over anders Gods, men Godset afkøres, skal betale for hver Vogen 4 Sk. saa vel som Landes Beste.
15. At enhver bør at freye saalænge indtil Hø og Korn er inde af den sidste Mand, bliver nogen befunden at slaa motvilligen løes uden for benævnte Tid, skal betales af hvert 8 Sk. inden saa at det driver, for Hyrden.

At vi saaledes har sluttet og samtykket og uryggelig skal holdes har vi hermed egenhændigen stadfæstet og hvo som Aar efter Aar er Pandtmanden og ikke troeligt hver Post obselferer skal betale dobbelt for hvert Punkt saa vel som den som skulde bevise sig ubeskeeden imod Pandtmændene, naar de herefter nogen tiltaler og bedes vores velædle Landfogden Sr. Hend. Detlefsen til Stadfæstelse med os at underskrive

Datum ut subra

C. Newe, Tøge Pedersen, Jens Andersen Eldere, Jørgen Nielsen Eldere, Jørgen Jørgensen Dogen, Hans Jørgen Bleeg, Jersper Pedersen Larsen, Johan Christofersen Franck, Rudolf Heitmann, Peder Hansen Møller, Jersper Kristensen, Peder Andersen Kromes, Hans N. Bleeg, Peder Jørgensen Enge, Niels Kristensen Bundes, Hans Mathiesen, Hans Jørgen Bundes Enge, Torben Zwensen Enge, Kristen Jens Jørgen Enge, Jørgen Andersen Yngere, Anders Swensen, Jørgen Sørsen Hollem.

Da det sigter til Landets almindelige Beste bliver samme efter Begiering af mig underskreven

(L S.)

H. Dettelefsen.

Efter Begeering bliver og dette underskreven og forsegleet af Riibe Amts Stue d. 1. Avgust 1759.

(L S.)

L. Christensen.

Også her blev der efterhånden strid om enkelte punkter. Det, der voldte størst uenighed, var, hvorvidt de enkelte skulle have lov til at holde gæs. 1804 forbød landfoged Tønnes det. Han havde imidlertid ikke flertallet af sine landsmænd med sig. Da der året efter blev sendt en forespørgsel rundt om, hvem der ønskede at holde gæs som hidtil, erklærede 148 sig for gæssene, mens kun 19 var imod dem eller havde betingelser at stille for gåseholdet.

1811 klages der over, at kreaturerne slæes løs om efteråret, inden korn og hø er bjerget.

Kvinderne som landbrugere.

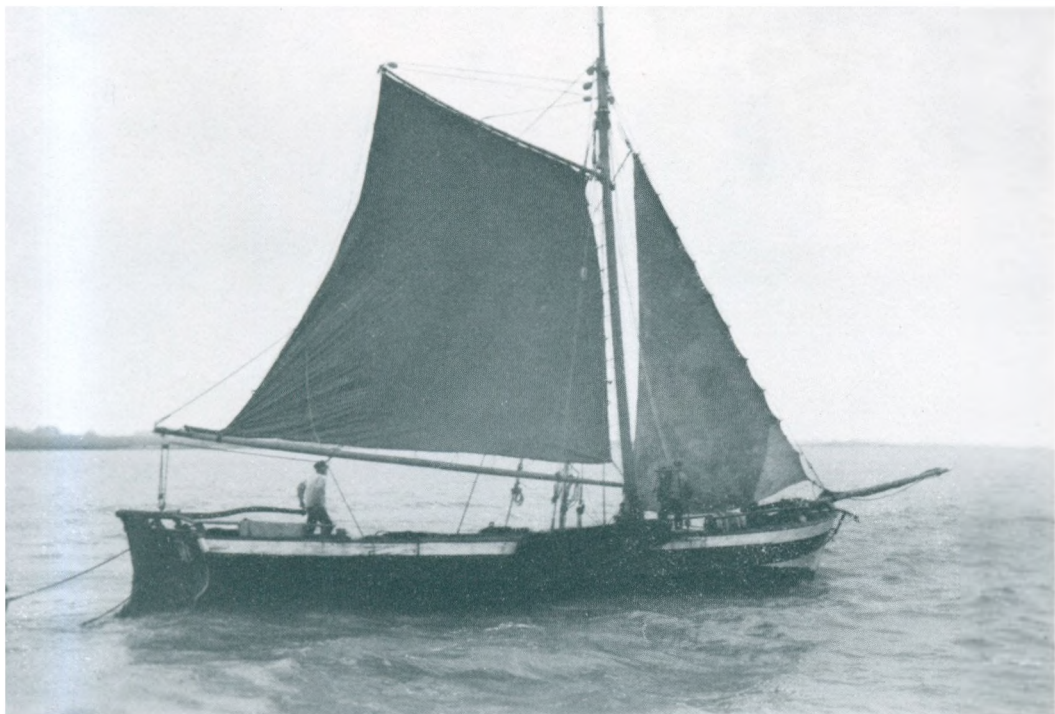
Som før omtalt var det på Rømø kvinderne, der skulle stå for hele driften af jorden. I den allerede anførte beretning om sandflugten i Juvre har vi en samtidig mands vidnesbyrd om, at omsorgen for det, som for alt derhjemme, lå i deres hænder. Endnu tydeligere finder vi dette udtrykt i det på tysk affattede klageskrift af 1738 vedrørende den før omtalte strid om skellet mellem Toftum og Bolilmark.

Toftumerne klager først over vanskelighederne ved at gøre den 16 mil lange rejse til Haderslev for der at føre deres sag, vanskeligheder, der yderligere øges ved, at modparten med forsæt undgår at yppe kiv »indtil vore mænd på grund af deres bekendte erhverv er rejst til søs og til Holland og vi stakkels kvinder ikke kan give os ud på rejse.«

Videre hedder det i dansk oversættelse:

»Med hensyn til indholdet af modpartens skrivelse, så går den egentlig kun ud på, at det skel, som vi en gang er bleven enige om, og de mærker, som vi har sat, har kun deres koner været med ved, hvorfor de mener helt at kunne vrage det. Nu må hertil først bemærkes, at da mændene på vor ø, for at tjene til livets ophold er borte den største del af tiden især om sommeren, da stridighederne om skellene mest opstår, så kender mændene lige så lidt til markarbejdet som til, hvordan markerne er. Det er kvindernes sag. Derfor har da også det omtalte forlig såvel som mange andre måttet indgås af kvinderne, fordi alle mænd var fraværende, og vi kvinder derfor har indgået dette forlig i det gode og uden proces. Da nu jeg, Karen Chrestensen, som den der særlig have interesse i sagen, har været ene om at forhandle med så mange af modparten, så er der vel ingen grund til at tro, at jeg skulle have kunnet overliste så mange.«

For resten påstås der, at det ikke en gang er sandt, at skellet udelukkende er sat af kvinderne. Det har nemlig truffet sig således, at to mænd har kunnet være til stede ved det. Ifølge det førnævnte bilag til klagen var dog kun den ene af disse to mænd fra Bolilmark. Den anden må være

Sibrandt Hvidt, Bolilmark, med sin båd.

Sibrandt Hvidts skib skal i vandet igen efter en stranding.

Redningsmandskabet ved redningsbåden fra Juvre.

Redningsbåd på landevejen vest for Tagholm ved Kirkebjerg, der nu er fredet.

Redningsbåden fra Juvre.

Redningsbåden fra Juvre med besætning. Man kender Niels Th. Nielsen Ibsen, Jens Jensen og Martin og Bunde Bundesen.

Hans eller Greis Falk fra Kongsmark i arbejde.

Hans eller Greis Falk på vej fra fiskeri.

Karen Chrestens' broder. Blandt de seks kvinder fra Bolilmark, der nævnes, var de tre enker, mens de tre åbenbart var koner, hvis mænd ikke var hjemme. Selv om mændene for resten havde været til stede, ville deres ord ved afgørelsen næppe være kommet til at veje tungere end deres koners. Disse anså sig sikkert for myndige nok til at sætte et skel og var sikkert godt enige med Karen Chrestens' broder, da han midt under skelsætningen sagde til dem: »Eders mænd er nu icke alle med for deres Angelegenheds skyld; dertil veed man vel, at di icke er så kyndig derudi som I«, thi da han deraf sluttede, at de måske tænkte senere at kunne få skellet ændret, hvis det ikke passede dem, eller mændene ikke syntes om det, »svarede di samtlig Ney, at det aldrig på deris Side skulle blifve rygget.«

At striden stod mellem hele Bolilmark på den ene side og kun tre Toftum-ejere på den anden side, synes at tyde på forskelligt ejerforhold i de to byer, en tanke, der også finder støtte i de virkelige forhold, således som de viste sig at være, da udskiftningen af Strand og Bjerger skulle finde sted i 1858. Da kunne ejeren af den nordøstligste gård, den som Karen Chrestens ejede i 1738, hævde, at den allerstørste del af klitterne var hans ejendom, nemlig hele den vestlige halvdel af det, der ligger syd for den såkaldte »Nør Drov«. En stor del af det, nemlig den såkaldte »Store mark«, havde hans fader endog opdyrket 1822. En stor del af dette, deriblandt alle Yderbjergene på 15 skar nær, gav han imidlertid afkald på ved opdelingen. Den østlige halvdel af det klitareal, der lå ind imod Bolilmark skel, tilhører på en lille lod nær, der er bleven overladt til byens to »småfolk«, endnu to af de Toftum gårde. Naboforholdet synes således at have holdt sig godt siden Karen Chrestens dage. Også den gang var der kun tre Toftum-gårde, der stødte ind til Bolilmarks klitter.

Kvinderne skal i øvrigt ikke have nøjedes med således at dyrke den hjemlige jord og værne den mod ødelæggelse af sandflugten og havet, men til dels lige som mændene have søgt længere ud for at skaffe noget til hjælp til livets ophold. I de tit nævnte »Nachrichten von Röm« hedder det bl.a. at:

»Kvinderne driver landbruget, strikker også strømper og andet lignende. En særlig erhvervsgren er, at de i høsttiden rejser op til fastlandet, hvor de ligesom kvinderne fra Fanø (fannikker) er søgt som raske og flittige til at bruge seglen og saaledes gør høstarbejde først på gesten og derefter i marsken. Dog er dette erhverv svundet stærkt ind, siden seglen for største delen har vejet pladsen for leen.«

Det kan naturligvis kun have været de kvinder, der ikke havde nogen

gård hjemme at drive, der således drog ud på arbejde, og det må fuldstændig være ophørt omkring ved 1830. Ved århundredskiftet mindedes nemlig ingen på øen noget om det. Hjemme på selve øen vedblev kvinderne derimod at være de egentlige landbrugere til langt hen over midten af det henrundne århundrede. I fyrreerne begyndte mændene vel at tage nogen mere del i det end før, dog i reglen først i en fremrykket alder, når de var bleven »kede af søen«. Det var den gang endnu kun undtagelser, når nogen fra første færd blev hjemme for at drive den fædrene gård, og først ved søfartens forfald i halvfjerserne og firserne blev det nogenlunde almindeligt, at de opvoksede mænd fra deres ungdom af gjorde sig fortrolige med landbruget som deres næringsvej, mens andre, som før nævnt, »skejede ud med søen« i en yngre alder end tidligere for at lægge sig alvorligt efter dyrkningen af jorden. Følgen deraf var, at kvinderne trængtes mere og mere bort fra styret på dette område, og omkring ved 1880 var det kun meget få, der drev deres gårde så godt som uden mandlig hjælp. Om kvinderne end derved fritoges for meget brydsomt og svært arbejde, lod de sig dog kun nødig fortrænge fra styret, og endnu for 30–40 år siden kunne man høre gamle kvinder derovre beklage sig over, som det nu gik til på gårdene, nej da var det noget andet, da de drev dem. For resten deltager kvinderne endnu i markarbejdet derovre i større grad end på nogen anden egn. Man kunne endnu for en 30 år siden godt træffe bønderdøtre såvel som tjenestepiger, der, uden at føle sig forulempede ved det, læssede gødning og svang deres plejl så godt som mangan karl. Plejlen er nu også der for største delen fortrængt af tærskemaskinen.

Chresten Jensens beskrivelse.

Det følger næsten af sig selv, at *driftsmåden* under de beskrevne forhold måtte være så primitiv som næppe noget andet steds, og denne antagelse stadfæstes i fuldt mål af beskrivelser såvel som af mundtlige overleveringer. Den ældste mere indgående skildring af den, som jeg kender, er fra sidste hundredårs begyndelse og findes i de tit nævnte »Nachrichten von Röm«, hvor det bl.a. hedder: »Af kornsorter dyrkes mest sommerrug, byg, lidt havre og endnu mindre vinterrug.«

» – – Den måde, jorden dyrkes på, adskiller sig fra den på fastlandet kun ved den omhu, hvormed marken behandles. Arbejdsredskaberne er de samme, markarbejdet udføres næsten udelukkende af kvinderne. Da enhver kun har et lille areal, så anvender man al omhu på behandlingen af det. To og tit flere kvinder følger bag efter ploven med en spade for at jævne furen. I reglen kommer marken under plov hvert tredje år og

tilsåes sædvanlig med sommerkorn, rug og byg. Lader man den ligge længere, overgros den af siv, som kvæget ikke æder og som berøver ageren dens bedste kraft. Da man har forholdsvis store mængder af gødning at føre ud på marken, behøver den heller ikke så lang hvile.«

Når forfatteren her søger grunden til den anvendte pløjemåde *alene* i større omhu for jordens behandling, er det næppe helt med rette. Den skyldtes sikkert for en stor del den omstændighed, at der her brugtes dårligere redskaber, end på andre egne, hvorfor den med stort kraftspild forbundne efterbehandling med spaden var nødvendig. Når han siger, at marken hvert 3. år kom under plov, beror det sikkert ligeledes på en misforståelse. En god halv snes år senere var det i alle tilfælde efter en kyndig mands, en af de ældstes, vidnesbyrd almindeligt, at jorden var 3 år under plov og derefter hvilede i 3 år. Der er ingen grund til at tro, at der skulle være sket så stor en forandring netop i den tid. At jorden, vist mest som følge af dårlig afvanding, overgroedes med siv, hvis den hvilede længere, tyder også på mindst 3 års hvile. »Hvert 3. år« skal derfor sandsynligvis forstås som »efter 3 års hvile«.

En udførligere skildring af nævnte pløjemåde findes i en utrykt »Betænkning«, som en nørrejydsk karl Chresten Jensen, der i 1830erne tjente i præstegården, »skrev i sine fritimer til tidsfordriv«, og som opbevares i afskrift derovre. Han fortæller deri: »Hvad pløjning og harvning angår, da falder det mig rigtignok fremmed, når jeg her ser en plov, hvor en eller to kører eller trækker hestene for ploven, en tredje styrer ploven, og en fjerde går tæt bag efter med en spade i hånden og pynter den pløjede fure. Længere hen på ageren går 4–5 personer, hver med en spade i hånden og prikkes og stikker i jordens overflade. Harvningen fortsættes næsten på samme måde. En kører, og en løfter og rykker på harven, og atter ser jeg en flok på ageren at prikkes og stikke i jordens overflade og jævne den, som om det var et stengulv.«

Denne skildring er næppe stærkt overdreven. Dog har der vel næppe altid været så stort et antal folk i gang. Chresten Jensens »Betænkninger« blev kendt på øen og omtales for resten undertiden endnu for 30–40 år siden. De vakte ved deres fremkomst stor harme, dog vist mest, fordi det var »en jydsk Karl« – »e Jyllænder« har aldrig været højt anset derovre –, der havde tilladt sig at fælde så skarp en dom over dette og andre forhold »aa e La'nd«. På den afskrift af betænkningen, der har været mig tilgængelig, har en Rømøbo tilføjet sine bemærkninger, hvoraf flere er ret oplysende. Skildringen af pløjningen affærdiger han med, at »det vedkommer ikke nogen fremmed, hvor mange folk vi bruger ved vor pløjning«. Allerede deri ligger en indirekte indrømmelse af,

at Chresten Jensen har ret. For resten har gamle folk derovre også stadfæstet over for mig, at der i deres unge dage, i 1830erne og endnu senere, brugtes 4 heste og flere folk, i reglen 4, til at betjene en plov.

Markens pleje.

Chresten Jensen siger udtrykkeligt, at jorden dyrkedes i 3 år og hvilede derefter i 3 år. Hvor der såedes rug, var der bestandig rug, hvor der såedes byg, bestandig byg. Noget skifte kendtes ikke. Rugjorden var endog inddelt i vinterrugs- og sommerrugsjord og måtte vedblivende give samme afgrøde. Denne ordning var vel til dels nødvendig af hensyn til faren for oversvømmelse. Den overholdtes endnu for en menneskealder siden af de fleste, ligesom den 6 årige dyrkeperiode. Dog begyndte man nu at skifte med havre og byg, sjældnere med byg og rug.

Det var ikke stort, jorden under sådanne forhold gav af sig, 2–2½ skæpper af traven eller 3–3½ fold. Indtil op i halvtredserne måtte der derfor tilføres øen korn i mængde.

Selv om der var sket ikke så helt små fremskridt, siden Chresten Jensen skrev sin hvasse kritik, så var landbruget derovre dog endnu omkring ved 1900 ret primitivt.

At kvægavlen var den vigtigste gren, var vel kun i sin orden. Sådan er det jo den dag i dag langs hele vestkysten med de store engstrækninger, men heller ikke det drev de mænd, der havde tilbragt deres ungdom og måske deres bedste manddomsår til søs, men synderlig kraft. Det bragte derfor heller ikke det udbytte, der kunne ventes af det. Skønt Rømø marskenge er langt frugtbare end Ballums og Skærbæks, nøjedes man på Rømø dog med at opdrætte kreaturerne og sælge dem hel eller halvmagre til kreaturhandlere fra de nævnte egne på fastlandet til fedgræsning.

Alligevel tyder resultatet af de forskellige kvægtællinger på nogen fremgang omend lidt famlende. Mens der således i 1824 taltes 100–110 heste, 250 køer og 500–550 får på øen, fandtes der 1883: 109 heste, 711 stykker hornkvæg, hvoriblandt 315 køer og kvier, 1763 får og 32 svin; 1900: 141 heste, 929 stykker hornkvæg (378 køer og kvier), 1826 får, 48 svin, 198 gæs og 1302 høns, 1925: 153 heste, 842 stykker hornkvæg (299 køer), 1358 får, 123 svin og 7653 høns.

At kvæganallet 1925 var næsten 100 stykker mindre end i 1900, skyldes foruden krigstidens rovdrift vel nok for en stor del den midlertidige stærke overgang til hønsehold, idet man vist især på småejendomme til en ko, afskaffede denne for i stedet at holde høns.

Omtrent siden 1900 har en enkelt mand begyndt at fedgræsse kreatu-

terne og således, med godt resultat, at tage det fulde udbytte af kødproduktionen. Det har derved vist sig, at den yppige græsvækst på engene med den usædvanlige dybe og fede klægaflejring egner sig udmærket til det brug. I de senere år er efterhånden flere slået ind på denne vej.

Også markbehandlingen var vel allerede omkring ved 1880 bleven bedre og mere tidssvarende. Dog kom først ved denne tid den første jernplov derover. Tromle kendtes næsten ikke. I Toftum var der endnu ved 1900 kun én tromle, som to af gårdejerne havde i fællesskab. De samme to ejede i fællesskab den eneste kornrensemaskine, der fandtes i Toftum og vel på hele øen. Hos de andre foregik rensningen med den kasteskovl, Døberen Johannes talte om allerede for 2000 år siden. I det øjemed blev det aftærskede korn læmpet hen i lænden af loen. Lugerne i begge ender af denne blev lukket op, så der blev rask gennemtræk. Manden satte sig ved korndyngen med højre hånd vendt mod denne. I den nævnte hånd havde han kasteskovlen, med hvilken han med et rask sving kastede kornet helt hen til den modsatte ende af loen. Ved således at flyve mod vinden sondredes det således, at de sværeste og bedste kærner fløj længst, mens det lettere faldt før ned og avnerne nærmest ved manden. Ukrudtsharve og andre moderne redskaber kendtes endnu mindre. Brakning af marken ses endnu slet ikke anvendt, skønt der er ukrudt nok at anvende den imod. Dog kendes det allerede tydeligt, at nogle af de yngre landmænd siden midten af halvfemserne dels har været på danske høj- og landbrugsskoler og dels på veldrevne gårde på andre egne har lært at værdsætte en del af den nyere tids fremskridt og søgt at få dem indført derhjemme. Kraftfodring, roedyrkning, kalktilførsel og anvendelse af kunstgødning er begyndt, men dog endnu næppe nået ret langt ud over forsøgsstadiet. Opsamlingen af den rigelige ajle i beholdere begyndte først for en 40 år siden, men synes hurtigt at være slået godt igennem. I sommeren 1903 byggedes der endelig et andelsmejeri i Bolilmark, som de fleste bønder og kådnere på Nørlandet også er leverandører til og som også en del af dem på Sønderlandet er interessenter i.

Som følge af alt dette er produktionen steget ret betydeligt og landbruget efterhånden bleven befolkningens vigtigste erhverv.

Øens samlede areal sættes i Trap 1929 til 9974 ha. I dette areal er Sanden ikke medregnet. Den var ifølge Moritz »Die Insel Röm« s. 17 32,71 km² = 71 ha. Regnes Sanden med, bliver det samlede areal 13.245 ha. Af de ovennævnte 9974 ha., der anses for virkeligt land, regnedes i 1920 kun 185 ha. for tilsået med rug, byg, havre, blandsæd, kartofler og roer, mens 1871 ha. benyttedes til grønfoder og græsning. (Under græs-

ning må høavl rimeligvis være taget med. Dertil benyttes nemlig den største del af marskengene). Haver, hegn, byggepladser og veje indtog 116 ha., mens 7774 ha. var hede, klit og stenmarker (hvilke sidste dog slet ikke findes på øen), og 9 ha. var vandsteder. Af hele øens 13.245 ha. var der altså kun 2172 ha., som mennesker kunne gøre noget nævneværdigt brug af, og for blot 200 år siden har der næppe været stort mere end halvt så stort areal i brug. Det værdifuldeste af det brugbare areal er marskengene, hvoraf ca. tre fjerdedele hører til Juvre, Toftum, Bolilmark og Padborg. Det samlede marskareal var efter Moritz 654 ha. Langt den væsentligste del af det er nu inddiget. Indtil inddigningen 1912 og 1924–27 *oversvømmedes det ved enhver jævnhøj stormflod og desuden store dele af agermarken ved de rigtig høje stormfloder som 1825, 1839, 1881, 1911 og flere andre.* De bedste af engene er vel nok Danmarks frugtbarste marsk, idet klæglaget her er 3–10 m tykt. Før inddigningen var græsset her særdeles tæt og kort, meget saftigt. Nu er det betydelig længere men knap så tæt. Efterhånden synes dog hvidkløveren at erobre store dele af engene. Før inddigningen vovede den sig kun frem på nogle af de højestliggende partier af dem og det endda kun, når der ingen oversvømmelser havde været i foråret, og helst heller ikke om vinteren. Overgangen er dog tilsyneladende langt fra fuldbyrdet endnu. Desværre breder tidsel og andet ukrudt sig nu også mange steder. Før inddigningen var tidslen helt ukendt på engene.

Af stor vigtighed for landbruget derovre er også alt det afvandingsarbejde, der er bleven udført siden Genforeningen, til dels i forbindelse med inddigningen. Afvandingen er særlig kommen de mange vandlidende agerarealer og sandmarsken (Stranden) til gode og har bidraget væsentligt til at hæve deres produktionsevne, men den har mindre at betyde for de egentlige marskenge. Det areal, der omfattes af de forskellige afvandingsanlæg udgør ialt xxx ha. Afvandingen sker overalt ved åbne grøfter. Dræning er intet steds anvendt.

Skønt det ikke kan siges at høre med til landbruget, skal dog også her nævnes, at der er godt begyndt med klitplantning. Begyndelsen gjorde de 7 af Toftums 8 gårdejere i 1883–84, idet de efter tilskyndelse af lærer P. E. Jensen i fællesskab tilplantede en ca. 2 ha. stor hedelod ved Store Bjerg, som ejeren Peter Chr. Jensen stillede til rådighed i det øjemed. Samtidig tilplantede en af dem, Jens Hansen Bundesen, et lille stykke af sin opdyrkede hede ude mellem klitterne. Omtrent samtidig blev der også tilplantet en lille hedelod ved Vesterhede på Sønderlandet.

I foråret 1914 købte Landeværnet nogle hedelodder i Padborg og Bolilmark Bjerge i den tanke at tilplante dem. Imidlertid kom krigen sam-

me år og forhindrede udførelsen af planen. Efter at krigen var sluttet og Nordslesvigs genforening med Danmark sket, overtog staten det købte areal, købte flere større stærkninger til, nemlig 261 ha. i Kirkeby, 136 ha. i Vraaby og 148 i Tvismark. Plantningen begyndte i Vraaby i foråret 1922 og i løbet af 8 år blev omtrent 528 ha. tilplantet. Resten af det købte areal egner sig ikke til plantning, da det er kær og lavninger, der ikke kan afvandes.

Det er hovedsagelig bjergfyr, der er bleven plantet, dog blandet med en del skovfyr, fransk fyr, østrigsk fyr, centortofyr og nogen hvidgran.

I de første 4–5 år stod planterne i stampe, men har senere taget så kraftigt fat, at de efter forholdene nu står udmærket og mange steder er over mandshøjde. Næst efter bjergfyr har østrigsk fyr vist sig at være bedst egnet her, hvorfor der i de sidste år er bleven plantet en del af dem. De har ikke mindst klaret sig godt over for sygdomme, kun har de været udsat for lidt angreb af *Tortrix*, en larveart, der udhuler de unge skud, så de knækker⁶⁶.

Fiskeriet.

Der er næppe nogen grund til at antage, at fiskeriet ikke skulle være lige så lønnende i farvandene ved Rømmø som ved de andre vesterhavsøer og ved Jyllands vestkyst, især da der er en endog for store skibe let tilgængelig havneplads ved sydenden af øen. Alligevel er fiskeriet lige så vanrøgtet, som landbruget har været indtil de nyeste tider. Havfiskeriet drives slet ikke – et forsøg, der for en 30–40 siden gjordes på at drive størfiskeri, gik hurtigt så godt som i stå-, og det tit udmærkede rødspættefiskeri i vaddedybene mellem øen og fastlandet er vist aldrig blevet drevet som egentligt erhverv, men kun lejlighedsvis, af bønder såvel som af håndværkere, arbejdere og husmænd, og nærmest kun til eget brug. Som hovederhverv var der allerede for en menneskealder siden ikke en eneste, der drev det, og nu betyder det endnu meget mindre. Det giver da nu også langt mindre udbytte end for 40–50 år siden. Dog må det i ældre tider have været af større betydning.

De første oplysninger om fiskeriets betydning for øen får vi i afgiftsfortegnelserne, de kirkelige så vel som de borgerlige. De ældste kendte afgiftsfortegnelser er Ribe domkapitels, oftere nævnt således som de findes i »oldemor«. Der er der imidlertid kun tale om landbrugsprodukter som smør og ost. Noget lignende gælder afgiften til kirke og præst på selve øen. For så vidt som den ikke betales i rede penge, består den af tiendelam og korn. Dog har der i sin tid også været ydet præsten en ret betydelig afgift af fiskeriet ved øen både af øens egne fiskere og af fremmede,

som fiskede ved øen. Frederik II befalede således 1586, »at de, som af fremmede steder søgte fiskeri her ved landet, skulle give præsten sin rettighed tilligemed indbyggerne«, meddeler præsten Søren Christensen Aagaard 1690⁶⁷. Størrelsen af denne rettighed fremgår af en tidligere præst, Jens Engelbretsens indberetning 1649^{67a}. Han havde tiltrådt embedet 1626 og fik den gang »aarlig aff huer Fiskeoffer en halff Tusinde Skuller«. Sådanne fiskerbåde var der den gang 32 af på øen. Han har altså kunnet få 1600 skuller af de hjemlige bådejere. Foruden dem synes der at have været ikke så få fremmede både, der fiskede der. Fiskeriet har altså den gang ydet et betydeligt bidrag til befolkningens ernæring.

Ellers synes det mest at have været de borgerlige myndigheder, der har krævet og fået deres skatter i form af fisk. Således leverede Nørlandet 1690 15.470 skuller og 640 rokker til Haderslevhus. Et lignende antal synes ifølge Haderslevhus jordebog⁶⁸ at være leveret årlig siden 1604. Længere tilbage haves ikke oplysning. Dog kan der vel ikke være tvivl om, at de 15.270 skuller og 630 rokker, der opføres i amtsregistret for Haderslevhus len⁶⁸ (som en del af afgiften fra Hvidding herred) hører hjemme på Rømø.

Efter Jens Engelbretsens indberetning må fiskeriet have lidt et slemt afbræk i 1643, da svenskerne brændte de fleste af øens skibe. Imidlertid må det vel være kommen på fode igen. I hvert tilfælde opføres øen endnu 1763 med det samme antal skuller og rokker som i 1604⁷⁰. Nu betales der også et beløb i rede penge nemlig af hele den haderslevhusiske del af øen 19 rd. 16 sk. 6 penninge som Geld oder alte Pflicht og 9 rd. 32 sk. 3 penning som Aufgeld. Da de 15450 skuller derovre fra er sat lig med 25 rd. 37 sk. 7 penning og de 640 rokker lig 8 rd. er det ikke usandsynligt, at fiskeafgiften ved den tid er bleven betalt i rede penge og altså ikke mere giver noget udtryk for fiskeriets betydning. Hvornår forandringen i så tilfælde er sket, kan ikke ses.

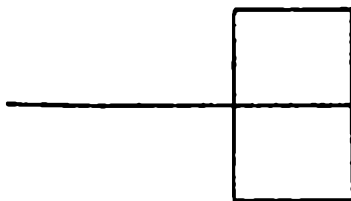
Også i Riberhuses regnskab⁷¹ opføres der fisk fra Rømø nemlig 2 snese skuller såvel fra »Rømøhe Fiskeleye«, »Rømøs Haffn« og »Hellemod«.

Fiskeriet er da også endnu senere drevet med godt udbytte.

Om måden, hvorpå fiskeriet blev drevet i hine fjerne tider, fortæller kilderne ikke noget. Måske har det været de samme metoder, der var almindelige endnu i 1870erne og firserne og til dels bruges endnu.

Størst fangst gjordes der den gang med det såkaldte drejegarn. Det var et garn af omtrent en meters bredde ved begge ender, henimod 3 m bredde på midten og indtil ca. 40 meters længde. Dets midterparti var udformet til en ham, en slags langstrakt pose, som fiskene endte i, når

Skydegarnets stel.

de fulgte garnets udspændte lange arme; det holdtes udspændt ved blylodder i undersiden og korkstykker i oversiden.

Der skulle 2–3 mand til for at betjene et sådant drejegarn. Var der 3, sad den ene i båden som skipper og manøvrerede med den, som arbejdet krævede det. De andre to vadede ud med hver sin ende af garnet eller om fornødent med en line fastgjort i hver sin ende. Således spændte de nettet ud over et dyb og trak det imod strømmen, indad under ebben og udad på floden (tidligere dog omvendt). Det kaldtes »o drej«, hvilket vistnok ikke skal forstås som at dreje, men derimod at drage eller trække. Med sådant drejegarn kunne der endnu i 1880erne godt fanges 6–8 tønnder rødspætter under en vandtid, men så skulle man også være meget heldig.

Det at trække våd, at dreje, var ikke noget ubetinget morsomt arbejde. Der var ikke mange, der havde støvler lange nok til at holde vandet ude på de dybder, det var nødvendigt at vade ud på for at få den ønskede fangst. Og selv om man havde lange slagstøvler, så skulle der ikke så lidt held til ikke at få dem fyldt af et bølgeskulp eller ved at træde ned i et hul. De fleste gik derfor til arbejdet i korte støvler eller træsko og vadede således omkring dyndvåd til skrævet i en forårs- eller efterårs-morgens svale vand og råkolde luft.

En beslægtet fiskemåde men i mindre målestok var det at gå ud med skydegarn. Skydegarnet bestod af en ramme omtrent 2 m lang og 1 m bred. Tværs over den var anbragt en omtrent 2 m lang stang som skaft. Den side af rammen, der ligger modsat skaftet og under brugen skydes langs ad havbunden er tynd på yder- og tykkere på indersiden for lettere at glide i skrå stilling på bunden. Rammen er overspændt med et net, der er så stort, at det danner en flad pose, som fiskene fanges i, når det i en lå eller et leje langsomt skødes op mod ebbestrømmen.

Behageligere var det unægteligt at sætte går'er = gårde. Det blev gjort under lavvande og foregik på den måde, at man på en passende plads i et lille dyb satte to lange rækker af tynde rigelig meterlange stokke så

nær ved hinanden, at fiskene ikke kunne smutte igennem åbningerne, i almindelighed med 3–4 cm mellemrum. For at give stokkene større modstandskraft blev de indbyrdes fastbundne til hinanden ved hjælp af en snor. Af de to rækker stokke blev den ene sat ligeløbende med randen af dybet eller strømretningen, den anden derimod sådan ud på dybet, at begge rækker dannede en spids vinkel, der pegede i ebbestrømmens retning og således med vid åbning fangede den udadgående strøm og de fisk, der fulgte den. Når de nåede ind til vinklens top, fandt de der ganske vist en åbning mellem begge stokkerækker stor nok til, at de kunne smutte igennem endog i ret stort antal, men kun for at havne i den ruse, som fiskeren tømmer på lavvande.

Store fangster gav sådan gård vel ikke på en gang således som drejegarnet, når man havde held med dette, men til gengæld kunne gården give noget hver dag, i særligt heldige tilfælde 10–12 skæpper, uden at det kostede anden umage end at hente udbyttet på lavvande. Sommetider kunne den jo endog give fangst to gange om dagen.

I de sidste par årtier af 1800erne anvendtes undertiden et såkaldt »fags hus« i stedet for skydegarnet. Det var lavet af to stænger af 3–4 m længde, forbundne ved en tværstang. Også her var der spændt et poselignende garn ud mellem de to stænger. Et »fags hus« var ikke beregnet til at skydes på havbunden, men til at stå stille med i strømmen.

Mere i retning af lystfiskeri var det at tatte, angle, fra en båd, men det gav heller ikke stort.

Alt det her nævnte fiskeri dreves i Vaddehavet inden for øen. Inden Havsands Lå sandede helt til, blev der som tidligere nævnt dog også i den fisket ikke saa lidt med drejegarn.

Endnu i 1870–80erne kunne disse fiskemetoder give godt udbytte. Senere er fiskeriet taget så stærkt af, at det siden århundredskiftet har været næsten helt uden betydning. Hvor meget af dette der skyldes rovdrift ude på det åbne hav, og hvormeget, der har sin grund i tilslikning af dybene, kan der ikke her siges noget om. Vitterligt er kun, at Fuglegrøften og Gamle Leje nu er så godt som helt fyldt med slik, mens de for 80 til 100 år siden havde betydelig dybde og gav godt fiskeri.

Rødspætter, skuller, har så langt tilbage, som vi har kendskab til fiskeriet, udgjort hovedmassen af fangsten. I tidligere århundreder må der dog også være fanget en del rokker. I mands minde blev disse sidste yderst sjældent fanget. I de senere år synes der dog igen at være større mængder af dem.

Næsten lige så sjælden var den såkaldte baskulde, der var særlig lækker. Ålefiskeri blev der kun drevet lidt af i havet, skønt det ikke var

umuligt. Derimod stangedes der nu og da ål med åleger i låerne på Stranden.

Rødspætten var som sagt den almindeligste fangst og egentlig den eneste, der regnedes med. Det kunne som nævnt godt lykkes at fange 6–8 tønder i én vandtid. Selv om sådan fangst skulle deles på flere hænder: bådejeren, garnejeren og de to eller tre mand, der havde benyttet redskaberne, så gav en sådan dræt et stort arbejde i de forskellige huse. Selvfølgelig blev der i de nærmeste dage spist fisk til næsten hvert måltid, men hovedmassen af dem blev tørret og røget til senere brug.

De, der således skulle gemmes hen, blev først »gjort til«. Det foregik på følgende måde: Fiskene, der endnu for største delen var levende, blev i almindelighed taget med venstre hånd, således at den mørkere overside af dem vendte opad. Med et let tryk bøjedes fisken lidt sammen. Med højre hånd skar man så med et rask snit fra rygsiden hovedet af den og rev med det samme indvoldene ud af den. Tilsidst gav man den endnu et let snit i den ene side af halen. Når de således var »gjort til«, blev de skrubbede med en stiv fejekost og saltede. Derefter blev de parvis lagt med oversiden mod hinanden, og halerne blev bunden sammen. Dertil tjente det førnævnte snit i halen. Når de således var samlede, blev de hængt op på en snor for at tørres. Efter et par dages forløb i godt tørvejr blev de skrinklet, d.v.s. tvunget om med finnerne mod hinanden, for at sol og luft kunne få adgang til de overfladesider, der havde hængt imod hinanden, så at de også kunne blive godt tørrede. Tilsidst blev de trukket på en snor og bundet sammen i knipper, 30 par i hvert. Så kunne de gemmes hen, men nogle af dem blev endnu hængt op i skorstenen og der røget med høg.

Således behandlet kunne fiskene gemmes længe. Til dels blev de så brugt i kogt tilstand men mest ristet på gløder som tillæg til smørrebrød. Inden de blev lagt på gløderne, var finnerne bleven klippet af dem. Efter ristningen blev de nogle minutter svøbt ind i et fugtigt klæde for at blive lidt blødere. Når de så skulle spises, blev der af hver side klippet 2–4 smalle strimler navnlig med de små sideben. De spistes tilligemed benstumperne. Resten gnavedes af benene.

Der er, som vi saa, flere vidnesbyrd om, at fiskeriet i sin tid må have givet godt udbytte, men også om, at det tidligt har tabt sin egentlige betydning, sandsynligvis ved at mændene i stigende antal gik på langfart. Det kom aldrig mere rigtig på fode igen. Ifølge »Nachrichten von Röm« fangedes der allerede i tiden omkring 1824 kun få torsk og hvidlinger, der saltedes og tørredes til eget brug, ligeledes nogle rødspætter, men hele fiskeriet var ubetydeligt.

Siden den tid er både torsk og hvidlinger for længe siden forsvundne fra Vadehavet og i de sidste 30–40 år synes nu også rødspættefangsten at have tabt al betydning som virkeligt erhverv.

Lignende som med det egentlige fiskeri er det gået med *østersfiskeriet*. I »Nachrichten vom Röm« siges der, at de østersbanker, der tidligere havde været ved øen, var blevet ruinerede, og der var ikke bleven søgt efter ny. Der var nu (1824) kun 3 både sysselsatte ved østersfiskeriet, og de lejedes endda fra Sild, mens der tidligere havde været 12, der hørte hjemme på øen. C. P. Hansen nævner side 183 i »Chronik der Uthlande«, at der 1740 var 14 skibe på Rømø, der drev østersfiskeri. I arkivet på Schackenborg findes et skematisk kort i grove træk over »Schackenborg østersbanker øst for Rømø«. Om man deraf tør slutte, at bankerne tilhørte grevskabet og dreves for dets regning, eller at det kun hævdede overhøjheden over det, tør jeg ikke sige. Adskilligt, således en bemærkning i Terpager: *Ripae Cimbricae Descriptio*, Flensborg 1746, s. 683, synes nemlig at tyde på, at rømøboerne tog udbyttet af dem, som de bragte til Ribe til salg. På det nævnte kort findes der banker af forskellig størrelse i Koldby Lå, på nordvestsiden af Isenhage, mellem »Pehl Rebbel« og Appe Sand, nord for »Pehl Rebbel«, øst for Kromos og på sydsiden af Rejsby Stjert.

I den tyske tid stod østersfiskeriet under regeringens tilsyn og dreves på bankerne i Koldby Lå, 9,10 ha stor, Appe, 10,20 ha, Rømø Lejdyb, 54,80 ha og ved Tagholm, 17,30 ha⁷². Det var dog i aftagende.

Også sælhundejagten skal ifølge »Nachrichten von Röm« og »Danske Atlas« V s. 730 tidligere have været drevet med godt udbytte, men allerede i begyndelsen af sidste hundredår været ophørt på grund af flytning af de sandbanker, som dyrene opholdt sig på. Nu er det kun yderst sjældent, der fanges en sælhund ved øen. Ved Manø skal der derimod årligt skydes 60–70 stykker⁷³.

De økonomiske kår

Da søfarten, så længe vi ved, har været rømøboernes hovederhverv, stod deres økonomiske kår selvfølgelig lige op til vore dage i nøjeste sammenhæng med den. Når den var uden betydning, klages der over fattigdom, i tider, hvor den stod i flor, vides der derimod at have været velstand på øen. Et nogenlunde klart billede af de økonomiske kår har man dog først fra tiden hen imod midten af det 18. hundredår. Fra tidligere tider kender jeg kun nogle spredte klageytringer som »vor fattige ø«, »fattige sømænd« og lignende, og sammenhængen, de findes i, er tit af den art, at den berøver dem deres værdi som betegnelser for den *virkelige* økonomiske tilstand på øen. Måske kunne der uddrages nogle slutninger af de meddelelser om skatter og afgifter, der senere skal gives, men dels holder jeg dem ikke for fyldige nok, og dels savner jeg tilstrækkelig specialkundskab til at benytte dem rigtigt i dette øjemed. At der i sidste halvdel af det 17. århundrede og måske noget ind i det 18. har været tider, da det stod dårligt til på øen, er dog slet ikke urimeligt. Sandflugten hærgede jo øen, landbruget var så godt som ødelagt, søfarten havde endnu ikke nået sin blomstringstid, og øen var til dels i fjendevold. Når præsterne 1649 og 1693 klager over nedgang i deres indtægter, når kirken lige siden 1648 næsten altid har en gæld at trækkes med, der i 1707 var vokset op til 1886 mk. lybsk 5 sk., så skyldes det vel i første række landbrugets aftagende ydeevne. Kirke og præst havde jo deres væsentligste indtægt af landbrugets tiendeydelser. Men det er sikkert heller ikke helt uden sammenhæng med den almindelige økonomiske tilstand. Og det er næppe uden grund, når beboerne 1725 vander sig ved at bygge en degnebolig, fordi de ikke havde råd til det, da »søfarten var så dårlig som aldrig før«, sø og sandflugt ødelagde jorden, og tilstanden i det hele var af den art, at mange »tidt og ofte maa laane aff andre got Folk dend aarlige Skyld, som vie til Øvrigheden er skyldig at yde«⁷⁴. Enkelte andre spredte træk tyder i samme retning. 1688 forlod f.eks. Chr. Hansen på Sønderland for gælds skyld sin fjerdeparts gård, og 1673 opsigde Anna Peders Datter sit halve kåd »af Aarsag at

Sandet det samme offverdriffer og kand efterdags ej længere gives Skyld og Landgilde⁷⁵.

Noget bevis for tilstedeværelsen af almindelig fattigdom byder alt dette vel ikke, men det godtgør dog rimeligheden af de klager, der lyder over tilstanden. Efter midten af det 18. århundrede finder vi imidlertid mange beviser for, at øen ikke lider under fattigdom, men at der tværtimod er almindelig velstand hos dens beboere. Allerede ved en vandring gennem øen falder det den dag i dag en i øjnene, at de allerfleste ældre huse bærer årstal, der viser, at de er bygget i tiden mellem 1750 og 1800, og man undgår heller ikke at lægge mærke til, at de er opførte i en for deres tid ret anselig skikkelse. Også indvendig bærer mange af disse huse præg af, at man ikke har haft grund til at spare på udstyrelsen af dem.

Efter alt, hvad der før er sagt om søfarten og landbruget, kan der ikke næres tvivl om, at det er den førstnævnte og navnlig grønlandsfarten og islandsfiskeriet, der har været kilden til denne velstand. Det blev de dog ikke ved nogen overdreven stor fortjeneste, men snarere ved, at flid og nøjsomhed selv af en lille fortjeneste forstod at tilvejebringe et årligt overskud, der i tidens løb dannede en lille formue. I kaptajn P. J. Michelsen's og P. J. Manøe's papirer har jeg fundet en del spredte oplysninger om fortjenestens størrelse under forskellige forhold. Om de end ikke er udtømmende, kan de dog have nogen interesse i denne sammenhæng. P. J. Michelsen virkede i de to sidste tiår af det 18. århundrede på Rømø og det nærmeste fastland som hyreagent for Donners kompagni i Hamborg. I et brev til hr. Donner meddeler han, at han i løbet af vinteren 1783–84 har hyret kokke, salttere og forfiskere til det kommende forår for 22–24 mk. kurant⁷⁶ om måneden. De kunne altså i de 5–6 måneder, et togt i reglen varede, gennemsnitlig fortjene 110–140 mark kurant. 1795 kunne Michelsen endog hyre salttere for 18–20, kokke og matroser for 14–17, nogle af de sidstnævnte endog for 10–13, store drenge for 8 og mindre drenge for 7–8 mark kurant om måneden.

P. J. Manøe giver – i sin dagbog – kun oplysninger om sin egen fortjeneste, men disse vinder meget i interesse ved, at de stammer fra forskellige tider i hans liv og således giver et indblik i, hvad der kunne tjenes i de forskellige stillinger. Da han 1745, 13 år gammel, kom ud på sin første rejse med et skib fra Amsterdam, skulle han efter overenskomsten kun have kosten for denne sommer, men ved hjemkomsten gav kaptajnen ham dog 8 gylden⁷⁷ ekstra. For resten af sommeren tog han hyre med et andet skib for 11 styver om ugen. Næste sommer fik han med en grønlandsfarer 10 gylden om måneden og 1 gylden for hver hval, der fangedes. I de 5 måneder 8 dage, togtet varede, blev udbyttet 12 hvaler.

Den unge mands fortjeneste vil altså have udgjort 74–75 gylden. 1747 fik han 14 gylden i måneden og 1 for hver hval. Denne tur gik særdeles heldig, idet de i 2 måneder 2 dage fik skibet fuldt af 9 store hvaler. Resten af sommeren sejlede Manøe for 34 gylden, så at han det år ialt har tjent 82–85 gylden. 1750 var han matros og fik 22 mark kurant om måneden. 1757 var Manøe nået frem til at blive kaptajn, men heller ikke i denne stilling var fortjenesten egnet til at skaffe formue i en hast. Han førte et skib, der fra København gik på torskefiskeri ved Island. Fortjenesten var 140 rdr.⁷⁸ foruden 24 sk. af hver 40 torsk. Hvor stor fangsten var det år, meddeler han ikke. For det følgende år giver han imidlertid nogle oplysninger, hvoraf den kan skønnes at have været omtrent 4000 torsk. Det ville give 25 rdr. tantieme, og, da den faste løn kan antages at have været den samme, 165 rdr. ialt. For denne løn måtte han ikke alene ligge ude på det farefulde og møjsommelige arbejde hele sommeren, men desuden et par vintre i træk blive liggende i Island med sit skib, tage vare på det og udbedre det og fiskeriredskaberne for at kunne gå så tidligt som muligt ud igen om foråret. For vinteren fik han kun kosten og fri bolig.

Kun den tids nøjsomhed og flid har i forbindelse med pengenes større værdi gjort det muligt med sådan fortjeneste at tilvejebringe en velstand som den, der vitterlig fandtes på Rømmø i det her omtalte tidsrum. Det er kun spredte oplysninger, der findes om den, men dog nok til at give et nogenlunde tydeligt billede.

Den største formue, der midt i det 18. århundrede fandtes på øen, skal være den Harcke Thadens i Toftum ejede. Han var indvandret fra Før, hvor slægten kan følges tilbage til omtrent 1600. Han skal ifølge sagnet have ejet så meget, at han havde 1 rdr. i rente hver gang klokken slog. Han skal have arvet denne formue efter sin kones morbroder, en kaptajn Petersen i Toftum, der ved sejlads fra Gøteborg skal have tjent omtrent 160.000 rdr. At sagnet ikke er helt uden grund, viser det hus, som Harcke Thadens beboede, og som han selv skal have bygget 1748. Selv efter forskellige ombygninger og efter at umådeligt meget i tidens løb er bleven ødelagt, viser det sig endnu at have været udstyret med næsten overdådig pragt. Også den mængde sølvtøj og andre værdigenstande, der endnu for 60–70 år siden fandtes som en rest af, hvad der oprindeligt havde været i huset, bar vidne om stor, nu helt forsvunden rigdom.

Det er så vidt vides den eneste formue, der kunne give påstanden om, at hvalfangerskibe hørte hjemme på Rømmø, nogen rimelighed, men da der hverken i slægtstraditionen, der når tilbage til et godt stykke før 1800,

eller i den opbevarede familiekronike, der begynder 1654, findes mindste antydning af, at nogen af familien har ejet hvalfangerskibe, kommer det næppe i strid med, hvad der er sagt side . . .

Meddelelsen om de 160.000 rd. er i sin tid givet af P. H. Manøe, der 1819 blev gift med Harcke Thades sønnedatter. Han flyttede det nævnte år ind på gården, der den gang endnu har båret det præg af stor rigdom, som der endnu er så tydelige spor af. Han har fortalt det til Jørgen List i Tagholm, hvis søn Andreas M. List, der døde for et par år siden, og som havde god sans for historie, har fortalt mig det. Det er således ikke umuligt, at den nævnte sum kan have været til stede. Imidlertid kan den mand, der skal have tjent den næppe have været nogen anden end den Anders Pedersen, der 1743 boede på den gård, som Harcke Thades senere købte af Chresten Hansens enke. Anders Pedersen, der vistnok har været en broder til ejerinden af gården, havde langt større formue end alle de 10 andre skatteydere i byen tilsammen. Han opgav nemlig 1743 2066 rdr. 32 sk. til kop- og formueskat, mens alle de andre tilsammen kun angav rigelig 1500 rdr. Chresten Hansens enke sad for resten også godt i det, og det var hendes datter, Harcke Thadens giftede sig med. Det var hans sønnedatter, Hans Peter Hansen blev gift med i 1767.

Slet så stor som angivet har formuen efter det ikke været, men dog i forhold til de andre bymænds stor nok til at sætte fantasien i bevægelse og give anledning til stærkt overdreven sagndannelse. Iøvrigt kan den jo godt have været meget større end angivet. Heller ikke den gang angav man vel mere end højst nødvendigt. Anders Pedersen skal forresten efter overleveringen stamme fra den sydvestlige gård i Toftum, der indtil for en 40 år siden altid kaldtes Vestergaards, i det mindste i mit hjem, den nordøstligste gård i byen. I den retning kan det da også tyde, at hans ligsten bærer Vestergaards bomærke , men ligger på det gravsted, der hører til Harcke Thadens gård, den nordøstlige. Har han været broder til Chresten Hansens enke, der den gang ejede gården, og har han boet der og er død der, så er det vel rimeligt nok, at han ved sin død 1746 er bleven lagt i den gårds gravsted, men har fået fødegårdens bomærke på sin ligsten.

Pålideligere oplysninger haves fra en lidt senere tid om enkelte andre formuer, der dog ikke tåler nogen sammenligning med den her omtalte. Kaptajn P. J. Michelsen i Toftum ejede således ifølge sit 1808 affattede, endnu opbevarede testamente 3588 rdr. 16 mark foruden sin gård, den sydvestligste i byen, nu flyttet til Lyngby, og hans svigerfader, Gregers Jørgensen i Nørre Tvismark, efterlod sig ved sin død 1765 endog 10.358

Også på Rømø var der brug for hest og plov.

Højt til hest på tyren! H. A. Hansen, Fr. Hansen, Maren Jørgensen og Petersen med tyren i Tagholm.

Fritz og Cathrine Thomsen høster tagrør. Manden med leen er muligvis Christen Ibsen.

Fritz og Cathrine Thomsen tilbereder tagrør.

Truende skyer giver fart over kornbjærgningen.

Gårde med høstakke (vadehø) i Twismark.

Mælkevognen ved lægeholigen i Kongsmark. Vognen kunne trækkes af et par lette heste.

Fårene har fundet en lækker halmstak.

rd. 4 mk. i rede penge. Af den slags formuer må der ved den tid have været mange på øen.

Det værdifuldeste vidnesbyrd om velstanden derovre har vi dog i den godt afhjæmlede kendsgerning, at bønderne fra hele det nordvestlige Slesvig søgte til Rømø for at låne penge. Ifølge Ballum Birks tingprotokol er der alene i tiden fra den 1. januar 1738 til den 26. februar 1740 tinglæst 16 obligationer, udstedt til mænd på Sønderland Rømø over summer fra 100 mark kurant til 3000 rdr. I de 8 tilfælde er ganske vist også låntageren fra Rømø, men i de øvrige fra Ballum, Mjolden og Skærbæk. Og i en mængde vekslers, regnskabsnotitser og uddrag af panteprotokoller har jeg fundet beviser for, at folk på Rømø havde summer fra 100 mark kurant til 6000 rdr. stående i gårde i så vidt spredte byer som Rejsby, Øster Gasse, Brøns, Arnum, Vester Lindet, Højrup, Fjersted, Kastrup, Endrupskov, Gestrup, Götterup, Hønning, Havervad, Bremsbøl i Nykirke sogn, Dyrhus ved Tønder, Frederikskog, Trøjborg, Korntved og Toghale. I intet tilfælde har jeg imidlertid fundet det omvendte: at nogen fra Rømø har lånt penge på fastlandet i hin tid.

Et par forfattere, der kendte dette forhold, er ved siden af at undres ikke fri for at forarges over det på rømøboernes vegne⁷⁹. De påstår nemlig, at disse alt for godtroende overlader deres penge til fastlandsboere, der søger lån, og derfor tit mister dem enten ved fallitter eller ved ligefrem bedrageri, så at de på ny må søge at tjene noget på søen. Fik de så noget tjent igen, var de ikke bleven klogere af skaden, end at de atter satte det på spil på samme måde. Jeg har før 1813 intet steds fundet bevis for tab af den art, navnlig ikke ved bedragerier, men påstanden er ellers, især hvad Rømøboernes godtroenhed angår, rimelig nok. Denne er nemlig et fremragende karaktertræk hos dem den dag i dag.

Velstanden fik en brat ende under den almindelige pengekrise i 1813. Forfatteren af »Nachrichten von Röm« har sikkert ret i, at næppe nogen del af landet har lidt forholdsvis mere under den end Rømø. Det var jo ikke nok med, at de store formuer, der indestod i gårde på fastlandet, gik tabt, idet bønderne, der havde modtaget lånene i klingende mønt, skal have skyndt sig med at betale dem tilbage med de omtrent værdiløse rigsbanksedler, inden rygtet om statsbankerotten nåede over til Rømø, men samtidig var muligheden for at erhverve endog blot det nødvendige til livets ophold, ødelagt ved standsningen i handel og søfart. Gammel vane og den modløshed, som fulgte med det pludselige tab, gjorde det vanskeligt at slå ind på ny veje. Kvinderne sled i det tarvelige landbrug, og mændene løb om kap efter en lille hyre, og mens man håbede på bedre tider, holdt fattigdom og nød deres indtog på den før så velhavende ø.

Hidindtil havde man ikke kendt noget ordnet fattigvæsen og ikke haft det behov. Der var nok, der både kunne og ville yde de få fattige, der fandtes, frivillig hjælp⁸⁰. Nu voksede imidlertid deres tal i en foruroligende grad samtidig med, at kun få og stadig færre havde evne til at hjælpe dem. Der måtte sørges for offentlig fattighjælp, men også denne forsløg kun lidt. En voksende skare måtte især ved juletid gå tiggergang gennem øen for at få den hjælp, der efter fattig evne kunne ydes dem. Således var det endnu til ind i fyrreerne. I fortvivelse havde mange i den tid i modsætning til før slået sig på brændevinen⁸¹ og derved kun øget nøden. Men nu, i fyrreerne, var også det værste overstået, og enkelte af de driftigste havde allerede erhvervet sig nogen formue igen, nogle var vel også gået nogenlunde frelst gennem krisen.

Opadgående konjunkturer såvel i søfarten som landbruget hjalp om-sider den hårdt prøvede befolkning i sin helhed på fode igen. I tresserne kunne den vel siges at være kommen nogenlunde til kræfter påny, så at der kunne føres et tåleligt liv. Der kunne i virkeligheden atter tales om en voksende velstand, der dog ikke tålte nogen sammenligning med den tidligere. Den varede dog heller ikke længe. Allerede i halvfjerdsene og firserne klagedes der over dens aftagen. Foruden nedgangen i skibsfarten og dennes overgang til dampdrift var det denne gang det prøjsiske herredømme, der, om end indirekte, var en hovedgrund til, at velstanden svandt. Ved den stærke udvandring, der for en væsentlig del var en følge af dette, forsvandt nemlig et stort antal af de betydeligste formuer fra øen. Fattigdom kan der ikke siges at råde derovre nu, men de økonomiske kår er dog ikke anderledes, end at man kun ved flid og stor nøjsomhed skaffer sig det nødvendige til livets ophold.

I over to menneskealdre har man nu drømt om at komme i forbindelse med fastlandet ved hjælp af en dæmning og håbet, at det ville forbedre levekårene på øen, og nu ser man med glæde opfyldelsen af dette håb i møde.

Udendørsarbejdets gang året igennem

Arbejdet i en bondegård er som en snor uden ende. Der er ikke noget punkt i det, der med større ret end alle andre kan betegnes som begyndelsen. Man kan gribe ind i det hvorsomhelst og sige, at her er begyndelsen. Men da arbejdet udendørs, især for 50–60 år siden, helt igennem var dagens og begyndelsen til det er som en opvågnen til ny dåd, en morgenstund, så er det nok rigtigst at begynde med dets begyndelse.

Den faldt i min barndom ikke alt for tidligt på året. Man forhastede sig ikke. Lærken havde allerede slået sine tusindstemmige triller over mark og hede. Snedriverne var forsvundne, og jorden var for længe siden optøet, inden nogen tænkte på at sætte spaden i den. Det var vist meget tidligt, når pandmanden kaldte folk ud til det i de sidste dage af marts. Men tidligt skulle det også gerne være, thi det, som han havde at kalde folk, mænd af gårde, ud til, det skulle være færdigt, inden man skulle til arbejdet på marken.

Fællesarbejde.

Pandmanden var byens overhoved, en værdighed, som efter en bestemt regel gik til omskift mellem gårdejerne. I gamle dage havde han haft meget at tage vare. Da skulle han bestemme, hvornår man måtte begynde at pløje og så, slå græs og høste korn, grave tørv og samle »kassen«, kort sagt alt, hvad der skulle gøres i byen. Nu passede hver sin lod og begyndte og hørte op, når det passede ham. Der var jo næsten ikke noget for en ærlig pandmand at gøre mere. Dog var der endnu levnet en lille smule af fællesskabet, og det var det hans sag at passe. Landevejen var ganske vist udskiftet, så at hver havde sit stykke at holde i orden, men byvejene var endnu fælles og ligeledes vandløsningerne d.v.s. afvandringsgrøfterne. Det var vel ikke hvert forår, de fik en omgang, men trængte de til en sådan, så kaldte pand'manden mænd af huse ud til det, hver med sin »hakke, sin skovl og sin spade«. Ja, helt rigtigt er det nu ikke, thi hakke til jordarbejde kendtes den gang ikke på Rømø. Fik man endelig brug for en hakke f.eks. til at hyppe kartofler med, så tog man en opslidt bikk' (en lynghakke) til det.

Byvejene var nærmest veje gennem klitterne ud til »Bjergfennerne«, marker, som vore oldeforældre og bedsteforældre havde skabt ved opdyrkning af hede, og så til Stranden, den store, men noget magre græsgang uden for Yderbjergene, der den gang var den yderste klitrække. Udbedringen af disse veje skete i reglen ved, at der blev fyldt en del lynggroede jordklumper eller skure i de dybeste og mest sandede hjulspor. Skure (udt. sguer) var runde eller manglekantede lyng- eller græstørv. Det var altså et arbejde, der helt igennem blev udført med spade, d.v.s. med skovl. Hvad der på andre egne i landet nemlig kaldes skovl, hedder på Rømpø spaj eller skuggaj, og det mere ligelinjede redskab, der andet steds kaldes spade, hedder der ligspaj. Desuden havde man endnu en tørvespade, der var længere og smallere end en almindelig spade.

Mens man til vejarbejdet kunne møde i sit daglige fodtøj, træsko, skulle man til grøfterensningen gerne have lange støvler på. Det gjorde det naturligvis ikke mindre morsomt. Støvler var jo dyre, og det var kun yderst sjældent, man fik lov til at stikke i dem, hvis man da i det hele havde sådanne i huset.

Det var jo fællesarbejde, og der var jo først og fremmest ingen, der havde nogen del af det i akkord. Der var da heller ingen, der forhastede sig ved det. Man tog sig god tid til at drøfte byens ve og vel. Vi 16–17 års knægte, der var bleven sendt med til det, kunne derfor let gøre fyldest. Vi var vist endda de ivrigste. Men drenge var vi jo unægtelig. Det kunne derfor godt hændes, at en halvgammel karl, der for resten ikke havde opfundet krudtet, gjorde lidt vrøvl over, at sådanne knægte blev sendt med til fællesarbejdet. Det skulle være fulde karle, hvortil en af de modne mænd til megen moro bemærkede, at det dog vist var bedre med raske drenge end med fulde karle.

Forårsarbejde.

Når hjulsporene var jævnet og vinterens overflødige vand på agrene havde fået frit løb gennem rensede vandløsnings, var man imidlertid kommen så nær hen mod pålideligt forår, at man endog på Rømpø fandt, at det kunne være på tide at begynde forårsarbejdet. Det første, der skulle gøres, var at køre gødning ud på de i efteråret skræpløjede marker. Den fjerneste mark ude i klitterne var da den, der først skulle forsynes. Det var en lang og sandet vej. Læssene måtte ikke være for store. Alligevel tog kørslen med dem lang tid. Der kunne ikke køres flere end otte læs om dagen. At læsse gødning var i de dage ikke nogen dårlig post at have. Mellem læssene blev der tid til at læse »Barselstuen«, »Jacob v. Thyboe«

og »Erasmus Montanus« samt »Niels Klims underjordiske Rejse«, af hvis vidunderligheder vi oplever en del nu efter 200 års forløb.

Det var imidlertid »retten streng for de sølle Bæster« med så lang og sandet en markvej og ikke mindre, når pløjningen begyndte. De kunne nok trænge til et ekstra foder. Og aldrig levede Snip og Lotte så højt som i forårsarbejdets tid. De fik et godt mål korn i hver gift hakkelse. Sligt kendte de ikke til vinteren igennem, men da havde de heller ikke noget at bestille.

Af markredskaber kendte man kun plov og harve. Ja vi og en af naboerne ejede i fællesskab en tromle lavet af et par skibsknæer og et stykke af en stormast eller et andet stykke rundholt. Ploven var vel ikke mere den gamle hjulplov. Den brugtes endnu kun af et par af de mest gammeldags bønder, men endnu var dog det meste af den af træ. Det gjaldt især bom og håndtag. Kun langjern og muldfjæl var af jern. Selv det lille hjul foran, hvormed furens dybde bestemtes, var af træ, kun forsynet med en jernring. Ploven kom jeg aldrig til at styre, skønt jeg var hjemme til mit attende år. Fader var selv godt nok ved kræfter til det. Derimod nåede jeg at blive fortrolig med harven. Det var den almindelige danske harve. Dens stel var af træ med 4 ruller, hver med 5 tænder af jern, firkantede og spidse. Den havde for så vidt form som en sæddækker nu til dags, kun at tænderne var lige og spidse. Den bestod af to dele, der ved jernbolter var sådan forbundet med hinanden, at den ene del kunne løftes, mens den anden blev ved at trækkes fremad i muldlaget. Idet den bageste afdelings bageste hjørne således ved hjælp af et reb, man havde i højre hånd løftedes, hver gang man flyttede højre fod, gjorde hele harven en lille vridning, der medførte, at tænderne gik lidt i siksak og smuldrede jordklumperne bedre, end når de havde fået lov til at gå fremad i lige linjer. Andre harveformer, f.eks. svenskharve eller fjederstandsharver kendtes ikke derovre, heller ikke ukrudtsharve, skønt der visselig kunne have været god nok brug for den.

Når der skulle sås, blev der sat sække med hver en halv tønne korn i på passende steder på marken. Fader tog så sædkurven over skulderen. Det var en langagtig halmkurv, der kunne rumme omtrent 1-1½ skæppe. Den blev båret i en omtrent to tommer bred rem over højre skulder, altså på venstre hofte. Med venstre hånd støttede man dens yderside, der var forsynet med et håndtag, mens man med højre hånd strøede sæden ud over marken.

At den tilsåede mark blev tromlet var en stor sjældenhed. I min fødeby, Toftum, var der som sagt kun én tromle. I de andre har jeg ingen set. Når sæden var strøet ud og harvet ned, var der i det hele ikke mere at

gøre ved marken. Kunstgødning var et ukendt begreb og ukrudt fik lov til at gro i fred. Korn og ukrudt delte derfor sommeren igennem lys og luft og markens sparsomme næring som de havde evner til. Mange steder blev da også rugmarken rød af klinte eller blå af kornblomst og bygmarken gul af agerkål, og spergel, kvikgræs og snerle fyldte godt op i negene. Man beklagede det måske i høsttiden, fordi sådanne neg var noget vanskeligere at få tørret, men så trøstede man sig til gengæld med, at det gav godt halm til foder. Forsøg på at komme ukrudtet til livs blev der ikke gjort. Brakning kendtes ikke og bruges den dag i dag ikke. Ukrudts-
harve havde man som sagt ikke. Hvad skulle man da for resten også stille op med den, når man ikke havde såmaskine og ikke kendte til radsåning? Det eneste alvorlige forsøg jeg kender på at komme i det mindste én ukrudsart til livs, var det, at fader, da jeg var 14 år gammel, en vinter satte mig og to yngre brødre til at pille alle klintefrø af dette års sommer-rugsæd. Det var ikke noget morsomt arbejde. Det hjalp dog på lysten til det, da vi fra en af naboerne fik et brød til gengæld for et, de havde lånt hos os. Det var sort af klinteskaller og havde en slem bitter smag. Jeg gad for resten vide, hvor fader var kommen på den tanke. Monstro ved læsning af min tiptipoldefaders eksemplar af »Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin«, som han og jeg en vinter dyrkede lige ivrigt. Jeg dog ikke for landbrugsvæsnets skyld.

Nogen rug var bleven sået om efteråret, men det var vist næppe halvdelen af, hvad der i det hele skulle sås. Resten, sommerrugen, blev sået i foråret, vel nok så tidlig som muligt, men dog ikke førend man kunne være nogenlunde sikker på, at man ikke fik et tilbagefald til vintervejr. Man forhastede sig ikke gerne.

Rugen blev kun sået på de agre, der var så højtliggende, at der trods den kun meget nødtørftige afvanding, ikke var noget i vejen i den henseende. På de lavere marker blev der sået byg. Det var udelukkende seksradet byg. Toradet kendtes ikke. I løbet af den sidste menneskealder er den dog nu bleven enerådende.

Havre blev der kun sået meget lidt af, for det meste på lavt liggende, tit noget stivlerede, eller rettere stivklæggede agerender. Det var altid kun sort havre, der blev sået, og den trivedes kun dårligt. Nu trives havren godt nok, men grunden dertil ligger måske i, at man er gået over til en anden sort.

Roer var der slet ikke tale om. To af bønderne i Toftum prøvede dog et år eller to midt i halvfjerdserne at så turnips i en lille agerende. Det blev dog ikke til stort, og de, der groede, omkap med melde, spergel og pileurt, gnaskede byens drenge en del i sig af i løbet af sommeren.

Tørvegravning.

Når såtiden var endt, skulle der graves tørv, d.v.s. fladtørv, dels på Stranden, dels mellem klitterne. På Stranden, der jo bestod af sandmarsk, var jordsmonnet i det hele lidt let kæragtigt. Især gjaldt det strøget oppe i nærheden af klitterne, dog et par hundrede meter uden for dem. Der var der pletter – måske oprindeligt vandsteder, såkaldte dæ'lder – hvor man nok kunne grave tørv af 1–1½ tommes tykkelse. Ligeledes kunne der graves en efter forholdene meget god tørv visse steder mellem klitterne, i fordums vandsteder med kæragtig vegetation. Da der her havde været en hel del affald af lyng og andre særdeles brændbare planter, var disse »bjergtørv« særlig attrået af husmødrene, hvor der skulle lidt mere varme til end sædvanlig, hvorimod »strandtørvene« brugtes, hvor det drejede sig om at gløde det længst mulige, f.eks. om en gryde grød eller i stuens gamle bilægger fra Christian V.s tid. Bjergtørv var der imidlertid ikke så mange at få af, så dem skulle der spares på. Ikke alle havde steder, hvor de kunne graves, og selv de, der havde sådanne, gravede alligevel ikke flere end højst nødvendigt hvert år. De fleste tørv gravedes således på Stranden.

Til det brug havde man en ridser og en tørvespade. Ridseren bestod af et omtrent favnlangt skaft, forsynet med en ca. 4 tommer lang krykke foroven. På nederenden var anbragt en omtrent kvarterlang og rigelig tommebred jernplade, såvidt opadbøjet, at den lå vandret på jorden, når man stod opret med krykken for maven eller lidt lavere, og så stærkt rundet, at den gled let hen over jorden, når man skubbede den fremad. På undersiden af denne jernplade var en omtrent 3 tommer lang kniv anbragt sådan, at den gik lidt tilbagevendt i jorden, når den ovennævnte plade lå vandret på jorden. Knivens skarpe side var bortvendt fra manden, der arbejdede med den. Idet han skød den fremad, skar den et snit i jorden i omtrent hele knivens dybde. Med denne tørveridser skar han først tørvene af i 6–7 tommers bredde og ca. en halv alens længde. Derefter skar han dem med tørvespaden af i den dybde, jordsmonnet tillod.

Tørvespaden havde sin egen bestemte form. Jeg har før nævnt skovlen, som simpelthen kaldtes spade, og spaden, som efter sin form kaldtes ligspade. Tørvespaden havde til forskel fra dem et længere og smallere blad, der i form var nærmere ved spaden end ved skovlen, men dog afveg så stærkt fra dem begge, at den aldrig brugtes sammen med nogen af dem. Navnlig skaftet havde dog størst lighed med spaden. Det var for resten ikke hver mands sag således at grave tørv. Der var, så vidt jeg mindes, kun få daglejere, der havde fået den fornødne øvelse i det.

De afgravede tørv blev kørt op til et godt tørt sted og der lagt på

grønsværet med græssiden nedad. Når de på den måde var blevet så vidt tørrede, at de var stive nok til at rejses op, blev de »stuvet«, parvis stillet op imod hinanden, den ene på siden og den anden på enden. Efter nogle dages forløb blev de sat op i stak. I det øjemed blev der lagt nogle stykker i kreds på ca. 1½ alen i diameter, således at der mellem hvert par tørv var en åbning på et par tommer. Det følgende lag lagdes sådan, at det dækkede disse åbninger, mens der så blev ny åbninger andre steder i kredsen. Efter at have nået en højde af et par alen blev stakken lidt efter lidt tilspidset, indtil den til sidst dækkedes til i toppen. I sådanne hule stakke, der kunne gennemblæses fra alle sider, stod de og blev helt genemtørrede, inden de blev kørt hjem i hus.

Mange steder var Stranden netop på det her omtalte strøg oversået med myretuer. Mange af dem kunne også godt graves af til tørv, men disse tørv blev jo runde og toppede af form og kunne ikke stakkes på oven omtalte måde.

Lyng.

Næst efter tørvene, eller alt imens de tørredes, kom bjærgningen af det andet mest almindelige brændsel, nemlig lyngen. Den fandtes bedst egnet på sletter mellem klitter eller et stykke opad de gamle klitter. Disse klitdale gav vel nok den bedste lyng, undertiden indtil knæhøjde. De måtte dog ikke være så lave, at de stod under vand en stor del af året. I så tilfælde kunne lyngen nemlig ikke trives, men erstattedes af kærvegetation.

Lyngen skulle først »bikkes«, d.v.s. hugges af med en bikke. Bikken var en hakke, hvis blad var 6–7 tommer langt og 4–5 tommer bredt. I længderetningen var det lige, mens det i bredden var svagt bøjet. Det skulle være af godt stål i »biddet«, for at det kunne slibes skarpt nok og alligevel hugge de tykke lyngstilke over uden at give efter.

Noget let arbejde var det ikke at bikke, især ikke gammel lyng med næsten fingertykke stilke. Nemmest var det i »hvid mos«, rensdyrlav, men den høje lyng med de tykke stilke gav jo det bedste skår og vel også det mest værdifulde brændsel.

Man måtte under bikningen gå ret stærkt bøjet. Skåret, man tog for, var ikke stort, vel henved en halv alen. Man huggede selvfølgelig ikke ind i skåret sådan som man gjorde med leen på marskengene. Ville man det, skulle man jo gå og vade i lyngen. Man kunne heller ikke hugge lige ud af skåret, sådan som de gjorde med leen på østkystens marker. Man måtte derimod, begyndende med det ene skarpe hjørne af bikken, skaffe sig frit hug og hugge skråt ud af skåret. Selvfølgelig skulle man have lyngen hugget af så nær jorden som muligt og dog passe på, at man ikke huggede

i jorden. Det gav nemlig en bul (sløv) bikke. Og det gav jordklumper, som ikke måtte være i lyngen.

Det var 5–6 læs lyng, der skulle til for at dække forbruget af den vare i en bondegård. Der skulle da også en ret betydelig hedelod til for at skaffe den mængde lyng. Der gik nemlig henved en snes år, inden man igen kunne bikke lyng på samme sted.

Kassensamling.

Der var endnu en art brændsel, der hvert år måtte skaffes et betydeligt kvantum af. Det kunne ske hele sommeren igennem. Og den største del af det bjærgedes hen på sommeren, når der en dag blev tid til det, men noget af det måtte der skaffes tid til i det tidlige forår, inden græsset kom rigtig i grøde, især på engene. Det var »kassen«, hvorved man forstod heste-, ko- og fåregødning efterladt på græsgangene. Den, der samledes så tidligt om foråret, var ikke netop efterstræbt for sin brændværdi, men det gjaldt om, inden græsset kom i grøde, at få al den slags af engene, navnlig af dem, der skulle bjærges hø på. Sletteren holdt ikke af at skære igennem dem med sin le. De virkede sløvende på den. Og man holdt heller ikke af at få høet blandet med sligt.

De »kassen« derimod, der samledes om sommeren, så længe efter afgræsningen, at de havde nået at blive nogenlunde tørre, var et udmærket brændsel, som husmødrene satte stor pris på. Blev der i sommertiden nu og da en halv dag fri for hø- og kornhøst, så skulle de snart få mandskab sat i gang med at samle kassen. Skulle i vinterens løb kaffekedlen svirpes i en fart, så blev der enten lagt et par kassen under den eller den blev »bløst« (blusset) i kog med lyng. Nutids husmødre vil vel betakke sig for sligt brændsel. Det var imidlertid langt mere renligt end kul og havde ikke det mindste af den modbydelige lugt, som en kulild udbreder, når der er lidt i vejen med aftrækket.

Husdyrene på græs.

Ind imellem det hidtil nævnte er husdyrene kommen på græs. De første er fårene, men dem mærker man i den henseende kun lidt til. De gik nemlig i almindelighed ude hele vinteren, og kom kun hjem i hus, når voldsomt snefald gjorde det umuligt at bjærge livet.

De første, der kom fra den lune, men trange stald lige ud i ubunden frihed, var ungkreaturene. De blev gerne jaget fuldstændig ubundne ud af stalddøren. Lige kommen udenfor stod de et øjeblik, åbenbart overvældede af, at der var så stor og skøn og frisk en verden uden for stalddøren. Under indespærringen i stalden vinteren igennem havde de vel

glem, hvor stor verden var. Med opspilede næsebor stod en halv voksen kvie og drak sig fuld i den friske luft, som den i et halvt år ikke havde smagt. Et øjeblik efter stod den i ungdommelig kådhed på hovedet i det nærmeste tofte- eller havedige. De prøvede kræfter med hornene, tog sig en ridetur på hinanden, galopperede hen ad vejen og var i det hele rent af lave den første halve time. Så opdagede de omsider den smule græs, der fandtes langs med vejen, snappede en mundfuld her og der, blev efterhånden mere adstadige og lod sig omsider nøgenlunde skikkeligt drive ad vejen gennem klitterne ud til Stranden, hvor de i de første dage fik lov til at gå løse og søge føden, hvor den smagte bedst, kun holdt i ave af os drenge, der nød friheden ligeså fuldt som dem. Hvor oplevede man vel foråret herligere end her på den store slette, hvor man i kanten af et vandhul byggede hus af græstørv og nogle stumper drivtømmer, lavede båd af et par i land drevne fiskekasser, brugte en tøndestav til spade og i det hele levede på stenaldervis. Var solen under slig syssel kommen så langt ned mod synskredsen, at ens skygge strakte sig i 6 skridts længde, var det på tide at drive sin godt mætte flok hjem efter en vel anvendt vårdag i det frie.

Senere, når græsset var blevet noget yppigere, blev kreaturerne tøjret. Da var de langtfra så morsomme at passe.

Køerne var de sidste, der kom ud om foråret, og de var i tøjrlige hele sommeren igennem, om formiddagen på agrene og om eftermiddagen på engene. Om middagen blev de hentet hjem for at malkes, og så stod de i stalden et par timer. Også om natten stod de på stald hele sommeren, ynkeligt plaget af fluer.

Møddingen.

Hvor der er besætning på stald, bliver der også en mødding. Den er jo bondens guldgrube. Og den kunne nok trænges til på Rømhøjs magre marker, men megen omhu blev der ikke vist den. Betegnende i den henseende var det, at ajlen allevegne fik lov til at løbe bort i den nærmeste vandløsning og med dens vand ud i havet. Flere steder havde man ganske vist et »ailpluns«, d.v.s. en lille dam ved siden af møddingen til opsamling af ajlen, men hvad der var den dybere visdom i denne indretning er ikke godt at vide. Fra den løb ajlen jo dog til havs. Om sommeren var det dog vist en ypperlig yngleplads for fluer og slige husvenner. Og dem var der nok af ved hver gård. De formelig summede om hovedet på en i stalden, og det var næsten ikke til at nære sig for dem i køkkenet og stue.

Først omkring ved århundredeskiftet begyndte nogle af de fremmeligste bønder at bygge ajlebeholdere. Da kunstgødning samtidig begyndte

at få indpas, blev den især anvendt til de fjerneste marker, så der ikke behøvedes at slæbes så megen staldgødning derud ad de stadig dybtsandede veje. Ved samme lejlighed kan det også nævnes, at anvendelsen af kalk på markerne var ukendt ved den tid, her er tale om, skønt den hårdt trængtes til. Den blev der først ret gjort alvor af efter genforeningen.

Tækning.

Alt det hidtil nævnte regnedes til forårsarbejde, selv om det sidste af det måske først blev færdigt ved midsommertide. Sommetider var der endda et andet større arbejde, der kunne falde ind i denne tid, nemlig tækkearbejde.

Kirken var tækket dels med bly, hvad der var dyrt, dels med tagsten. De sidstnævnte fandtes også anvendt på et par huse på Sønderlandet, men i stormvejr fløj de let af. Den ny kro i Kongsmark var tækket med spåner, men de krøllede let i varmen om sommeren. Nej, der var dog ikke andet tag, der duede, end det som alle huse fra Arilds tid havde været tækket med, nemlig istag, der dog til nød kunne erstattes med langhalm, især på nordsiden af husene.

Tækningen var et arbejde, der måtte forberedes på langt sigt. Istag skulle indkøbes og skaffes hjem. Agtede man at bruge langhalm, skulle de bedste kærve af den bedste rughalm udsøges under tærskningen. Det kunne stå på i flere år, da halmen ikke hvert år egnede sig lige godt. De under tærskningen udsøgte halmknipper skulle »tages af«, d.v.s. hegles således at kun de længste og sværeste strå blev tilbage. Det skete på en i lovæggen indsat svær, omtrent alenlang stang, der var forsynet med tre 8–9 tommer lange, svære tænder, der var tilspidsede opad. En god stor håndfuld halm blev slået ned på disse tænder så længe til alt græs og alle korte og krøllede halmstrå var revne ud af det. Derefter blev toppen slået kraftigt mod den ovennævnte stang, indtil man var sikker på, at der ikke mere var en kærne i vipperne. Den således behandlede halm blev håndfuld efter håndfuld omhyggeligt lagt sådan sammen, at rodenden af stråene såvidt muligt faldt sammen. For at bøde på mulige småfejl i den henseende blev det, når der var nok til et neg, omhyggelig stødt glat mod en bred, glat fjæl. Tre neg blev senere bunden sammen til en kærve. Kærvene blev ikke sat i fag, men stillet på rodenden oppe på loftet.

Når tækkeren kom – han var i min tidlige barndom tillige organist, men der siges, at han drev det ikke videre end til at spille salmemelodierne med een finger – så skulle der allerførst rejses et stillads eller et laj, som det hed. Det gjordes på den måde, at der blev lagt et par vognhjul

eller tre hen på den plads, hvor arbejdet skulle gøres. De blev lagt med indersiden opad. Da det var hjul af træakslede vogne, var de jo lavet til at sidde på nedadbøjede aksler. Når de altså blev lagt med indersiden opad, kom navet betydelig højere over jorden, end når det lagdes omvendt. I hvert nav blev der rejst et læssetræ, som ved et stærkt tværtræ blev fastgjort til muren. På disse tværtræer blev der lagt stærke brædder.

Fra dette lad begyndte tækkeren sit arbejde. Dog blev forberedelsen til det begyndt fra oven.

Først skulle jo rygningen og det gamle tag rives af. Når det var gjort, tog tækkemanden stude på ladet og lagde først bråen, den del af taget, der rager ud over murbrynet. Det skulle lægges med megen omhu. Det skulle lægges af istag, tag, der var skåret på isen, og havde været så meget udsat for frost, at den havde mistet de fleste af bladene. Også når der ellers skulle anvendes »låmen« (langhalm) på det pågældende stykke af huset, blev bråen dog lagt af istag. Bråen var nemlig mest udsat for slid under regn og storm. Den skulle så vidt ud over murbrynet, som den kunne tåle, men alligevel ikke videre, end at den kunne holde til det. Og den skulle lægges sådan, at den dannede en smuk linje, ligeløbende med fugerne i muren. Der var altså meget, som tækkeren skulle have sin opmærksomhed henvendt på. Det gik imidlertid under livlig passiar, især efter at Kren Bros havde opgivet håndteringen og Hans Jørgen havde afløst ham som tækker. Organist var *han* ganske vist ikke, men han havde andre bierhverv nok. Han var, alt som tiden krævede det, tørvegraver, sletter, slagter, kreaturvasker og jæger, og et godt snakketøj havde han, hvad han end bestilte.

Bråen og ligeledes hvert følgende lag tag eller langhalm, der blev lagt, blev syet fast. Det skete sådan, at når laget var bleven lagt på plads, var bleven omhyggelig klappet med tækkeskovlen, så det lå jævnt over hele længden og i nøjagtig flugt med de foregående lag, så begyndte tækkeren og syeren, der sad inde på loftet, med at sy det fast til lægten, det lå på. Det blev gjort med et halmreb, der var trukket igennem øjet på den 12–14 tommer lange tækkenål. Først gjorde syeren rebets ene ende fast til lægten. Så stak han den *under* lægten ud igennem det nys lagte og tilpas klappede lag istag eller langhalm. Når nålen nåede ud til tækkeren, trak han den og halmrebet ud til sig. Derefter stak han nålen ind oven over lægten. Når syeren havde fået den og rebet halet ind til sig, trak tækkeren rebets faste ende godt til sig, idet han sagde: »Slip«. Når han så et øjeblik efter sagde »sæt«, så trak syeren der inde rask rebet til *sig*, idet tækkeren gav slip på det, og dermed var dette bundt tag eller langhalm bundet fast til lægten. Således fortsattes der hele laget langs og videre

lag efter lag, indtil hele det pågældende stykke af huset var beklædt op til rygningen.

Efterhånden som tækkeren avancerede opad, blev der uden på det nytækkede lagt lægter fastbundne eller måske rettere syede til de indre lægter. Dem skulle han stå på under det videre arbejde. Til det brug havde han også en tækkestol. Den havde to lange krumme tænder, som blev jaget igennem taget, sådan at de greb om en lægte indvendig, mens den lå fasttrykket mod det ny tags yderside. Den stod tækkeren godt på, og mange steder kunne han kun skaffe sig fodfæste på sådan indretning.

Når rygningen omsider var nået, var der noget andet at gøre. Der skulle lægges ny rygning. Den blev lagt af såkaldte »ryggeltørv«. Det var favnelange og kvarterbrede tørv, der skulle være godt sejle, således at de kunne holde godt sammen. Der skulle udsøges en passende plet til at grave dem på, og man skulle have en kyndig mand til at grave dem. De skulle nemlig rides af med tørveridseren, sådan at de blev på det allernærmeste lige brede, og graves sådan at de blev lige tykke. Det var ikke enhver, der kunne den kunst. Hans Jørgen kunne den og blev ved at øve den, også efter at han var bleven tækker.

Når »ryggeltørvene« var gravet og kørt hjem, gjaldt det om at få dem på plads. Det var ikke noget helt let arbejde. Først skulle man have en stige, der nåede helt op til husets rygning. Den slags var der kun få af, især hvor det drejede sig om et højt hus. Så hjalp man sig ved at binde to stiger sammen. Til overenden af den øverste bandt man derefter en læsstang, til hvis øverste ende der var bundet »et blok«, d.v.s. en trisse. Endnu manglede »e ryggelfjæl«. Det var en lidt krumbøjet fjæl af en god favns længde. Dens underside var glathøvlet og blev oven i købet smurt med grøn sæbe for at glide let. Ved dens øverste ende var der et hul. I det blev det reb fastgjort, der, lagt op over trissen, skulle tjene til at trække fjællen op ad stigen. Lidt neden for hullet var en stor vrækning, et omtrent kvarterlangt søm, slået fra neden op igennem fjællen. Den var lidt krummet opad. På den hægtedes en eller to ryggeltørv ad gangen. De blev så hejset op til rygningen, hvor en mand anbragte dem sådan, at de stillet på den ene kant lå lidt skråt op imod hinanden. Til yderligere sikkerhed blev de med visse mellemrum naglet sammen med 6–7 tommer lange spidse pinde. Til sidst blev den nye rygning skåret sådan af, at den lå i flugt med taget. En sådan rygning var både tæt og solid og kunne let holde en tækning om, når det da ellers var lykkedes en at få gode sejle tørv til den. De gamle rygningstørv, der var bleven revet ned, kunne endnu gøre tjeneste som brændsel, ligesom det tag, der blev revet af, blev brugt til strøelse. Denne rygningssåde synes ikke at være

bleven anvendt på fastlandet lige over for Rømø. I det mindste har jeg der kun set runde græstørv (skurer) lagt fladt over hinanden i flere lag. Det var da ikke så sært, at man måtte have tækkeren fra Rømø til at tække og rygne den Rømø-gård, der nu står i Lyngby.

Murer og tømmer.

Skulle der gøres noget ved murværk eller tømmer i huset, blev det så vidt muligt også gjort inden hø- og kornhøst lagde beslag på alle kræfter i gården. Til alt af den slags gjorde man brug af Jens Tømmermand eller en af de to-tre andre håndværkere, der fandtes på øen. Hvor meget Jens Tømmermand havde lært af håndværket, skal lades usagt, men han kunne både mure, tømre og lave stol og bord.

Skulle en mur rejses, hændte det endnu, at den blev muret op i klæg. Tidligere blev enkelte skillemure endog bygget af sten, der var formet af klæg men ikke brændt. I halvfjedserne og senere, vides det ikke mere at være sket. I almindelighed brugtes nu også kalk som bindemiddel. For os drenge var det en begivenhed, når Søren eller Jens Hansen eller andre i byen læskede kalk. Røg uden flamme så vi jo ellers aldrig.

Fårevask og klipning.

Til forårsarbejdet hørte også fårevaskning og -klipning. Til dels blev fårene også klippet om efteråret, men foråret var dog det sikre. På hver gård i Toftum og Juvre havde man 20–30 får. De stod om sommeren tøjrede ude på Stranden, hvor lammene gik og nød deres ungdoms løssluppenhed. Om vinteren gik de fuldstændig frit omkring.

En forsommerdag, helst endda en skøn solskinsdag, blev de alle hentet hjem. Det vedkom nu strengt taget ikke lammene, men så megen familiefans havde de dog endnu, at de fulgte med. Det var godt det samme, ellers havde de måske haft ondt ved senere at finde hver sin moder.

Derhjemme blev de et efter andet kastet op i et kar eller trug fuldt af varmt sodavand og godt gennemskrubbet med en fåreskrubbe, en krum-bøjet jernplade forsynet med et skaft. Begge dens rande var savtakkede. Med den behandlede fårets uld der i vandet, så den var skinnende hvid, når det omsider kom op at stå igen og derefter fik en spand rent vand hældt langs ad ryggen. Det havde den følge, at det skuttede sig sådan, at det rystede så godt som alt det overflødige vand af sig. Så fin havde det lille lam aldrig set sin moder.

Var det godt tørvejr, blev de klippet dagen efter. Det skete et sted ved huset, hvor der var god læ. Der blev et tæppe bredt ud på jorden. Et efter andet blev fårene trukket derhen, fik benene bundne og blev med

en uldsaks klippet, først under livet og så op ad siderne og ryggen. Efter det var det nok kun røsten, lammene kunne kende moderen på. Der var da også den dag en brægen uden ende.

Efter den omgang kunne fårene nok trænge til nogen omhu. I hård blæst og kulde blev de derfor trukket op i klitterne, hvor der altid var lidt læ.

Græsslæt.

Under alt det oven omtalte var dagene gået, og det nærmede sig stærkt midsommer, St. Hansdag. Den dag kunne man i almindelighed begynde at slå græs på engene. Det slågræs, man havde på agrene, var ikke af stor betydning. Det var allerede slået og sat i stak, måske endog kørt i hus. Det var egentlig uden for regning. Det var sletten på engene, der var den store begivenhed og årets store kraftprøve.

Slætterne »omme fra Jylland«, d.v.s. fra sognene omkring ved Ho bugt, var allerede kommen. Leerne var slebet hos smeden. Det var den eneste gang om året, det skete. Formålet med det var vel bl.a. at få vinterens rust fjernet, men samtidig skulle der nok slibes så meget af dens bid, at den i sommerens løb kunne holdes skarp med »Harhammer« (hærdehammer) og stryge. Et sådant »harty« kunne man vist ikke få hos enhver smed. »E Harhammer« var svær. Der skulle være god drift i den. Den skulle have et nøjagtigt lige, passende skarpt (ikke for skarpt) stål næb, der jo vist også skulle have sin ganske bestemte hårdhed for at kunne hamre leens stålæg ud til den fornødne skarphed. Et »harsped« var det vist heller ikke enhver smeds sag at kunne lave. Stålhårdt skulle dets hoved være for at kunne holde sig aldeles upåvirket af de tusinde hvasse slag med »e Harhammers« skarpe næb hver dag i slåtiden år efter år. Det kunne det nemlig. Jeg har aldrig set et nyt »harty«. Hvor gamle de var, de jeg har set, kan jeg ikke sige, men mange år havde de gjort tjeneste, men aldrig viste de den mindste ujævnhed, hverken i spedhoved eller hammernæb. Det var da heller ikke billigt. I opgøret af fallitboet efter H. A. Brorsons fader 1704 sattes »en sauw og et par hartøje«⁸², d.v.s. harsped og harhammer til omtrent fjerdedelen af en so.

Høbjærgningen var der fest over. Vi drenge fik vore søndagsbenklæder på i stedet for dem, der i vinterens løb havde fået en 3–4 lapper over hverandre, især til dækning af knæene og et andet parti. Vi fik det vel ikke så lige den dag, græsslætten begyndte, men i hvert tilfælde den eftermiddag, vi første gang skulle med til at rive hø på engene. Men ikke desmindre var der også fest over det at komme med til græsslætten. Det

kom vi allerede fra det 8. eller 9. år, selvfølgelig ikke som slættere, men som afrivere.

Man fik vanskeligt en slætter i marsken, og da især i Rømmømarskens korte men tætte græs, til at »slå ud af skåret«, således som det var almindeligt på markerne længere inde i landet. Man stod sig heller ikke ved det. På disse enge måtte der i skåret ikke stå mere end en, højst to mm tilbage af det korte græs og heller ikke for højt og bredt et nakkeskår, den strimmel, der altid bliver mellem to skår. Begge dele gav anledning til bemærkninger, som hverken ejer eller slætter ønskede at høre.

Derfor måtte der altid en afriver med. Han skulle ikke alene rive det afslåede græs ud midt i skåret men også sprede det ud over et helt skår. En dygtig, øvet voksen afriver kunne til nød nok rive af efter to slættere, men vi knægte, der i 8–9 års alderen blev sat til den bestilling, havde vort fulde hyre med at følge efter én. Sommetider kunne vi endda ikke nå at få græsset »slået ud«, men måtte lade det ligge i strimler til senere udstrøning.

Græsslætten begyndte tidlig om morgenen kl. 2–2½. Græsset var lettest at slå i duggen. Og det var ikke vanskeligt at holde varmen ved det arbejde. Det kunne vel nok hændes, at slætteren en særlig kølig morgen kviede sig ved at smide overtøjet af, og derfor straks efter strygning gav sig til at slå med frakke på, men han kom ikke gerne mange hug frem, inden han smed leen og krængede frakken af. Og han kom sjældent et halvt skår til ende, inden vesten fik samme omgang. Så var det besørget. Nu var der ikke mere at smide af. Der var ikke andet at gøre end at »kile på«, det bedste man kunne svede ved det og en gang imellem kvikke kræfterne op med en tår af den tre pægls flaske med brændevin, en slætter nødvendigvis måtte have med den gang.

Det var altså som afriver, en Rømmødreng begyndte sit arbejde på engen, bortset fra det at »samle kassen«, flytte køer og hente heste hjem. Det var nu ikke ubetinget morsomt for sådan en 8–9 års fyr to dage om ugen at skulle ud af fjerene kl. 2, men det nyttede ikke at klage. Så fik man bare til svar: »Vent du bare, til du kommer til søs.« Af sengen kom man da, også i tøj, men det var ikke altid, man var helt vågen, mens man drak sin kaffe, og det kunne nok hælde, at man nu og da dinglede lidt undervejs ned til engen. Arbejdet skulle imidlertid snart få én søvnen gnedet af øjnene.

Vi havde i mit hjem en slætter to dage om ugen fra midsommer til hen i august. De første 3–4 slåddage gik fader også med. Det var imidlertid slætteren, der gik foran og tog det bredeste skår. Han havde da også øvelsen fra år til år. Mange af disse slættere havde en gånsagerle. Det

Fårene malkes. Fåreost var en eftertragtet ret og en god salgsvare.

Fårene var vant til barske vilkår. Stærke snestorme kunne af og til true eksistensen.

Arbejdsvogne ved Peter Ludvig Jensens hus i Tvismark. I baggrunden ses stubmøllen.

Thade Petersens bror Christian i stadsvognen ved Møllepyt i Tvismark. Den fjermer hoppe har føllet med.

var det bedste, der kunne fås, men den stillede da også større krav til øvelse og kræfter. Den smededes til omkring ved 1900 af smeden Michael Beyer i Gånsager i Vodder sogn.

Den stærkeste skulle naturligvis have afrivningen efter slætteren. Det var til at begynde med vor voksne tjenestepige. Jeg fik da fader at rive af efter, men efterhånden som årene gik, måtte jeg som den ældste af drengene tage den forreste post.

Vabler gav det i hænderne, og dødtræt var man, inden man nåede til aften sådan dag, men hvad gav den alligevel ikke af indtryk, der endnu i alderdommen står i glans for en. De lyse nætters glans, som Thomas Lange senere så levende har skildret en, fik man derved lejlighed til at opleve en 10–14 nætter hver sommer fra det tidspunkt, da deres glans var næsten svagest, til morgenrøden voksede fra en lille rød sky til en glødende morgenhimmel, midt i hvilken solen med majestætisk ro steg op over det ligeså rødtglødende hav, hilst af dets titusindstemmige kor af grågæs og måger og klirer og gravænder og hejrer og viber og alskens andre havbeboere, så det suser og bobler og pibler og smelder og gurgler og piber og jamrer og klynker og snærrer, altsammen til pris for dagens hersker, som nu igen går sin sejrsgang over himlen til gavn og glæde for alt, hvad der lever.

Ind mellem alt dette lød det som en arbejdets festlige klokkeklang, når leen, eller to leer, måske endda fire eller seks leer samtidig eller lidt efter hverandre under strygningen ude ved odden sang hvast og energisk: »Ris, ras, jeg bliver hvas, ris, ras, jeg bliver hvas.« Den vandt i klangfylde, i det midterpartiet af lebladet fik sine stryg, og som en arbejdets festlige højsang lød det ud over engene fra hele det lange leblad, mens det fik sine stryg nærmest inde ved skaftet: »Kling, klang nu i gang, kling, klang, nu i gang.« Og lidt efter skar leen med ny kraft det ene brede hug efter det andet ud af engens saftige grøde.

Var skåret ret langt, kunne det godt hælde, at slætterne skulle have en tår af flasken for hvert andet eller tredje skår, undertiden også tiere, især hen på eftermiddagen. Det fik vi afrivere naturligvis ikke, men var der slættere på en naboeng, så blev de en gang eller to i løbet af dagen indbudt til at komme over og »smage brændevinen« og selvfølgelig blev der gjort gengæld. Ved sådant besøg blev der naturligvis holdt et lille hvil med tilhørende snak. I det hele blev der ikke sparet på pauser. Arbejdet var så strengt og dagen så lang, at der måtte holdes lidt hvil med passende mellemrum, hvis kræfterne skulle slå til.

Men der måtte jo nu dog andet end brændevin og hvile til for at holde det gående. Var engen ikke alt for langt fra huset, kom der en af de

hjemmeværende ved sekstiden ned med en potte med greb over fyldt med mælk og grød til davre og med en træske til hver. Den lejrede man sig om i læ af en dyngede nyslået græs og stak flittigt til den med skeerne.

Efter davren tog man sig en lille lur, men kun et kvarter omtrent. Det gjaldt jo om at få det mest mulige græs hugget af, inden solen kom for højt på himlen og fik duggen slikket af stråene.

At sove ved den tid lå nu ikke for et par raske drenge. Var de først nået hen til tiårsalderen omtrent, så havde de andet at bruge sådan pause til. Så snart de gamle sov, og der var lejlighed til at få fat i en le, så var det naturligvis af yderste nødvendighed at få prøvet at svinge den, sådan som man havde set, at de gjorde. Vågnede de op under det, var det nok mest med en mine omtrent mellem smil og skænd, de så på det. Den kære le kunne jo let gå i bunden og blive sløv, men alligevel var det jo morsomt at se efterkommerne tage de første uvante tag.

Midt på formiddagen spiste man mellemmad. Den havde man med i en stor »diin«, en oval kasse med låg over. Materialet til mellemmaden bestod af rugbrød og »kage« (sigtebrød), som blev skåret af efter behov. Smør havde man med i en »buddik« (en udhulet rund træklods med ligeledes trælåg over). Man smurte så selv sit brød. Hjemme kom det altid smurt på bordet. Som pålæg havde man et stykke røget fåreskinke at skære af, hjemmelavet kærnemælks- eller surmælksost, kaldet »sur vost«, og et stykke »sød vost«, almindelig ost, som den fandtes i handelen. Man levede godt på engen i læ af en høstak eller en bunke nyslået græs. Efter mellemmaden gav det igen et lille hvil, måske endog »et lille nik«.

Var engen ikke for fjerntliggende – og det var den ikke i Toftum, så gik man hjem til middag (unnen). Som tegn på, at maden nu var færdig, blev der sat »sjøv« ud et sted, hvor man kunne se det, d.v.s. et tørklæde eller lignende blev hængt ud på en fork, stang eller rive.

Efter middagsmaden, der gerne stod på ærter og flæsk, blev der holdt hvil en times tid. Nu var der ikke noget at haste efter. Græsset kunne jo ikke blive mere tørt og sejt, end det nu allerede var. De voksne tog selvfølgelig en middagsøvn, mens vi børn hellere lavede løjer som at klavre op på rygningen af huset, hvis der tilfældig stod en stige der ude. Det var løjer at tage et trav langs ad rygningen. Nogen gavn kunne man da også gøre under det ved at rive de reder ned, som spurve og stære havde bygget i huller, de havde revet i taget, især ind under rygningen.

Før eller efter middagen blev leen »haret«. Den kunne nok trænge til at have godt skarpt bid, når den skulle i lag med det tørre græs om eftermiddagen, men selv med den bedste le blev eftermiddagen lidt sej.

Der måtte af og til en slurk brændevin til for at stramme lidt op, pauserne blev også lidt længere under naboslætterbesøg, end de gjorde om formiddagen. Men en ærekær slætter gav dog ikke op. En ordentlig dags slæt skulle slåes, selv om både ryg og arme værkede ved det.

Mellem klokken syv og otte standsede arbejdet på engen, men hjemme skulle leen endnu »haves«, inden slætterens arbejdsdag var til ende. Når han omsider kunne gå til sengs, var det 18–19 timer siden han stod op. Næste dag blev af samme længde og indhold og sådan blev de alle fra St. Hansdag til midt hen i august. Men i den tid tjente han også tre mark om dagen. Det var en stor dagløn den gang.

I begyndelsen af firserne var der et par mænd i Juvre, der anskaffede sig en slåmaskine. Maskinen var imidlertid den gang endnu kun indrettet til at slå det lange græs på gestagre og kunne ikke bruges til marskens korte, tætte græs. Der blev for meget stående i bunden, og det var jo det tætteste. Den ene kasserede den straks, den anden blev imidlertid ved at bruge den, men enhver ærekær slætter pegede fingre ad hans enge. Det så ud som en gammel tandløs ko havde gået og gnavet i det.

Først en snes år senere havde maskinens knive fået sådan form, at den kunne gøre fyldest på marskenge som Rømmøs. Nu slåes det meste græs med maskine. Den ny knivs konstruktion skal for resten være en dansk opfindelse, der dog først måtte en tur til Amerika, inden den nåede at blive anerkendt, som det fremskridt den var.

Høets behandling.

Marskgræs er saftigt, især når der er rigeligt med surr (strandvejbred) i det. Otte til ti dage kunne det dog trænge til at ligge på skår, inden det kunne »hverres« (vendes), og så skulle det måske endda have en dags sol på den anden side, inden fader fandt det tjenlig til at sættes i stak. Bedstemoder, der styrede huset efter min moders tidlige død, syntes nu rigtignok også, at han sommetider lod det tørres for stærkt.

Den dag, den første dagsslæt skulle hverres og måske rives, var der fest over. Det skulle naturligvis helst være en solskinsdag. Hver mand søgte sig en ud af de river, fader havde gjort i stand eller lavet helt af ny i vinterens løb. Som gammel sømand kunne han naturligvis noget af hvert. Den, man valgte, beholdt man som sin sommeren igennem, måske endda alle de somre, den kunne holde til.

På engen blev flokken sat i arbejde i en bestemt orden. De to yngste og svageste blev sat til at rive »et skår« ind hver fra sin side af det stykke, der skulle sættes i stak. To andre med lidt bedre kræfter fik det hverv at rive de to høstrimler nærmere til hinanden. Det var betydeligt sværere

end de to førstes arbejde, da det jo begyndte med den strimmel, de havde skabt, og skulle gøre den dobbelt så stor. Endnu dannede en, måske to afslutningen ved at rive de to allerede ret svære strimler sammen til en.

Når hele det pågældende stykke således var revet sammen i svære volde blev »e Tæmm'« sat i gang med at slæbe dem sammen i stakke. »E Tæmm'« var en 2 tommer tyk fjæl af ca. et par meters længde. Ved hver ende af den var anbragt en stærk krampe. I hver af dem fastgjordes enderne af et langt, stærkt reb, hvis midterparti var fastgjort til hammelen. Fra den gik endnu et reb hen til et hul nøjagtigt midt på »e Tæmm'«. Det var så langt, at en mand, der stod på tæmmen kunne holde fast både i en bugt af det og i den ende af det, der var stukket igennem hullet midt på tæmmen. Så blev hestene spændt for og tæmmen anbragt ved enden af den sammenrevne måske alenhøje vold hø. Fader stillede sig midt på tæmmen med tag i både bugten og enden af midterrebet. Han kunne også nok tage tømme, men det var både lettere og sikrere, når en anden tog den. Og det var der selvsagt altid drenge nok til.

Når hestene gik frem, hobedes høet i strimlen op foran tæmmen og benene af den mand, der stod på den. Når der var nok hobet sammen til en stak, trådte manden på tæmmen af denne, trak i det samme midterrebet stramt, væltede derved tæmmen om på højkant, løftede den op fra engen og trak den ud af det sammentæmmede hø. Således blev de sammenrevne strimler slæbt sammen til stakke, der af det øvrige mandskab blev bygget op i smuk rund form af mands højde lige op og ned, til de blev godt afrundet for oven. At rive hale, den smule hø, som tæmmen ikke havde kunnet få med, blev de yngste sat til. Det var et kedeligt arbejde. Det kunne jo enhver gøre. Det følte derfor som en forfremmelse, den dag da man blev sat til at »gøre stakkene op«, give dem deres endelige godt afrundede form, end sige, da man blev betroet til at køre hestene. Det var dog kun på store stykker, høet således blev tæmmet sammen. På mindre lodder skubbede man det sammen med riven. Det var et træls arbejde, selv om man var flere om det.

Høets indkørsel.

I reglen skulle høet stå en uges tid i stak, inden det var tjenligt til at køres i lade. Så kunne det endda tit bræmme så stærkt, at det blev dyngvådt. Det kunne også godt derved blive så stærkt forbrændt, at det pågældende lag i faget om vinteren viste sig at være brunligt og svedent. Ildløs vides det dog aldrig at have voldt. Det var marskhøet for tungt til.

For at få høet rigtig tørt, blev det ikke sjældent strøet og gennemluftet,

helst en solklar dag, inden det blev kørt ind. Et hølæs var højt, men ikke bredt. Kun ganske få brugte skraver på høstvognen. Det var et lad, der lagdes oven på vognens »havvose« sidefjællene. Derved blev den bredere og lettere at læsse et læs hø på i passende bredde. De fleste havde imidlertid ikke sådanne skraver, og så måtte læsseren, så godt som altid en kvinde, bøde på det ved kunstfærdigt at bygge læsset lag efter lag lidt længere ud over havrerne. Det var ikke nogen helt lille kunst, især når det drejede sig om et sælgelæs, der altid skulle være større og kønnere end et almindeligt læs.

Naturligvis måtte et læs af så kort hø snøres godt fast for ikke at tabe for meget på vejen hjem. Når det havde nået sin fulde højde blev der derfor »fyldt« ved både for- og agterenden, d.v.s. der blev hvert af de to steder lagt et tredobbelt lag, der i læsbredden indsnævredes opad, således at det øverste lag kun bestod af en favnfuld hø. Så blev læssetangen »e lastrie« rakt op til den, der læssede. Hun lagde dens forreste ende på fyldningen forude, således at den rakte så langt ned, at manden, der forkede, kunne nå den. Han snoede så »forrebet«, der fastgjort til begge »havrer« (fadinger) dannede så vid en bugt, at det selv på det højeste læs med lethed kunne lægges over vognstangen. Det blev viklet således om en svag indskæring i læssetangens forende, at det strammede stærkt, når stangen derefter blev halet op og trukket så langt ind, at forrebet lå tæt ind mod forenden af læsset. Når læssetangen således var bleven halet ind og lagt ned, så at den også hvilede på læssets bagfyldning, der altid skulle være højere end forfyldningen, blev et reb, der var fastgjort til vognens højre eller »frahands« fading dobbelt sammenlagt, slynget op over læssetangen, der nåede ud over læsset, og trukket godt ind til læssets bagende. Ved venstre (»nærhands«) side af vognen var »et halvblok« fastgjort. Det var en 6–8 tommer lang trisse, der omtrent på midten havde en indskæring, således at rebet gennem den kunne lægges neden om trisseskiven. Rebet, der således lå dobbelt over stangen, så at den virkede som løs trisse med dobbelt kraft, blev så halet så stramt, at læssetangen holdt godt fast på læsset i hele dets længde og så fastgjort på vognens frahands side. Fader skulle som gammel sømand altid have det særdeles godt strammet, og vi drenge, der var med for at rive rent på stakkestedet, fik da den opgave at hale i den løse ende, mens han med foden spændt mod vognen halede en bugt ud fra læsset. Den skulle vi så hurtigt trække til os, idet han slap sit tag og sagde: Slip! Endnu blev der lagt et par favnfulde hø på hvert hjørne, et »hørnræv« (hjørnereb) ved hver ende af læsset slynget over hjørnerne og godt fastgjort til den anden side af vognen. Et sådant læsset og snøret læs blev der ikke tabt noget

af på hjemvejen, selv om høet var kort, og den opkørte og optrådte klægede engvej tit var fuld af slemme huller.

Nogle gårde havde loen sådan anbragt, at høet kunne køres ind i den og derfra forkes over i laden, men mange steder var der kun ladeluger, som høet blev forket ind ad. I begge tilfælde måtte der være 2–3 inden for til at tage fra, bringe høet på plads i faget og træde det godt fast. Sådan var det i mit hjem.

Høbjærgningen var sommerens vigtigste arbejde. Det fyldte hele tiden fra agerhøet blev slået noget før St. Hansdag til andelen kunne bjærges på de yngste og laveste marskenge. Det sidste kunne i vanskelige somre trække helt hen til Mikkelsdag, ja endog ind i oktober. Et sådant år fik vi ikke den sidste andel slået før den 21. september. Havet havde det år taget det meste hø midt i juli, så det gjaldt om at lade det, der endnu stod på roden, navnlig andelen, gro det længst mulige. Desuden havde det i over en måned regnet så stærkt, at de lave opblødte enge ned mod havet ikke var til at køre på. Men for de fleste var det i det hele sjældent, at høbjærgningen var endt, inden kornet var modent og gjorde krav på først at blive høstet og ført i hus.

Når havet kom op.

Havet blev før nævnt. Det var en slem urofaktor i høbjærgningen. Marskengene lå jo alle ned mod havet og alle åbne mod havet. De var så lave, at de under en stormflod alle blev overskyldet. Stormfloder af den højde indtraf langtfra hver sommer, men der måtte altid regnes med dem. Man vidste jo aldrig, når en sådan kom. Men når det kulede op af sydvest og måske derefter gik om i nordvest, især når det var ved fuldmåne eller nymåne, så kunne man gøre regning på, at havet »kom op«, og alle kræfter måtte sættes ind på at bjerge det hø, der lå på skår eller stod i stak, især på de laveste enge. Det var sommetider hele øens velfærd det gjaldt.

1878 var i den henseende et slemt år. I flere år havde man været fri for stormfloder af nogen betydning om sommeren. Der var som følge deraf faldet nogen tryghed over folk. Man vovede sig videre end før i retning af at have store partier af hø på engene. De stod det år midt i juli så tæt oversået af høstakke, at man, når man fra Toftum så ned over Juvre enge, ikke kunne se mennesker eller dyr bevæge sig imellem dem. Så en dag kulede det op af sydvest. Det var netop på et af de kritiske tidspunkter, hvor en stormflod kunne ventes. Alle fik travlt med at køre det mest udsatte græs, der endnu lå på skår, op på agrene, hvor det kunne ligge i sikkerhed. Stakkene lod man stå. Dem anså man for tem-

melig sikre. Vandet skulle stige højt op om dem, inden de drev bort, og så galt troede man dog ikke, at det ville blive.

Imidlertid var vandet ved ebбетide kun faldet lidt af. Vinden havde ikke lagt sig, men den var drejet videre om i vest. Det var et foruroligende tegn. Gik den hen imod flodtid helt om i nordvest, kunne man vente sig det værste. Det var med bange anelser, den ene efter den anden kørte hjem ved mørkets frembrud. Men så galt, som det næste morgen viste sig at være, havde dog vist ingen ventet det. Vinden var gået om i nordvest og oven i købet kulet stærkere op. Noget over midnat var vandet steget med frygtelig fart. Engene var blevet overskyllede næsten lige op til agrene, og hvor de hundrede tusinde stakke stod i går, var der nu gabende tomhed.

Det blev en sørgelig vinter. Det græs, der endnu stod på roden, var ikke meget. Overtrukket som det var med en fin slikhinde visnede det desuden. Det var næsten ikke til at slå, og det var så snavset, at det kun bød dårligt foder for dyrene. Alle de hjørner og kroge på agrene, som man ellers ikke regnede på, måtte slåes det år, ligeledes al den lyng, der nogenlunde kunne bruges til foder for ungkreaturerne. Besætningen, navnlig ungkreaturerne blev virkelig sultet igennem den vinter. Selvfølgelig blev de først indstaldet, da frost og sne gjorde det umuligt for dem at finde føden ude.

Under almindelige forhold blev enghøet som før nævnt stående i stak en uges tid eller mere, inden det blev kørt hjem for at sættes i fag eller hæs.

Hvert fag blev fyldt og stoppet efter bestemte regler. Et par fag var bestemt til hestefoder. De fik de letteste og fineste græssorter, deriblandt alt agerhø, der for en stor del bestod af kløver. De sværeste græssorter, deriblandt andelen blev sat i fag, der var beregnet til alt hornkvæget, især kørerne. Blev der slået græs på Stranden, eller blev noget af enghøet meget dårligt bjerget, blev det sat i et fag for sig til ungvæget. Det var altid skumpelskud.

Redskaber.

Redskaberne, der blev brugt ved høbjærgningen, var kun fork og rive samt på større enge tæmmen, der før er omtalt.

Skulle riven du noget, så skulle dens skaft være af knastfri fyr, dens bul af esk og tænderne af eg eller til nød af hyldetræ.

Skaftets nederste ende skulle jo kløves og fæstnes i bullen, som også tænderne blev fastgjort i. Skaftet skulle være let og dog stærkt og bullen

være ligevægtig, så den kunne ligge let i hånden uden at dreje sig i den ene eller den anden retning.

Forken var den gang endnu temmelig primitiv. Den var kun togrenet og temmelig svær. Tre- eller firegrenede forke med slanke grene af fjederstål kendtes ikke på Rømø den gang.

Høhhøsten var som sagt ikke altid tilendebragt, før kornet blev modent. Det var vinterrugen, der først meldte sig. Når den var rede, måtte høet sættes til side foreløbig, og der blev ikke gerne megen tid tilovers til det, inden det sidste læs korn var i hus.

Kornhøsten.

Den samme le, der havde gjort tjeneste på engen, brugtes også til at meje med. I det øjemed blev en femgrenet trægaffel, mejekrogen, fastgjort til begge leens knage. I rugen kunne i reglen én optagerske følge mejeren. I byggen måtte hun ikke sjældent have en til hjælp. Det behøvede dog kun at være en dreng, der skulle gå bagefter hende med en rive og rive skåret rent for de græs- og bygstrå, der let blev liggende.

Det var et trættende arbejde at tage op. Man måtte jo gå krum ved det, og især i byg skulle man rubbe sig for ikke at blive bagefter. Man samlede sammen til et neg. Tog så en lille håndfuld ud af neget, lagde den rundt om dette, lagde rodenden af det om toppen, som man havde i venstre hånd, trak det godt stramt sammen om neget, drejede de to ender af båndet om hinanden, stak så en bugt af det sammensnoede bånd ind imellem neget og båndet. Når det var trukket godt stramt, skulle det nok holde. I kort byg måtte man dog først lave et bånd af to små håndfulde byg.

Det var ikke noget let arbejde at følge en dygtig mejer, især i byg. I almindelighed skulle optagersken som sagt have hjælp ved det. Enkelte var dog så rappe, at de ikke alene kunne følge, men mere end det. Der fortæltes således om en kone i Toftum, Mette Greises, at hun i sine yngre dage ikke alene kunne følge mejeren, men hver gang han strøg sin le, tog hun sit strikkesøj frem og strikkede en omgang på en strømpe. Det gik naturligvis karlens ære for nær. Han kløede på som rasende, men hver gang han begyndte at stryge, stod hun allerede og strikkede. I min barndom var hun dog gammel, gik ganske krumbøjet, men arbejdet i hø og korn opgav hun ikke for det.

Når negene havde ligget så længe på skår, at de var tilstrækkeligt tørre, skulle de sættes i skok. En skok bestod af 15 par neg, og to skok, altså 60 neg, udgjorde en trav. Var høsten meget god, kunne den nok give 2 i tøndemål af travere, som Grundtvig synger om. Undertiden skulle negene

vendes for at blive tørre nok. Det kneb især, når der var meget ukrudt, især pileurt og lignende i dem. Når ukrudtet var godt til foder, f.eks. spergel, var man egentlig ikke så ked af det. Godt foder betød på Rømø mere end godt korn.

Var endelig den dag kommen, da der skulle køres korn ind, blev negene før læsningen ved hjælp af bånd lavet af langhalm bundet sammen til kærve, tre neg i hver kærve. Et sådant bånd bestod af to små håndfulde langhalm sammenbundne ved toppene. Også et læs korn sikredes ved læssetang, men ikke ved hjørnerb.

Kornet blev intet steds sat i lade. Laden hørte høet til. Kornet måtte nøjes med loftet, somme steder dog ikke med staldfloftet alene, men det fik også loftet over loens hanebånd, og hvad der kunne undværes af loftet over stuerne. Der var det rart at have om vinteren. Det lunded svært.

Da vinterrugen var det første, der blev mejet, var den naturligvis også først tjenlig til indkørsel.

Kornet blev under indkørslen behandlet med særlig omhu. Høet var man ikke så øm over. Det hø, der faldt på jorden under aflæsningen, kunne jo rives sammen og forkes ind. Sloges der derimod kærner af kærvene, idet de blev forket ind, var de ikke så lette at få samlet op, da der gerne var ujævn kampestensbrolægning uden for stalddøren, over hvilken kornlugen sad. Derfor bredte bedstemoder gerne et tæppe under lugen. Det fangede da de fleste aks og kærner.

Vinterrugen var altså det første, der kom i hus, derefter byggen og sommerrugen. Havde man lidt havre, kom den til sidst.

Når kornet var i hus, vendte man sig igen til høet, for så vidt der endnu stod noget ude af det, og det gjorde der ikke sjældent. Når det omsider var i hus eller hæs, åndede hele mandskabet op. Nu var årets vigtigste arbejde gjort, og der var egentlig ikke mere noget at haste efter.

Roer dyrkedes der den gang ingen af. Kartofler var den eneste rodfrugt, og det var kun til husbehov, de dyrkedes. De sorteredes enten under optagningen, eller når de efter tørringen bragtes på vinterplads, i spisekartofler, sættekartofler (læggekartofler) og grisekartofler. Læggekartoflerne var under middelstørrelse og grisekartoflerne var ganske små. Andet end dem blev der ikke til overs til dyr, og der var ikke andre end svinene, der kunne vente sig lidt af den afgrøde.

Græsning.

Køer og heste havde kronede dage i tiden efter indbjærgningen. Overalt hvor der var bjærget hø, stod der nu en bugnende høstgrøde. Den blev

aldrig slået, men græsset af, dog altid i tøjr. Der var i almindelighed ingen grund til at være kneben med tøjrslaget. Græsset groede jo hurtigt op igen. Der var ikke mere så længe til vinteren, og for resten blev ævred opgivet i begyndelsen af oktober. Det var det såkaldte »årty«. Da slog man køerne ud af stalddøren om morgenen og lod dem gå, hvorhen de vilde. Hestene lod man gå om aftenen og lokkede dem så om morgenen med et stykke brød, når man da i det hele havde brug for dem. Ungkreaturer og får gik både nat og dag, hvor de selv fandt for godt.

Tærskning.

Imidlertid blev det jo også ved den tid, da markerne skulle gøres i stand til vinterbrug. Det var dog vist først hen i oktober, der for alvor blev taget fat på det. Det foregik naturligvis på lignende måde som det før beskrevne forårsarbejde.

Noget af vinterrugen blev tærsket, kort efter at høsten var endt. Man skulle jo have rug til vintersæden. For resten var det nok i reglen heller ikke for tidligt at få ny forsyning af rug til brød og byg til gryn og »Peelmjøvl« (Pillemel). Til begge dele blev bygmøllerne så godt afskallede som den gamle stubmølle i Tvismark kunne gøre det. Skulle de gøres til mel, blev de efter afskalningen fint malet. Sådant mel blev brugt til pandekager, æbleskiver, melboller, og til de små runde 1½–2 tommer tykke skronner, der ved hver bagning blev bagt nogle stykker af til brug de første dage.

Det var således en nødhjælpstærskning. Den egentlige tærskning begyndte først, når vinterrugen var sået. I vor lo, der var større end de almindelige, var vi gerne fire mand om det: Far og en daglejer samt mig og min et år yngre broder. Vi deltes så i to hold således, at hver af de voksne fik en af os drenge til »makker«. Der blev bredt et læg neg ud over logulvet, som hos os havde sin længde i syd–nord, ellers så godt som altid i øst–vest. Negene blev lagt i to rækker med toppen imod hverandre. Hvert hold tog sin række. Det ene hold tog så fat ved nordenden, det andet ved sydenden. De to voksne slog så samtidig til med deres plejle og i næste øjeblik vi to drenge. Til at begynde med kneb det vel nok lidt med takten, men det varede ikke længe, så svigtede den aldrig, til trods for, at vi, der skulle slå til samtidig, slet ikke så hinanden. Skønt der blev svunget fire plejle, hørtes det kun som to slag. Det lød mig ret akavet senere i Sydslesvig at høre tre slag efter hinanden. Midt i lægget passerede de to hold så nær forbi hinanden, at hvert par plejle slog ned kun få tommer fra hinanden, dog uden nogensinde at slå imod hinanden. Logulvet var for resten aldrig af ler eller klæg men altid af

træ, så det gjaldede gennem hele huset og langt udover marken, når fire plejle i fast takt smækkede ned imod det.

Når et læg var bleven vendt og således havde fået sine tærsk på begge sider, blev det rystet op. I jævnt store håndfulde blev den aftærskede halm taget op, rystet, så at kærnerne faldt ud af det og derefter lagt på skaftet af en rive, der lå med tænderne nedad godt fri af gulvet.

Når der var bunket tilstrækkelig halm sammen, blev det bundet sammen i nærheden af rodenden med et af de halmbånd, kornet nede på marken var blevet bundet i kærve med. Derefter trak man under stadig snoning et bånd ud af knippet nærmere ved topenden og bandt med det den øvre ende af knippet sammen. Da det kom ned fra loftet, var det en kærve, omfattende tre neg, når det igen blev forket op på loftet, var det »en klappning halm«. De bedste af disse blev lagt hen for sig for senere at »tages af« til langhalm.

Når halmen således var bragt til side, blev det aftærskede korn skubbet op til begge sider eller hen i den ene ende af loen, inden et nyt læg blev lagt ud.

Når et passende parti korn var tærsket, skulle det renses. Rensemaskine var der som før sagt kun to i vor by, der havde, nemlig en af naboerne og vi i fællesskab. Hos os var derfor meget af den gamle behandlingsmåde gået af mode, men hos naboerne kunne man endnu få at se kasteskovlen i brug, vist lignende som profeten Jeremias så den for halvtredie tusinde år siden.

Når en dyngge korn således skulle kastes, gjorde man det helst en dag i blæsevejr. Havde loen nu sin længde i øst-vest, valgte man helst en dag, da vinden var østlig eller vestlig. Var den vestlig, lempede man korn-dyngen hen i den østlige ende af loen. Så satte manden sig ved foden af dyngen med højre side til den og tog sin kasteskovl i højre hånd. Kasteskovlen var af form omtrent som en moderne kulskovl, dog lidt dybere og en del bredere. Dens skaft var svagt krummet nedad og omtrent et kvarter langt. Skovl og skaft var skåret ud af ét stykke træ, så vidt vides bøg, og selve skovlen var navnlig indvendig pudset omhyggelig glat. Med et rask stik ind i dyngen tog manden et passende kvantum af kornet i skovlen og kastede det med et rask, men pludselig standset sving sådan, at det spredt over hele loens bredde nåede hen til den anden ende af loen. Det var imidlertid kun kærnerne, der nåede der hen. Avner og stråstumper faldt til jorden længe før, ja selv de lettere, halvsvage kærner blev derved skilt fra de store og svære kærner. Kornet blev således med det samme sorteret i fulde, gode og spiredygtige kærner længst borte og dårligt hønse- og svinefoder nærmest ved. Vi havde jo rensesmaskine. Det

var nemmere og for os børn morsommere, men den sorterede ganske vist ikke så fint.

Var det byg, der var bleven tærsket en dyng af, så gjaldt det jo efter tærskningen først om at få skæggene brudt af kærnerne. En hel del var vel allerede brudt af under tærskningen, men mange var bleven siddende helt eller delvis. Derfor skulle hele dyngen »kørnes«. Det kunne godt gøres ved at sprede den ud over hele logulvet og så gennemtærske den. Det var imidlertid et brydsomt arbejde. Hver tomme af dyngen skulle jo rammes og rammes hvast af plejlen, og det endda helst flere gange. Meget nemmere var det at drive et par heste, stude eller køer rundt i dyngen en timestid, men så skulle der ganske vist hele tiden være én rede med en skovl eller spand, når der påkom et af dyrene noget naturligt. Det krævede også stadig agtpågivenhed at holde dem fra at gøre sig tilgode med den dejlige kornmasse, de trampede om i. At de gamle israeliter har haft lignende tærskemåde og samme mas med at holde studene i ave, kan man se af 5. mosebog 25,4. Skikkene synes efter det at have holdt sig godt på det område.

Indendørsarbejdets gang året igennem

Svineslagtning

Det blev tit hen imod jul, inden det sidste læg var tærsket, men så var også årets egentlige arbejde uden døre forbi. Hvad der endnu skulle gøres, var det som overvintringen krævede og en del af det var der i dets sjældenhed feststemning over.

Det sidste gjaldt f.eks. svineslagtningen. Den kunne for resten egentlig lige så godt regnes til »udearbejdet« som til det huslige arbejde. Den fandt gerne sted et par uger eller tre før jul. Så havde svinet fået den ønskede fedme, og ribbenstegen kunne lige nå at blive passende saltet til jul. Det almindelige var vistnok ét svin til husholdningen på en gård. Desuden blev der slagtet 5–6 får. Et kreatur blev aldrig slagtet i de tider, med mindre det da var kommet til skade. Ved denne efterårs slagtning fik gården således så godt som hele sin kødforsyning året rundt. Kun blev der hen på sommeren slagtet et par lam. Det følte næsten som et gilde at få forsk kød ved den lejlighed og i den nærmeste tid derefter kun at få det letsaltet.

Den dag, da svineslagtningen skulle foregå, var der røre i huset. Alle mand blev purret ud kl. 3–3½. Vi børn behøvede egentlig ikke at forstyrres i vor søvn, inden vi blev vækket af svinets hyl, men begivenheden var for stor til at sove over. Havde vi kunnet komme op under græsslætten, så kunne vi vel også til svineslagtningen.

Til den bestemte tid kom vor nabo Peter Christian, der foruden at være gårdmand fungerede som slagter, dyrlæge og årelader for både mennesker og dyr med sin lange »stikkekniv« og andre remedier, samt hans søster, der var kogekone og opvarter ved festlige lejligheder. Desuden var naturligvis hele gårdens mandskab på benene. Man samlede i dagligstuen for at styrke sig til dysten ved en kop kaffe med tilbehør. Under det lavede Peter Christians lune og løjer godt op på dem, der muligvis ikke havde fået søvnen gnedet rigtig af øjnene.

Længe varede det nu ikke, inden det blev til alvor for grisen. En søvnig lygte lyste op i stalden. Hestene så sig forundret om. Var det allerede fodertid? »Ja os skal det ikke komme an på« gav de til kende ved lysten småvrinsken. Også kørerne rejste sig op og så sig nysgerrigt om. Men

toget med lygten gik både køer og heste forbi hen til den yderste ende af stalden, hvor svinet havde sit aflukke og gryntende for op af sin sødste sidste søvn. Dets grynten blev snart til hyl, thi hvad var det for kunster? Der blev lagt et reb om kroppen på det lige bag ved dets forben, og andre uforståelige steder. Det blev puffet og stødt og måtte følge med – ud af stalden, uden om huset og ind i bryggerset. Et reb om trynen dæmpede hylet noget og forhindrede svinet i at bide fra sig. Det blev med magt lagt op på en kiste eller lignende, fik under stadig hylen børsterne skåret og skrabet af i nakken, og så blev det først ret til alvor. Peter Christian følte sig for i dets nakkeparti, stak så under vildt hjertesående hyl sin lange spidse kniv dybt ned i nakken på det. Blodet strømmede under dyrets fortvivlede fagter og vilde skrig ud i et fad eller en stor krukke, mens det stadig blev omrørt for ikke at størkne. Snart sagtede dog hylene, og med en blanding af brøl og suk over menneskenes ubarmhertighed gav dyret sig hen i døden.

Når den sidste bloddråbe var tappet af svinet, blev det lagt op i et trug, fåretruget kaldtes det, fordi det blev brugt til at vaske fårene i før klipningen. Her blev det overhældt med varmt vand, hvorefter det blev skrabet rent for både børster og snavs.

Er arbejdet udendørs som en snor uden ende, der går sin gang rundt år efter år, så er det ikke mindre tilfældet med arbejdet inden døre. Vi begyndte med svineslagtningen, fordi den så naturligt sluttede sig til tærskningen som afslutning på sommerens udadvendte, mere brydsomme dont, men kunne for den sags skyld lige så godt have taget fat på et andet punkt. Nu fortsætter vi så derfra skildringen af indendørsarbejdet, der jo hovedsagelig var kvindernes.

Så længe arbejdet med svinet krævede større kraftanvendelse, blev det naturligvis i det væsentlige mændenes sag, men lå det først stille og død på slagtebænken, så begyndte kvinderne at gribe ind, og snart blev det dem, der spillede hovedrollen i samarbejde med slagteren.

Når svinet var bleven godt skrabet og pudset, blev det hængt op ved en bjælke, idet et par stærke kroge blev trukket igennem haserne og hægtet på et par stærke bolte, der var drevet ind i bjælken. Så blev kroppen skåret op og indvoldene taget ud.

Mens det skete, arbejdede kvinderne i huset med blodet. Det blev æltet ind i rugmel for at blive lavet til blodpølser, sparsommeligt blandet med rosiner og lidt flomme, så snart den stod til rådighed.

Længe varede det heller ikke, så blev flommen som helhed taget under behandling. Den blev skåret i små terninger, der hældtes i en stor gryde eller messingkedel, en såkaldt blos, og i den sat over ilden for at

smeltes. Når smeltningsprocessen var vidt nok fremskreden, blev fedt og grever skilt fra hinanden, enten ved at greverne med en langskaffet skummeske blev fisket op af fedtmassen og fyldt i et fad, mens fedtet derefter fyldtes i store krukker og fade eller ved at hele den smeltede masse gennem en grov si blev hældt i krukken. Både fedt og grever blev brugt på brødet i stedet for smør og spistes i reglen med stor appetit.

Imidlertid var jo tarme og mave bleven rede til behandling. Efter at være tømt for deres indhold blev de omhyggelig rensed og derefter fyldt med den før omtalte pølsemasse. Hvis de ikke rummede hele massen, blev resten af den fyldt i lærredsposer, der fra år til år lå rede til dette brug. Af en del af svinets flomme lavedes der »isterbånd«, vel nok det samme som medisterpølse, i alle tilfælde noget lignende.

I løbet af eftermiddagen blev pølserne og forskellige smådele kogt. Pølserne måtte man især passe på under kogningen. Hvis det nemlig lykkedes en gavtyv at stjæle dem ud af kedlen, var der ingen ret at få. Den bestjålne blev kun udlet. Et sådant pølsetyveri skal en gang være blevet udført ved hjælp af en lang krog ned gennem skorstenen. Konen blev ved den lejlighed så befippet over pølsernes himmelflugt, at hun hverken fik pølserne frelst eller pølsetyven fanget.

Spændende var det, når svinekroppen var så vidt afkølet, at den kunne blive skåret ned. Hvert enkelt stykke blev vejet, og dets vægt med kridt skrevet op på en dør eller et lignende sted for så til sidst at blive talt sammen. Der var naturligvis i forvejen gættet på, hvad det kunne veje. Nu skulle det så vise sig, hvem der fik ret.

På det køligste sted i kælderens stod det lange saltekar, en udhulet træstamme, 3–3½ alen lang og vel 1½ alen bred. Det var vist ikke fra første færd bestemt til at være saltekar, men som det havde det nu gjort tjeneste i flere mands levnet. På Rømmø fandtes intet træ, der havde blot endda en tredjedel af den bredde. Hvorfra og hvordan det var kommen her til, var der ingen, der vidste. Nu er det gået itu.

I dette saltekar blev hvert stykke lagt på sin bestemte plads efter at være bleven godt gnedet med salt og overstrøet med et passende lag af dette. Noget af det blev så efter en vis tids forløb taget op for at hænges op i den åbne skorsten og røges ved hjælp af høg, så vidt huskes andel, der kunne ligge længe og ulme uden at bryde ud i lue.

For os drenge var det bedste ved svineslagting det, at så fik vi en »Vessen« (svinets madpibe). Det blev tørret, pustet op, skåret i stykker af passende længde, ca. 10 cm. Et sådant stykke blev ved den ene ende snøret godt sammen med sytråd og så krænget om. Når den så blev pustet op og drejet nogle gange rundt, mens man med venstre hånds

fingre holdt godt fast om den åbne ende, dannede den et fortrinligt, godt ladet skydevåben. Ved at trykke den tilbundne ende stærkt ind med højre hånds tommelfinger og så pludselig give slip på den sammenpresede åbne ende kunne man få den til at give et godt knald. I øvrigt var det en ret ufarlig bøsse. Hvor der som hos os var flere drenge, gav det en livlig kanonade i dagene efter slagtingen. Den dreng, der for første gang var med ved slagtingen, undgik naturligvis ikke at blive lidt til bedste. Han blev f.eks. sendt til en af naboerne for at låne pølsemålet. Nå, så var han jo så meget klogere næste år. Var der således ganske vist nogen løjer ved det, så var der for os børn alligevel det triste forbundet med det, at det var vor gode ven, det gik ud over. Grisen havde jo dog været vor legekammerat lige så godt som fæl og kalv. At se den blive bundet og lagt på slagtebænken og stukket under jammerlig hylen var til visse ikke hyggeligt, men alt det sjældne, der var forbundet med det, og alle de småbestillinger, man fik i forbindelse med det, f.eks. at skrive vægten af de enkelte stykker op for så efter sammentællingen at konstatere, at det vejede måske et par pund mere end i fjor, det gjorde det alligevel til en begivenhed. Og at der var så mange mennesker samlet til det, kastede især glans over det.

Hovedsagen var alligevel pølsegildet, der fandt sted om aftenen og hvortil alle, der havde været med ved slagtingen og nogle af deres nærmeste blev indbudt. Ved det blev der naturligvis først og fremmest spist pølser, både sorte og hvide (blodpølser og pølser lavet af små byggryn uden tilsætning af blod). Selve gildet var dejligt og muntert til trods for trætheden, men det mest spændende ved det var dog, om der blev gjort forsøg på at stjæle de pølser, der endnu fandtes i den store bryggekedel, de blev kogt i.

At stjæle pølser var nemlig en sport, der kunne drives uden risiko for at komme i rettens klør. Der passedes imidlertid godt på, og blev pølsetyven greben ved det, var han sikker på den forsmædeligste kropslige afstraffelse på stedet, men dermed var sagen så også ude af verden. Det var yderst sjældent, et pølsetyveri lykkedes, men ske kunne det.

Noget i samme retning kunne man være udsat for, når man havde opslået d.v.s. fået det sidste græs slået. Da hejstes nemlig i tidligere tid flag. Det var gerne kun et lille flag fastgjort på en kort stang, der førtes hjem og ved hjemkomsten blev stukket ned i den ene ende af mønningen. Også det var det en sport at stjæle til stor forsmædelse for ejeren, men under risiko af ubarmhertige klø. Det var så meget vanskeligere, som det kun var muligt ved højlys dag nemlig under middagssøvn. I Toftum skal byens spilopmager alligevel have prøvet det en gang og

Der kan også være smukt ved vintertid på Rømø. Her kører kanen forbi Cornelius Holms gård i Kongsmark. Til venstre ses det gamle sprøjtehus.

Tvismark stubmølle og Møllepyt.

Tvismark set fra nordvest.

virkelig have fået fat på flaget. Men ligesom han vender sig om med det, ser han ejeren i færd med at entre op ad stigen efterfulgt af slætteren. Han var imidlertid ikke rådvild. Med flaget i hånden sætter han i rask trav hen ad mønningen, forbi stigen og springer i vesterenden lige ned i gårdens mødding. Den var blød nok som stødpude. Der sad han i skrævet med det erobrede flag i højre hånd. Om han blev greben der eller fik sig arbejdet ud af det, fortæller historien ikke om. Han ansås vist for at have fået straf nok.

Husligt arbejde om vinteren.

Det daglige arbejde var vinteren igennem uden stor afveksling. Manden var vistnok de fleste steder første mand oppe og kaldte på pigen og alle, der kunne tage del i arbejdet. De fleste steder havde man ikke nogen karl om vinteren, mange steder knap nok om sommeren, især hvis man selv havde halv voksne drenge.

Man var i denne årstid ikke for ivrig efter at komme tidligt op. Det blev sjældent, før det gryede stærkt ad dag. Lys kostede jo penge.

Konens første arbejde var at gøre ild på den åbne skorsten og, tit kæmpende med en særlig røg, at tænde op i »e Daarns« (dagligstuen). Indfyringen til den var i reglen i baggrunden af den åbne skorsten. Først skræbedes gårdsdagens aske ud i asketruget, en slags kasse, derefter tændtes der op med lyng, og når der var god brand i den, og ovnen var blevet lidt varm, blev der sat tørv, altid fladtørv, ind ved begge sider. De kunne stå der og ulme i flere timer. Pigen gik imens i stalden for at malke. Antallet af køer var i reglen kun 5, sjældent 6, men tit færre. Karlen eller drengene magede, mens manden røgtede. Efter mugningen blev der strøet en del helst mosblandet lyng i grebningen for at opsuge ajlen.

Når det var gjort, blev der kaldt til morgenmad, der bestod af kaffe og smurt smørrebrød uden pålæg, eller fedtebrød.

Inden man gik ind til morgenmaden, vaskede man hænder og ansigt i vandtruget i stalden. Her blev ikke brugt sæbe. Den brugte man kun til søndagsvaskning, der foregik ved et fad vand i køkkenet.

I stalden.

Efter morgenmaden bestod arbejdet i stald og lade i det at vande besætningen, idet hornkvæget parvis blev slået løs og vist hen til vandtruget, der gerne stod i den inderste ende af stalden. Hestene kom derimod enkeltvis derhen. Først efter vandingen blev staldgulvet fejjet. Det var jo bleven en del tilsølet under mugningen og vandingen. I halvfjerdserne brugtes de fleste steder dertil endnu en kost, bunden af stride og lange

lyngstilke. Senere kom de nuværende fejekoste i brug. Efter fejningen blev staldgulvet bestrøet med lidt sand og så derefter ret pynteligt ud en lille tid.

Fodringen af køer og ungvæg bestod ganske simpelt i at bære hø og halm ind for dem fra lade og lo. Køerne fik naturligvis broderparten af høet, men i reglen fik de heller ikke andet. Dog fik en ko, der nylig havde kælvet, gerne som »barselmad« lidt skørt rørt ud i vand. Dens naboer slikkede sig om munden og strakte sig så langt, bindselet kunne nå, men forgæves. Roer og kraftfoder var ellers ukendte begreber for en Rømmø ko i de tider, men man havde da heller ikke noget mejeri førend i 1903.

Stalden hed for resten »e Baas« og en bås hed »en Staald«. »E Staaldguld« var altid et godt kvarter højere end »e Baasguld«. Det gjorde, at kreaturerne syntes større, end når de stod på jævn flade med beskueren, især de »fastlændere«, der kom for at købe. I samme øjemed måtte der ikke være for højt til loftet i stalden. Om det fif hjalp noget, kan vel være tvivlsomt. Hans Nissen fra Ballum og Martin Slagter fra Astrup kendte vel også nok det fif og forstod at regne med det.

Kreaturhandel.

De nævnte to havde en tid lang næsten eneret på opkøbet af kreaturer på Rømmø til græsserne på fastlandet, hvilket i reglen ville sige på Ballums og Skærbæks enge. Man vidste godt, at de tit gjorde mangen god handel på rømmøernes bekostning, men man havde alligevel ubetinget tillid til dem. En handel var en handel, når den var gjort med dem. Da derimod en anden opkøber begyndte at handle derovre, og en gang sendte en ko tilbage, fordi han ikke fandt den svarende til, hvad han ønskede og mente at have købt den til, så blev det ham aldrig tilgivet. Ham kunne man ikke stole på.

Det var tit morsomt som dreng at overvære en sådan handel. Selvfølgelig bedyrede Hans Nissen, at det var lige til fattiggården, hvis han gav den pris, fader forlangte. Den stud var jo da ikke mere end det halve værd.

Naturligvis søgte de også at overliste hinanden. Det bød møntforholdene den gang gode lejligheder til. Vi havde i 1874 lige fået tysk mønt indført med daler, mark og penning. Dermed havde vi tre møntenheder at regne med. Fader forlangte f.eks. for en ko 50 specier (200 kroner eller 225 rigsmark). Specierne var store. Derfor blev tallet på dem ikke så afskrækkende stort. Hans Nissen bandede på, at det ville blive den rene ruin for ham at give den pris, men han ville give 80 rigsbankdaler. Det var et stort tal beregnet på at gøre indtryk på far, men når han fik

regnet efter, blev det jo kun 40 specier. Til den pris ville han ikke sælge. De enedes så omsider om 70 »prøjsere« (210 rigsmark) så at fader fik sine 50 specier på 15 rigsmark nær.

Ikke så sært at Hans Nissen, da han fik regnet efter, under lidkøbet bandede sig alle ulykker i vold på, at han aldrig mere ville handle med fader. Nå, han kom jo alligevel til efteråret igen. Og da huskede han måske nok, hvordan det *kunne* gå, når man handlede i »prøjsere«.

Når formiddagen ikke helt eller delvis blev optaget af noget usædvanligt som en handel, et sygt dyr eller et besøg af en nabo, der ville låne én eller anden genstand, så gik en væsentlig del af den for fader med at skære hakkelse. Det var ikke noget interessant arbejde. Hakkelsemaskine var der ikke ret mange der havde, vi da heller ikke. Man nøjedes med den gamle hakkelsekiste. Kisten, som halmen blev lagt i, var omtrent som hos den nuværende maskine, men i stedet for svinghjul med et par knive, der hurtigt og let hugger halmen af i passende lange stumper, havde den en rigelig alenlang kniv, der foroven havde et håndtag, anbragt omtrent vinkelret på kniven. Forneden var den bevægeligt fastgjort i en vægtstang. Den kunne således løftes tillige med vægtstangen og dels hugge, dels skære de ender af halmen af, der med venstre hånd var skubbet omtrent en tomme frem. Der gik ret lang tid med at skære den hakkelse, tre heste kunne æde. For lang måtte den ikke være, så vragede de den, skønt hakkelse og hø var så godt som alt, hvad de fik vinteren igennem. Korn blev der ikke noget synderligt af, hverken malet eller i kær, før forårsarbejdet begyndte, men der krævedes da heller ikke noget af dem hele vinteren igennem. De kom ikke uden for stalddøren, undtagen når der skulle køres til mølle eller til begravelse og en sjælden gang til bryllup.

Før middag blev der fodret igen. Køerne blev vist også vandet, ungkreaturene derimod ikke. Før solnedgang blev hele besætningen igen vandet og røgtet af. Så havde de ro en hel lang vinternat. Kun blev køerne endnu en gang malket ved sengetid, d.v.s. ved kl. 9–9½. Samtidig blev hestene også vandet igen og fodret af.

Sådan gik dagene hele vinteren igennem.

Huslig syssel.

Men hvordan gik det inden døre? Bedstemoder, der styrede huset efter min moders tidlige død, havde som før nævnt fået gjort ild på arnen og fyret op i kakkellovnen, og morgenmåltidet var spist.

Nu skulle der så redes senge. Det var næsten udelukkende alkover. Indelukkede senge kaldtes de. De var da også forsvarligt lukkede, ikke

med forhæng, men med døre. Underlaget i dem var ikke nogen fjeder-
madras, men et par kærve langhalm, godt jævnet ud over hele sengeste-
dets noget løftede gulv. Det kunne man sove godt på, men det var dog
ikke af vejen, om det blev godt rystet op om morgenen. Underdynen var
tung og solid af hjemmevævet vadmél. Det var overdynen for resten også.
Der var således gode betingelser nok for at holde varmen om vinteren,
især i de to alkover, der almindeligvis fandtes i dagligstuen, »e Daarns«,
hvor bilæggeren jo desuden havde holdt det varmt hele dagen og aftenen
med. Mere gådefuldt er det imidlertid, hvorledes man klarede sig i så
solid en seng i et skab om sommeren, især da man ikke kendte det mo-
derne påfund med oplukkede vinduer om natten, mange steder ikke en
gang om dagen. Det gik imidlertid.

Enkelte steder så man for resten en »stabel seng«, men den var så godt
som altid af ret ny datum og omtaltes gerne som noget usædvanligt i
huset. Kun en har jeg set af ærværdig alder. Den stod i »e Listu« i mit
hjem og havde åbenbart stået der i ikke så lidt mere end 100 år. Op-
rindelig havde den dog vistnok indtaget en mere ærværdig plads i huset.
Det var en himmelseng med svært rødt, guldbræmmede omhæng, der med
svære, guldpyntede træknapper var fastgjort til de slanke, svungne søjler,
der bar selve sengehimmelen. Knapperne var imidlertid allerede for 60 år
siden så ormstukne og omhængt så mølædt, at det for længe siden er
gået al kødets gang.

Var sengene i orden, blev der fejtet gulv, ingenlunde i hele huset. Det
havde man ikke tid til, og det behøvedes da heller ikke, da rum som »e
lild' Daarns«, »Pissel« og »Listu« så godt som slet ikke brugtes til dag-
lig. At gulvet blev vasket, hørte den gang til sjældenheder, derimod blev
det efter fejningen bestrøet med sand. Til dagligt var det gult sand, som
der hvert år brugtes en halv snes læs af, hentet fra en af de nærmeste
klitter. Skulle det være finere f.eks. til festdagene, måske også til søn-
dags, blev der brugt hvidt sand. Det var sjældnere og måtte graves op
på bestemte steder et par alen under overfladen.

I køkken og bryggers.

Der skulle jo også vaskes op i køkkenet, »e Kammer«, som det kaldtes.
Det voldte dog ikke stor ulejlighed om morgenen. Det var nærmest kun
kopper eller kummer. Der var jo hverken brugt kniv eller gaffel, endsige
tallerken eller smørebrædt.

Opvaskningen foregik ved »e lille Bord«, der stod i et hjørne i køkke-
net. Et sådant særligt opvaskebord var dog vistnok en sjældenhed, som

vist kun fandtes hos os, fordi bryggerset der var i kælderens, ret afsides fra både »Daarns« og »Kammer«.

Afløb var her ikke. Vaskevandet blev hældt i »e skirn Spand« under bordet og båret ud efter behov. Hos flere naboer i Toftum vistnok hos de fleste, var der afløb fra køkkenet, men kun lige ud gennem muren. Der dannede sig da en pøl, der om sommeren var et eldorado for fluerne, som i forvejen havde møddingen og stalden at boltre sig i.

På »e lild' Bord« stod en stentøjskrukke med låg over. Den hed »e Grummelpot«. Den fortjener at nævnes som udtryk for de tiders sparsommelighed.

Kaffen blev ikke tragtet og havde ikke gjort sin pligt, når den bare derved havde afleveret det fineste af sit indhold. Den blev kogt. Der blev heller ikke brugt kaffekande til daglig. Selve kedlen kom på bordet, efter at låg og overflade var tørret lidt af. Når så måltidet var forbi, blev det kaffegrums, der ikke under udskænkningen var løbet med ud i kummerne, skyllet ud i »e Grummelpott«, og når den så var fuld, fik det endnu et opkog i den særlige »Grummelkedi«, måske med en lille tilsætning af frisk kaffe. Så først havnede den i »e skirn Spand«. Så vidt som den husmand, Feilberg omtaler s. 308 og 9, mindes jeg dog ikke at have set sparsommeligheden drevet.

Skorstenen.

Skorstenen (det var betegnelsen også for ildstedet) var naturligvis husmoderens særlige arbejdssted. Komfurer mindes jeg kun at have set et af i min barndom, og der gik ikke noget særligt ry af det. Det egnede sig måske heller ikke særlig godt til det brændsel, man mest var henvist til, nemlig lyng og »kassen« d.v.s. tørret kreatur- eller hestegødning.

Skorstenen fandtes i almindelighed i baggrunden af køkkenet, hvor den dannede en slags alkove af rigelig 1 m bredde og lidt over en halv meters dybde. Dens bund var hævet 60–70 cm over køkkengulvet. Den var åben ud mod køkkenet. I baggrunden af den plejede indfyringen at være til bilæggerovnen i »e Daarns« (dagligstuen). I dens venstre side var somme tider indfyring til den i »e nør Daarns« hvis der i det hele var nogen kakkellovn. Nær ved den ene side, vistnok tiest den østre, var der en firkantet fordybning, »e Fyrgaf«, med rist i bunden, ca. 7–8 tommer i kvadrat. Under risten fortsattes »e Fyrgaf« nedad, indtil det mødtes med en gang, der i højde med køkkengulvet gik ind under »e Skorsten«. Ad den vej fik ilden i »e Fyrgaf« luft tilført, og ad den blev asken taget bort.

Når en kedel eller gryde skulle bringes i kog, blev en trefod anbragt

over »e fyrgaf« og kedlen sat på den. Skulle det gå hurtigt blev der »bloest« under den, d.v.s. fyret med lyng (blusset). Det gav stærk og rask flamme, men skulle også hele tiden have ny tilførsel. Nogle kassen eller et par stumper tørv kunne derimod stå og passe sig selv. Var det en gryde, der skulle have langsom, men jævn varme, f.eks. en gryde grød, blev der sat 3–4 tørv på højkant rundt om den. De tændtes kun langsomt, men kunne til gengæld tilføre gryden længe varende jævn varme.

Skulle flere kedler eller gryder over ilden samtidig, kunne det ske ved, at en trefod anbragtes på arnen, men man fik vel derved næppe så god gavn af ilden.

I stedet for trefod brugtes somme steder en fløj, der var fastgjort til skorstenens baggrund, således at den kunne drejes ud over arnen, når den skulle bruges til at hænge en kedel eller gryde på, men ellers slås ind mod bagmuren.

Somme steder, dog vist kun i bryggersskorstene, fandtes der et par alen over arnen en sodstang anbragt tværs over denne. På sodstangen blev et par »Kjelsker«, svære kroge, anbragt. I dem kunne f.eks. den store kobbervaskekedel hænge og fuld af vand fyres i kog, når der holdtes storvask.

Under arnen var der somme steder ved den vestre side (til højre for »e Køks«) et skab, der kunne benyttes til tørring. I mands højde var der også her og der slået søm eller kroge ind i skorstenmuren. På dem blev skinker, fisk o.l. hængt op til røgning. Som røgmateriale brugtes hør, helst andel, da den gav dygtig røg og ikke let tændte.

En skorsten var jo dyr. Der fandtes derfor ikke gerne mere end én skorsten på en gård selv om der var to ildsteder. Hvor der fandtes to, var det gerne, fordi indretningen af huset var så upraktisk, at køkken og bryggers ikke kunne få tilslutning til en og samme skorsten. I almindelighed gik røgen ikke alene fra de to ildsteder, men også fra bilæggerovnen i »e Daarns« og »e Nørdaarns« op gennem den samme skorstenspipe. Flere end de to nævnte rum havde man ikke gerne varme i i gamle dage. Varme i pisselen var rent overflødig. Den brugtes jo aldrig til længere ophold om vinteren. Skulle der endelig holdes bryllup eller andet større gilde, så blev man jo mange om at afgive varme til den, især under dansen. En ren undtagelse var mit hjem, hvor der var to ildsteder og 4 kakkelovne, alt sammen til én skorsten, men afrækket var da også usædvanlig dårligt.

Det første, bedstemoder gjorde en almindelig vintermorgen, var som sagt at rage asken ud i asketruget både af ildstedet og bilæggerovnen og tænde op begge steder. I den tid, det tog at få kaffekedlen i kog, skar

hun brød til morgenmaden og smurte det. Der var aldrig tale om, at hver smurte sin mad ved bordet, ikke en gang ved gilder. Brødet blev hos os skåret »på maskine«. Nogle steder havde man fået anskaffet en sådan særlig brødkniv. Før var det bleven gjort på den måde, at man tog brødet i venstre hånd, lagde det op mod brystet og skar det i skiver, idet man drejede det en halv eller hel omgang. Således gjorde man endnu mange steder i 1870erne, og således blev man for en stor del ved at gøre endnu langt hen i tiden, når man havde mad med på mark eller enge.

Mælkebehandling.

Efter frokosten, som morgenmaden hed, mens formiddagsmaden hed »Dovver« (davre) begyndte så dagens egentlige arbejde. Noget af dette var det samme fra dag til dag. Dertil hørte behandlingen af den mælk, der nu havde stået så længe – vist i reglen et døgn eller to – at fløden var kommen oven på og kunne skummes af.

Til at malke i brugte man ikke en spand, men en »stab«. Den var ligesom hine tiders spande lavet af staver, der holdtes sammen af 3–4 gjorde af båndjern, tidligere vel af træ. Den ene af staverne var rigelig et kvarter længere end de andre og brugtes som håndtag.

Hver gang, man havde malket – i reglen morgen, middag og kl. 9 om aftenen – blev mælken ved hjælp af et groft håndklæde, der holdtes for »e Molk'stab'« siet op i »Sætter«, lurfade, dog ikke sorte, sådan som Feilberg endnu har set dem, men brændte. Det sidste hold af dem var glaseret, det ældre derimod uden glasur. Disse sætter blev sat hen på en hylde i et rum, der ikke var helt koldt om vinteren, men heller ikke måtte blive for varmt om sommeren. Det var ikke altid helt let således at skaffe mælken en plads, den kunne være tjent med. Somme steder stod den om vinteren på hylde, der var fastgjort til bjælkerne i »e Daarns«. Det var jo husets dagligstue. Der var i det mindste varmt om dagen og heller ikke helt koldt om natten, men det havde jo den fejl, at der sad husets folk og ikke sjældent en del gæster dagen over, især om aftenen, og fortærede luften så vidt, at tællelyset somme tider havde ondt ved at få næring til sin flamme. Var der så desuden en 3–4 mænd, somme tider flere, der hele aftenen røg dårlig tobak, så kunne man jo ikke vente førsteklases smør af den mælk. Bedre blev det da heller ikke af, at der gerne var to alkover i stuen, og at der sov to mand i hver, mens hverken vinduer eller døre blev lukket op til udluftning, især ikke i vintertiden.

Efter en dags tid, eller måske det var to, var mælken bleven sur, og

fløden blev da skummet af med en meget flad gennemhullet skummeske af ca. 20 cm diameter. Det kaldtes at »flyer e Mjælk«. Fløden samledes i en glaseret potte, indtil der var en passende portion til at kærne. En særlig flødepotte med tud og tap i bunden til afledning af vollen, således som Feilberg beskriver den, har jeg ikke kendt. Den sure mælk blev brugt til kalve og svinefoder. At den var udmærket menneskeføde, var der ingen, der troede. Jeg kendte ikke tykmælk, da jeg 25 år gammel første gang på Fyn mødte den som menneskeføde. Denne afskumning var i reglen konens første arbejde efter morgenmæden.

Når der var samlet en passende portion fløde, skulle der kærnes. Det skete ved hjælp af en stampekerne. Den til at dreje har jeg kun kendt på en enkelt gård.

Først blev kærnen skyllet ud med varmt vand. Så blev fløden hældt i den og »e Kjærnstav«, en stang med gennemhullet briks på enden, blev sat ned i den. Så blev den lukket foroven, idet en bøtte med et hul midt i bunden blev sat over kærnestaven og sådan ned på kærnen, at denne var godt lukket foroven. For yderligere at tætnes blev et klæde viklet godt fast om sammenføjeingen mellem kærnen og dette låg. Yderligere blev der sat en gennemhullet træklods om stangen og sådan ned i låget, at stangen kunne bevæges frit op og ned, uden at denne bøsning fulgte med. Den smule fløde, der alligevel nåede op i bøtten, blev tid efter anden skyllet ned med lunkent vand. Det kunne nok somme tider tage længere tid, end man ønskede, inden man fik smør, men jeg har aldrig hørt nævne overtroiske grunde til det.

Var smørret der og kunne tages op af kærnen, så blev kærnemælken tilbage i den. Den var det en delikatesse at få en kopfuld af at drikke. I øvrigt blev den til dels sammen med en del sur mælk brugt til ostning. Den faste gule ost, man kunne få i handelen under navn af sødost, lavedes en gang imellem, men kun meget sjældent. Den skulle der jo løbe til, og fremstillingen af den var vel i det hele vanskeligere. Man holdt sig derfor gerne til surost, der vandtes ved ganske simpel opvarmning af kærnemælken og sur mælk. Når osten var udskilt som et hvidt lag, der svømmede oven på vollen, blev den med en langskaftet skummeske fisket op. Under optagningen søgte man at få så meget som muligt af vollen til at løbe fra osten, som derefter fyldtes i en tynd lærredspose, som så blev hængt op, for at resten af vollen kunne dryppe af den. Når det var sket, blev den hældt ud af posen, blandet med lidt kommen og med hænderne presset godt fast sammen og formet omtrent som brød. Længden af sådanne oste var gerne omkring ved 4 tommer og bredden 2–4–2½ tommer. Når disse oste var godt tørrede i solen, kunne de holde sig i

måneder uden at mugne. I det højeste dannede der sig lidt skimmel på overfladen, som let kunne skrubes af. Når en gård i Juvre i det 13. århundrede ifølge »Oldemoder« leverede 120 skæreoste (casei integri) og Toftum et lignende antal foruden 16 henholdsvis 12 tønder smør til domkapitlet i Ribe, så har det rimeligvis været oste af den art, og de har i betragtning af deres store antal vist ikke været presset med alt for store hænder.

Sådan ost fik man gerne på smørrebrødet til frokost og mellemmad. Det sædvanligste var nok, at den blev revet på et rivejern og strøet på brødet. Det var da også det sparsommeligste. Der var noget festligt over det, når man f.eks. om søndagen og i slåtiden på engen fik osten skåret eller vel rettere skrabet på brødet.

Vallen blev hældt i svinetønden.

Den dag, da der skulle kærnes og ostes, gik nok hele formiddagen, indtil middagsmaden, »e Unden«, skulle gøres i stand. Det gjorde den jo også, når der skulle bages, selv om dette arbejde ikke i almindelighed tog så megen tid som den før omtalte julebægning. Det gjorde den også og mere til med brygning og vaskning.

Storvask.

At vaske var ikke nær så morsomt som at kærne, endsige som at bage, men nogen hjælp skulle bedstemoder og pigen da have også til det. Der skulle jo bæres lyng ind, og der skulle fyres under den store kobberkedel. Det sidste var det især let at få en dreng til.

Det var gerne svære stykker tøj, der skulle vaskes. Linned var der ikke meget af. Kvinderne havde vel nok linned undertøj. Drengene også indtil konfirmationsalderen. Så måtte de imidlertid begynde at vænne sig til uldent undertøj, selv om det til at begynde med gav nogen kløe på ryg og arme. Det var de jo bedst faren med, når de skulle til søs. Den meste vask var derfor ulden. Den var svær at tumle med og skulle for en stor del have sin særegne behandling. Bl.a. kunne undertiden høre til dens behandling, dog vist mest når den var ganske ny, at den skulle valkes. Til det brug havde man et valkebræt, der var udskåret i riller på tværs, omtrent som det senere vaskebræt, der formedes af en zinkplade. På dette valkebræt blev tøjet gnedet op og ned under rigelig tilførsel af varmt sæbevand, som dets nederste ende stod i. Så vidt jeg husker, blev der også strøet salt i vandet. Formålet med denne valkning var at få tøjet til at krympe. Derved blev det både tættere og stærkere, også var det ikke udsat for at krympe senere under vaskningen.

Somme tider blev en del af uldtøjet også klappet. Det blev i våd til-

stand lagt på en flad sten i haven eller gården og dér godt klappet og banket med et klappetræ, et stykke fjæl af omtrent en alens længde og en 7–8 tommers bredde, hvis ene halvdel var skåret så smalt til, at det gav et passende håndtag. Disse stene må over alt på Rømø have været lagt sådan, at spildevandet fra dem ikke kom til at forstyrre nisser og andre »underjords«. Man hørte nemlig aldrig om, at de beklagede sig over dem.

Når der ikke var noget af den slags ekstraarbejder, blev tiden anvendt i beklædningens interesse.

Uldens behandling.

Enhver gård havde som før nævnt 20–30 får, så der blev uld nok til at lave tøj af. Enten det nu var strømper eller vanter eller skjorter eller bukser det gjaldt, så skulle ulden jo først laves til tråd. Den skulle kartes og spindes. Ja, en del af den måtte endda kæmles, inden den kunne kartes. Det var, så vidt jeg mindes, kun den lange helårsuld, der om foråret var blevet klippet af de etårige lam, de såkaldte »gømrer«. Deres uld havde nemlig ikke været lang nok til at klippes om efteråret, og ved forårsklipningen var den så lang, at den skulle have en særlig behandling, inden den kunne spindes.

I almindelighed blev ulden kartet. Dertil brugtes et par karter. En karte var en tynd træplade, vistnok af bøgetræ, 7–8 tommer lang og omtrent 5 tommer bred. Midt på den ene langside fandtes et omtrent 4 tommer langt skaft. Skaft og plade var savet ud af et stykke. Skaftet var knap en halv tomme tykt, pladen var på den ene side, hvor skaftet fandtes, noget tyndere end skaftet og tog yderligere af i tykkelse hen imod den anden side. På indersiden af karten var fastgjort en læderplade tæt besat med tynde ståltrådstænder, der var bøjet i retning af den side, som skaftet fandtes på. Når de skulle bruges, blev den karte, man havde i venstre hånd, lagt på knæet, i reglen nok det venstre knæ, med tænderne opad og skaftet fra sig. En passende tot uld blev lagt på den og trukket ud over hele dens længde. Så tog man den anden karte med tandsiden nedad i den højre hånd og skrabe med den uldtotten ud over hele underkarten. Der skulle skraves rask og let. Da begge karters tænder krummede sig imod hinanden, trak de snart alle uldens tjavser ud i samme retning, tværs over karten. Når de så var tilstrækkeligt ensrettede, gav man med et rask tag underkarten en halv drejning, således at skaftet viste ud fra en. Det samme gjorde man med overkarten, men sådan, at dens skaft pegede ind imod en. Med nogle raske hak løste man så ulden fra underkarten, således at den trilledes sammen til en løs pølse, der kaldtes »en Loeg«.

Gømrernes længere uld skulle som sagt først kæmles. Det skete med et par »Kæmmelkarer«. De var noget større end de sædvanlige karter. Man tog også en større portion uld i dem ad gangen. Den blev imidlertid ikke så grundigt gennemkartet som den, der straks blev gjort færdig til spinning. Den blev nok kartet op til »Loeg« men ikke så omhyggeligt. De kaldtes for resten ikke loeg, men kæmmel. De skulle nemlig ikke spindes, men når man havde den pågældende portion uld gennemkæmlet, blev kæmleterne plukket i stykker, og først derefter blev ulden rigtig kartet. Kæmlingen var således kun en forberedelse, der vel sagtens havde sin grund i, at den mere langfilsede uld var mere sammenfiltret og derfor trængte til dobbelt bearbejdning for at blive tilstrækkelig udredet.

At kæmle og karte var pigernes arbejde, vel somme tider også de gamles. I Toftum havde tre af gårdene en gammel mand til det to dage hver uge om vinteren. Det var vel nærmest for at få lejlighed til at give ham kost og ophold på en måde, han kunne tage imod uden at føle det som en ydmygelse. Per Madsen var oprindelig Grønlandsfarer. Nu var han nær hen imod 90, og det var længe siden, han havde »skejet ud« med sønen. Om han havde været med på hvalfangt, tør jeg ikke sige, men han havde været godt med på sælhundefangt og kunne give malende skildringer af den måde, den blev udøvet på. Også af kampen med isbjørne. To dage om ugen havde vi ham. Da arbejdede han og bedstemoder om kap. Han kartede, og hun spandt. Han kunne vel nok karte en »Loeg« hurtigere, end hun kunne spinde den, men han var nok egentlig ikke glad ved således at se loegerne forsvinde næsten lige så hurtigt, som han kunne karte dem.

Han kunne lige besørge kartningen af al husets uld. Kun nu og da var der noget uld, der var så lang – vist nærmest af etårige får, såkaldte gimmer – at den som omtalt først skulle »kæmles«. Til sådan kæmpling havde vi somme tider en flok unge piger fra byen. Det blev noget i retning af en »Bindstow«.

Om søndagen gik Per Madsen hjem til sin kat. Hans hjem var en lille jordhytte, han selv havde bygget i læ af de høje klitter mellem Tvismark og Padborg. Den havde kun et rum. Indgangen var ved det sydøstlige hjørne. Ved det sydvestlige var skorstenen, også bygget af græstørv. Nær ved den stod et lille bord. Skulle han have kogt en kop kaffe, rakte han op til det slyd, der spillede loft og halede lidt lyng ned til at »blos e Kè'l« med. Han kunne have haft det lunere og hyggeligere i dagligstuen et af de steder, hvor han kartede, men jordhytten var nu hans hjem, og han skulle da også hjem at se til sin kat⁸³.

Hvad Per Madsen kartede, det spandt bedstemoder og min faster, som efter min moders tidlige død i mange år var hos os. Når en ten eller tude, som den kaldtes, var spundet fuld, skulle den vindes. I det øjemed var der en pind anbragt foran på spindehjulet. I denne pind var en ståltråd fastgjort, som tuden blev sat på og kunne dreje sig om. Fra den blev garnet så enten vundet til nøgle, eller ved hjælp af et »hæspetræ« formet til løse »klavser«. Det sidste skete, når det skulle farves. I det øjemed måtte det jo ligge løst.

Efter farvningen skulle det igen formes til nøgler. Det skete undertiden fra »hæspetræet«, men man havde også en opret stående »vindel« til det brug. Dens vigtigste fordel var dog vist, at den tog mindre plads. På den spændtes klavsen til den ønskede fasthed ved, at dens ene led blev trukket op eller sænket. På hæspetræet spændtes den ved at flytte pinde ud eller ind på dets fire vandret liggende vinger.

Noget af det spundne garn blev tvundet, ikke så sjælden en hvid (ufarvet) tråd og en blå sammen. Det skulle der strikkes strømper af.

Strikningen besørgede fader en del af oven på avislæsningen. Vi drenge blev også sat til det, men når nyheden ved at lære det var forbi, var det tit vanskeligt nok at bevare interessen for det. Også kvinderne gjorde deres part af det, især i mørkningen.

Morsommere var det at være med til at forberede vævningen. Bedstemoder vævede selv. Når der så var spundet tilstrækkeligt til både trendegarn og islæt til det stykke tøj, man ville have vævet, så skulle der trends. Trendebordet, der ellers i sammenfoldet tilstand havde sin plads bag døren i forstuen, blev slået op i pisselen, hvor aksens øverste ende blev stukken op i en svær krampe, der var drevet ind i den ene bjælke. Nederenden derimod blev sat i en fordybning, der var udboret i en fod, som lagdes løst hen på gulvet, sådan at aksens lodret. Trendekisten var til daglig en bæk, der endda var mere pyntelig lavet og malet end de fleste bænke. Kistens endestykker var så lange, at de havde passende bænkhøjde, når den til dagligt agerede bæk. De ragede da 4–5 tommer op over sædet og dannede således et om end lavt og hårdt armlæn. Når den skulle bruges som trendekiste, blev den vendt om med disse armlæn nedad som fødder. Så viste det sig, at kisten var inddelt i 10–12 småfag. I dem lagdes de garnnøgler, der som trendegarn skulle vikles om trendebordet. Idet nu trendebordet ved småstød bragtes i drejende bevægelse, vikledes trådene om dette fra øverst til nederst. At beskrive dette arbejde fandt Feilberg i sin tid vanskeligt, og det er ikke blevet lettere siden da. Nu vil det jo ikke mere være muligt at få indretningen at se i den gamle form, følge arbejdet på den og få besked om hver lille gren af det. Men

morsomt var det som dreng at være med ved det og lytte til det indviklede regnskab, som det førte med sig, alt mens garnnøglerne under trendebordets omdrejninger hoppede og sprang hver i sit rum i trendekisten. Tøjet skulle jo »løbe« sit bestemte antal alen. Der var et bestemt forhold mellem alen tøj og pund trendegarn. Islættens art måtte også tages med i betragtning. Det voldte øjensynligt ikke ringe hovedbrud. Der måtte derfor en ekstra kop kaffe til med smør og kavring, i de senere år måske endog med »bækkerkage« til.

Væverstolen, således som den var den gang, tog ret betydelig plads op i et værelse. Bedstemoders væverstol fyldte tredjedelen af et ret stort rum, og den var endda stærkt indskrænket i forhold til den, min faster ejede og igen fik taget i brug på sine gamle dage. Den var af svært egetømmer, omhyggeligt og kønt formet. Den var fra 1669. Desværre er den forsvundet, og ingen ved, hvor den er bleven af.

I tyverne af sidste hundredår var der omtrent 40 kvinder⁸⁴ på øen, der sysselsatte sig ved at væve. Endnu omkring ved 1880 var deres antal ikke helt ubetydeligt, nu er der vist ingen mere.

Det var en stor dag, når en væv omsider var færdig og kunne »tages af«. Var det så tøj, der skulle laves undertøj af, skulle det valkes, hvorved det krympede og således blev tættere. Det var nødvendigt også af en anden grund. Uden det ville det krybe sammen i vasken og blive for småt. Nu skete det ved valkningen, inden det blev skåret til og syet i den længde og vidde, det skulle have. Skulle der derimod syes frakke og benklæder af det, blev det sendt til Ballum eller Skærbæk for at »stampes« og farves. Farven skulle så godt som altid være indigoblå. Den faldede ikke. Ikke så sjældent kom farverne og gik hele øen langs for at samle tøj til farvning.

Når det så havde fået sin tilbørlige behandling og var kommet hjem igen, kom Laust Skrædder med sit målebånd og sit modellineal, tog mål af et par knægte eller tre, både i højde og drøjde, målte ud, hvor meget han skulle have med af det pågældende stykke tøj og tog det med hjem, hvor han og hans kone i fællesskab lavede bukser eller frakke af det – det sidste dog kun sjældent. En frakke kunne holde til flere par bukser. Den blev nemlig kun sjældent brugt. Næsten kun til kirkegang og øsregn, en gang imellem vel også i gnistrende frost.

Det tog sin gode tid at få det syet. Der var nemlig endnu ikke noget, der hed symaskine – i det mindste ikke på Rønmø.

Skulle der laves undertøj, eller skulle familiens kvindelige medlemmer have en ny kjole, så kom sytigheden Line, målte og skar tilrette og blev, indtil arbejdet var færdigt. Hun havde naturligvis endnu mindre end

Laust nogen maskine. Hun blev en gang, mens hun syede i mit hjem, udsat for en svær fristelse. En omløbende agent – naturligvis »en fastlænder« – kom og så hende sidde og prikke med nålen. Det stykke arbejde kunne jo gøres i en tiendedel af tiden. At det ville have sin fordel, kunne Line jo ikke nægte, men det passede kun ikke for hende. Hun gik jo omkring og syede i hjemmene og kunne da ikke gå og slæbe den svære maskine med sig, især nu da hun allerede var godt oppe i alderen. Nej, men det vidste agenten råd for. Hun behøvede ikke at slæbe hele maskinen med. Det stykke dér kunne hun godt lade blive hjemme, ja det dér kunne da også spares, og det til nød også. Nå, sagde Line tørt, til sidst bliver den vel ikke større, end at man kan putte den i lommen. Ja, sagde agenten, man kan godt bære den i en taske. Men Line kunne han ikke få bugt med. Hun blev alle sine dage ved at klare sig med nålen.

Skrædder og sypige måtte man jo have, når der skulle laves nyt. Men meget tiere måtte der sættes en lap på noget af det gamle tøj, især benklæderne. Dem havde knæerne en slem tilbøjelighed til at gå igennem. Hvor der var en 4–5 drenge, måtte der tit sættes en lap på et knæ, somme tider blev det til 3 eller 4 oven på hverandre, og de kunne ikke altid blive af samme slags tøj og med samme farve, som bukserne oprindeligt havde haft.

Undertøj lavede man selv. Der gjaldt det jo ikke så nøje med snittet.

Fodtøj.

Her kan vel også fodtøjet passende omtales. Det vigtigste af dette var træsko. Af dem havde man i halvfjerdserne endnu kun to slags nemlig »trætræsko« og »lædertræsko«. Trætræsko bestod helt af træ. De var svære og hvilede tungt på vristen, når man gik, især da de ikke altid var »howet« med læderlapper som slidklodser på undersiden, men tit med træklamper indfattede i ret svære jernringe. Om vinteren, på isen, var de dejlige, men til dagligdags var de tunge og gav tit ømme vriste, især når man skulle gå længere ture f.eks. ad stranden eller omkring i klitterne for at finde fårene. For at blive stærkere havde de også en jernring over vristen, men den var dog kun tynd og let. Sådanne trætræsko var altså det daglige fodtøj. Senere begyndte en del af de mere velhavende at få »lætræsko« til søndags. Ret meget læder var der nu ikke på dem, men det der var, gjorde fortrinligt gavn. De var nemlig stærkt udsavede over vristen og så der forsynede med en lille udstoppet læderpude. Den hvilede så blødt på vristen, så det var et dejligt fodtøj, men de var dyrere end de andre og blev derfor ikke meget brugt.

De nuværende »franske træsko«, hvor kun sålen er af træ, hører en nyere tid til.

Heldigvis var det kun i den kolde tid af året, der var brug for træsko, og samme kolde tid gjorde drengene naturligvis så kort som muligt. Det behøvede ikke at være ret meget solskin i april for at få én til at smide de forhadte træsko og strømper, og det skulle blive slemt, hvis man trak i dem igen før slutningen af oktober eller begyndelsen af november. En af de gamle trak aldrig strømper på før Mortensdag, 10. november. Spurgte nogen ham, om det da ikke var for koldt således at gå med bare fødder, svarede han: »Aa Guj Ban, æ er jo barbene fø.«

Helt uden fodtøj gik man dog ikke om sommeren, især ikke, når man skulle igennem klitterne og over hedestrækninger. Der var der ikke alene »hojeger« (klitrosen), der lige så lidt som andre roser var uden torne, men også mængder af de ganske små tjørne, der findes iblandt lyngen. De stak nederdrægtigt, og det gjorde ondt at få dem pillet ud med en nål.

Kvinderne gik i almindelighed i tøfler. Da de desuden brugte »fældinger«, strømpeskafter med en tynd læderrem under foden, var det jo kun lidt af foden, der var udækket. De voksne mænd brugte også tøfler eller slet intet, men »fældinger« bar de ikke. En dreng derimod nedlod sig ikke til at gå i tøfler, endsige fældinger. Han gik med fuldstændig udækkede fødder og helst med bukserne opstolpede. Skulle han endelig have noget at beskytte fødderne med, så måtte det da være »tripler«. Det var sandaler, lavet af træ. Bedst til det brug var en tøndestav. Den havde den passende tykkelse. Desuden var en stav af en petroleumstønde af eg og derfor godt stærk. Som forberedelse til fabrikationen af en sådan satte man foden på en tøndestav og tegnede med kridt eller en blyant omridset af den; når så to stykker var savet ud af staven, og de var pudset lidt af, blev der lavet $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ tomme brede spalter til en læderrem over vristen og ligeledes en over storetåen. Rømmene blev med små stifter fastgjort på undersiden af triplen. Når denne så var »howet«, d.v.s. forsynet med slidklodser både under hælen og midt under foden, var triplen et ypperligt, let og luftigt fodtøj, og billigt var det. Fader lavede dem selv til sine fem drenge. Det var et arbejde, der for en stor del kunne gøres om vinteraftener i den varme stue. Det samme gjaldt det at »howe« træsko til vinterbrug, det vil sige forsyne dem med slidklammer under hæl og fodbalde. De var gerne dannet af flere lag læder, skåret ud af en opslidt støvle, men kunne også, når de skulle være rigtig holdbare, bestå af en træklamp omgivet af en jernring. Sådanne var som nævnt dejlige til at glide med på isen, når man ikke havde skøjter, men tunge at gå i til daglig.

Kortspil.

Hverken mænd eller kvinder behøvede således at kede sig i de lange vinteraftener. Der var altid noget at tage fat på. Men for resten var de ikke udelukkende helliget arbejdet. Nu og da kom der et par naboer. Så fik man et slag kort: Lur eller Femten Streger. Der spillede så om penge men ikke sådan, at nogen blev enten rig eller fattig ved det. Risikoen var ikke gerne mange skilling. Ja, i de første år, jeg husker, var det rigsbankmark og skilling, der var mønten både i forretning og kortspil, men efter 1874 blev det rigsmark og penning. Den overgang var nu ikke synderlig vanskelig. En penning var jo omtrent en halv skilling, der også brugtes som mindste indsats. I øvrigt hændtes det netop i kortspil – andet steds fra mindes jeg det ikke – at en søsling brugtes. Det var en kobbermønt omtrent af størrelse som en femøre. Dens værdi var, så vidt jeg husker, 6 skilling, og det var en holstensk mønt.

Sådan aften fik man en kop kaffe med en kavring til eller to. Den gang havde de altid deres ærlige danske navn: Kavring. Senere har også det skullet være finere på tysk at kalde dem tvebakker.

Kavring var den almindelige opvartning til kaffe. Skulle opvartningen være lidt finere, blev der også lagt en »sukkerkavring« på bordet. Den var ikke overskåret således som den almindelige kavring, men sukker var den ikke stærkt præget af. Vi købte altid 100 kavringer ad gangen, deraf 20 »sukkerkavringer«.

Når der ingen fremmede var, sluttede aftenen med en skål øllegrød, der dog i tiden efter svineslagtningen afløstes af et fad opvarmet blodpølse og i juletiden af et stykke »kage« d.v.s. sigtebrød – i de senere år undertiden hvedebrød – med smør.

Inden dette måltid, »e Narer« nødes, blev der dog gjort »Helleavten« i stalden, idet der malkedes, og hestene fik det sidste foder.

Belysningen.

Belysningen var under alt dette noget forskellig. I dagligstuen husker jeg endnu tællelys brugt, ikke almindeligt, men dog flere steder. De var tilbøjelige til at få lang tande og skulle så »brændes«. Det havde man en »Brandsavs« til af messing, men det var jo nemmere og hurtigere at bløde fingrene i munden og hurtig snappe den lange tande uden derved at slukke lyset.

Tællelysene støbtes i mit hjem og vistnok de fleste steder i former. Disse former var enten enkeltvis af glas eller parvis af blik. De sidstnævnte kunne anbringes på et søm eller sættes fast i sand i en kasse. De af glas anbragtes altid i en sandkasse. Sommetider, vist mest i festlige

Bedstemor og bedstefar nyder forårssolen.

Énlængede gårde og huse i Kirkeby, der ejedes af Jens Chr. Andersen, Carl Jørgensen og Kjestine Sørensen.

Folk og fæ ved Albert Petersens hus i Kongsmark.

Magdalene Tagholms hus i Tvismark.

Vestergård set fra nordvest. Huset med brøndvippen (nu nedrevet) er Cornelius Degns, huset til højre er Hans Præsts.

Kongsmark set mod nordvest. De tre ejendomme nærmest fotografen er fra venstre til højre Otto Møllers, Jens Christian Knudsens og Albert Petersens.

Gadekæret i Juvre.

Bosse Hansens gård i Tvismark. Plankeværket er et karakteristisk træk i bebyggelsen på Rømø.

anledninger, blev de dog støbt på den måde, Feilberg beskriver, ved neddykning i smeltet talg, der svam på varmt vand. Det har jeg dog kun set én gang og husker ikke, om fremgangsmåden var den samme som hos Feilberg. Kun er jeg sikker på, at kærnen ikke blev brugt til det.

Ved støbningen i former blev vægen målt af til at passe i længden efter formen. Den blev lagt sammen af fire eller måske seks tråde, trukket igennem formen fra nedenu. En knude eller anden forhindring f.eks. en tværpind gjorde, at den kunne trækkes stram i formen uden at smutte igennem den lille åbning i dennes bund. Foroven blev den så trukket stram over et søm eller en pind, der lagdes tværs over formens store åbning. Formen blev så sat fast i en kasse fyldt med sand og gennem den store åbning for oven blev formen fyldt med smeltet talg. Når denne var godt størknet helt igennem, blev knuden for nedenu klippet af og lyset forsigtigt trukket ud af formen. For at dette skulle gå lettere, var formen lidt tilspidset nedad. Det gjaldt dog kun den af blik. Glasformene slap lyset godt nok, selv om de var cylinderformede kun lidt afrundede for nedenu.

Lyskærterne var af messing, dog mener jeg at have set en af træ. En sådan messingkærte kunne være forskellig; dens fod kunne være tallerkenformet med bunden svagt hvælvet opad og med en omtrent tommehøj rand. Midt på bunden var en cylinder nittet eller loddet fast. Den var 6–7 tommer høj. I dens ene side var der en spalte af et par mm bredde. Inde i cylinderen fandtes en skyder af ca. en tommes højde. I den blev lyset sat fast. Den kunne skydes op og ned i cylinderen og ved hjælp af skår i spaltens sider anbringes i forskellig højde. Efterhånden som lyset brændte ned, kunne man således få flammen til at lyse fra samme højde ud over stuen.

En finere og vistnok yngre form af lysekærte havde kun en tommedyb hulning til lyset oven i. I den kunne lyshøjden ikke reguleres. Den allerfineste var dog en omtrent mandshøj messingstang på trefod med en kærte, der kunne skydes op og ned og ved hjælp af en fjeder holde sig i den ønskede højde. Den form kendtes der dog kun ét eksemplar af, der nu er i mit eje.

I dagligstuen var tællelyset lidt hen i 1870erne blevet afløst af petroleumlampen. De aller fleste steder var det dog endnu kun en hængelampe af allersimpleste form. Her og der havde man dog vovet sig til at bruge stålampe, men endnu til hen midt i halvfjerdsene var det altid fladbrændere, hvis glas var slemme til at springe. Jeg har endnu som 8–9 års dreng været med til at købe den første rundbrænder med »pa-

tentglas«. Selv den omgikkes man dog med den største forsigtighed.

Endnu længe efter, at man således havde fået dog forholdsvis god belysning i stuen, blev denne ved at være ret primitiv i andre rum. Lys til at gå i seng ved kendte man ikke undtagen i det tilfælde, at dagligstuen tillige var soveværelse. Skulle man have lys i køkkenet, tændte man der en »fissemand«. Det var en lampe i form som en forholdsvis bred, men lav flaske, hvis prop var dækket af en lille blikskål, så at flammen ikke kunne nå ned til den. Gennem skål og prop gik der et tyndt blikrør, som der var trukket en væge igennem. Denne bestod af 4–5 tråde af almindelig tællelysvæge. Denne »fissemand« brugtes også i kælder og andre rum, hvor det forbigående blev nødvendigt at orientere sig, dog ikke i stalden. Der var petroleum for farlig. Dér vedblev man endnu langt hen at bruge tranlampen, som havde sin bestemte krog at hænge på, slået ind i en af bjælkerne. Noget stærkt lys gav den vel ikke, men man kunne da lige se at finde tilrette ved hjælp af den. Til væge i denne tranlampe brugtes marven af den siv, som der den gang var overflod af på de mange dårligt afvandede agre. Dem skulle vi børn gerne skaffe en del af i det tidlige efterår. Det morede os, fordi der skulle en vis kunsthædighed til for at få et tilstrækkeligt langt stykke af den skøre marv ud af dens faste hylster. For resten brugte vi den samme sivart til for morskab at flette høje, spidse og luftige hatte af.

Den tid var naturligvis forbi, da man om aftenen omhyggeligt tildækkede de gløder, der fandtes på skorstenen, med aske for om muligt at holde dem i glød til om morgenen, så at man ved dem kunne tænde ild på ny, men den lå dog ikke længere tilbage, end at de ældre kunne huske, hvor ilde man var stedt i et hus, når det om morgenen viste sig, at der ikke på skorstenen var en eneste glød, der kunne pustes op til så megen flamme, at den kunne tænde i lidt lyng. Så måtte man hente ild, i almindelighed nogle tørvegløder, hos en af naboerne i en gammel træsko, eller hvad der ellers kunne bruges. Nu havde man jo tændstikker. Ganske vist kendtes de nuværende tændstikker ikke. Det var virkelige svovlstikker, som dem H. C. Andersens »Den lille Pige med Svovlstikkerne« gik og solgte, dypet i svovl, så i lidt fosfor og endelig i noget gummi, der lagde en beskyttende hinde over fosforen. De kunne tænde ved at stryges imod en hvilken som helst lidt ru genstand. Det skulle nu da heller ikke vare længe, inden man også på Rømø lærte at bruge »svenske tændstikker«, som man købte i kasser og som »tænda endast mot Lådans Plan«. Så nu kunne man uden risiko løbe omkring med tændstikker i lommen, og man var ved at stryge en af dem ikke udsat for den væmmelige og ubehagelige svovldunst, som svovlstikkerne gav ved at stryges.

Menneskene

Navne nedarves.

På så afsides egne bliver menneskene let i høj grad konservative. På Rønmø gav det sig blandt andet udtryk i, at personnavne havde en særlig evne til at blive hængende ved de ejendomme eller steder, som de af en eller anden grund en gang var bleven knyttet til.

At min fødegård altid hed »a Tarres« var nu ikke så sært, da min bedstefader, der endnu levede, hed Thade (udtalt Tarre). Men det var sikkert ikke *hans* navn, men hans oldefaders, der havde givet gården dens navn uanset, at der ind imellem også havde været både en H. P. Hansen og en Peter H. Manø på gården.

Nabogården ejedes af Peter Christian og havde i en menneskealder været i hans eje, men vi gik aldrig noget ærinde om til Peter Christians, men til Bleikens. Bleiken var nu ikke Peter Christians svigerfader, der havde ejet gården før ham. Han hed nemlig Jens Bruun. Jens Bruun huskedes godt nok og omtaltes ikke sjældent for sine særheders skyld, men gården blev ved at nævnes efter hans svigerfader Bleiken, både i hans og Peter Christians og den sidstnævntes søns tid.

Ligeledes nabogården til den anden side. Ejeren af den hed i min ungdom Søren, men gården var Madses. Sørens gamle forgænger hed Jens Lambert, dennes fader og forgænger på gården hed Jens Jensen Lambert og først hans forgængers svigerfader kan have heddet Mads. Vedkommende selv hed ifølge et par murankre, der indtil for nogle år siden sad på staldlængens søndre gavl. C. J. (vel nok Chr. Jensen) og hans kone M. M. (uden tvivl Maren Madses). I den form var navnet nedarvet indtil det led af slægten, der fødtes 1867. Hun hed Maren og var opnævnt efter sin mormor, der altid kaldtes »Marre Madses«. Madses navn havde altså holdt sig ved gården trods fire ejerskifter.

I et enkelt tilfælde synes et navn endog at være bleven hængende så fast ved en gård, at det holder sig i over 200 år. Det drejer sig i dette tilfælde om et kvindenavn, nemlig Adelheid, der i folkemunde er bleven omformet til Aale. Den 10. søndag efter Trinitatis, 10. august, 1656 fik den »Erlig och Velforstandig Mand Hans Andersen Alheit« efter »Guds Ords Forrettelse« af 7 Sønderlands og 8 Nørlands mænd med sogne-

præsten Jens Engelbretsen i spidsen udstedt vidnesbyrd om, at han både efter herkomst og vandel var en ærlig mand, som der ikke var noget ondt at sige på. Hans Andersen Alheit nævnes endnu 1683 som ejer af en halvgård på Sønderlandet.

Hvem Alheit, som han har navn efter, var, vides ikke, men sandsynligvis har hendes navn allerede den gang været knyttet til gården i Sønderby i længere tid og er med gården gået over til de mænd, der giftede sig ind på den, og det har holdt sig i formen Aale indtil op mod vore dage. Endnu for 40–50 år siden taltes der altid om folkene fra denne gård som dem »a Aales«. Det er desuden knyttet til et af de største forsøg på i tidligere tider at råde bod på sandflugtens ødelæggelser. En halv km syd for kirken ligger der en snes ha mager land omgivet af næsten hushøje volde. Det er tydeligt nok en klitdal, som man i sin tid har søgt at rense for sand, således som man mange andre steder har prøvet det i mindre stil. Denne mark hedder »Karre Aales Tout«. Ifølge Ballum Birks tingprotokol på Schackenborg gjorde Niels Pedersen Alheyt og Karen Niels Alheys på Rønmø efter 20 års barnløst ægteskab testamente i november 1735. Karen har ikke været tabt bag af en vogn. I maj 1738 mødte hun med stævning fra sin mand til Peter Truelsen på Sønderland til at betale de 5 mark l, han var ham skyldig. Karen hævdede desuden selv at have 4 mk 15½ sk til gode hos Peter Truelsen, men »for at frelse debtors sieel« frafaldt hun sin fordring, da han nægtede at være dem skyldig. Det er ikke usandsynligt, at Karen Alheit er den samme som Karre Aales. Karre Aales tout kunne i så tilfælde stamme fra første tredjedel af det 18. århundrede.

Samfundsforhold.

Hvordan var de mennesker, der levede dette jævne, simple liv under disse ensformige forhold, sådan afspærret fra den vide verden? I almindelighed kunne de siges at være en mærkelig blanding af vidsyn og snæversyn. De kendte af selvsyn mere til den store verden end selv de mest belæste »fastlændere«, de nu og da kom i berøring med. De havde jo selv set en stor del af alverdens havnestæder, men ganske vist også kun dem, mens »fastlænderne« måske ikke en gang havde været i Hamborg. Men til gengæld var »en Rønmøs« tit lige så uvidende om nære egne af fastlandet, som »e Fastlænder« var om Singapoer og Rio Janeiro. Ret typisk i den henseende var det, at en kone, der blev spurgt om, hvor deres ny karl var fra, svarede: »Ja, jeg ved det ikke rigtig, men enten er han fra Antwerpen eller Stavanger.« Karlen var fra et af sognene vest for Varde, men dem vidste hun ikke noget om, derimod kendte hun

fra sine brødres rejser godt både Antwerpen og Stavanger. Et ejendommeligt præg satte det også på befolkningen, at samtidig med at mændene af selvsyn kendte så store dele af alverdens lande, så havde mange af kvinderne aldrig været uden for deres lille fødeø. De havde kun set verden med mændenes øjne. Det var et forhold, der måske nok kunne bidrage til at udvikle en livlig fantasi. Det synes det dog ikke at have gjort. Der er hverken fremstået nogen digter eller kunstner på Rømø, og hvor rømmøser senere har bragt det til noget på andre egne af kloden, har det mest været i praktisk retning, de har udmærket sig.

Skal man nævne et træk, der særligt udmærker den lille ø's befolkning, så må det blive dens jævnhed og ubrødelige redelighed. Medvirkende til dette, især til sidstnævnte, har vel nok det været, at samfundet var så lille og afsluttet, at det sociale forhold i det hele havde let ved at nærme sig det gode familieforhold, hvor den ene har ubetinget tillid til den anden, og hvor tilliden derfor heller ikke bliver til skamme. Tyveri og anden uærlighed forekom aldrig. Man kunne derfor godt lade sine døre stå åben om natten, og lagde man om aftenen penge til mælkekusken ud ved landevejen, så skulle han nok finde dem urørt om morgenen.

Under krigen blev nuværende statskonsulent Johannes Jensen sendt til Rømø som mejeribestyrer. Da han henvendte sig til mejeriformanden, viste det sig, at han havde mejeriets penge, en 3–4000 mark stående i en lærredspose på gulvet i sinorstue. Endmere forundret blev han, da han på mejeriet fandt alle døre stående åbne, mens ingen var hjemme. Regnskab og penge var ganske vist lagt ned i skrivebordskuffen, men nøglen til den hang på dørstolpen. »Det kan jeg virkelig ikke tage ansvaret for,« udbrød han. »Ja da kan du godt gøre det,« sagde formanden, der ledsagede ham, »her er der ingen, der stjæler.«

Nogle typer er det vel værd at nævne. Der var uden for præst og lærer ingen på Rømø, der ragede sådan op over jævnmålet, at der vistes dem mere end almindelig ærbødighed. Blev der gjort forsøg på at se nogen over hovedet, kunne det godt blive eftertrykkeligt, men alligevel godmodigt sat på plads, som da en af de rigeste bønder en gang ved et bal under indflydelse af rigelig mange kaffepunche ville have en slætter og daglejer lidt til bedste og på skrømt ville leje ham som karl for vinteren. Vedkommende havde to mands styrke, men var ikke netop rask i vendingen. »Men,« siger gårdejereren under forhandlingen: »Kan du nu også vende dig for en bør møg i et kvarter?« »Ja,« svarede daglejeren, der var »jyllænder«, i al sindighed: »A tænker nok, te a ka vænd mæ for en bør møg i en kotèr, o de ka vær, te a ku vænd dæ mæ.« Hele forsam-

lingen brast i latter. Enhver vidste, at Kren Tamsen var mand for at holde hvem som helst af de tilstedeværende ud i stiv arm.

En anden af de største gårdejere var Grejs Bleeg i Juvre. Han havde i sin ungdom været Grønlandsfarer. Nu havde han i mange år drevet den største og bedste gård på øen, men efter gamle prøvede grundsætninger. Når der var tale om at indføre noget nyt i driften, sagde han gerne: »Aa Guj Ban, saadn gør mi Oldfar it.« Og da var diskussionen endt. Forsynlig var han mere end nogen anden. Han holdt ikke større besætning, end at han hvert forår havde et høhæs på en halv snes læs i behold, når køerne kom på græs. Det blev så stående til næste år, »for e Hav ku jo kom op o tej aald e Hø i Sommer. Saa har æ da nower.« Og det hændte jo nu og da, at det opsparede hæs kom godt til pas. Grejs Bleeg ikke bare holdt over de gamle skikke, men han var en ypperlig fortæller om gamle dage. Han havde lyttet godt til sin »Oldfars« (bedstefaders) fortællinger.

Nabo til Grejs Bleeg var gammel Anders. Han var en ivrig jæger, vist egentlig kun sælhundejæger. Til det brug havde han en jolle, som han elskede så højt, at han ikke nænnede at ophugge den, da både han og jollen var bleven for gamle til sælhundejagt. Da han lå for døden, forlangte han derfor af sine nærmeste, at de skulle lade jollen ligge. Nu har den vist ligget der uden for gården i over 40 somre, men den begynder da også nu at falde sammen. Men vi, der har kendt »Gammel Anders«, ser ham tydeligt for vore øjne, hver gang vi passerer jollen. Det var ham, der altid gik med bare fødder (og det hverken med tripler eller tøffel) lige til Mortensdag, den 10. november. Han var sønnesøn af Jens Peder Manø, der har efterladt sig mange værdifulde optegnelser, som der er gjort god brug af, også i denne bog, og som også selv har gjort det første forsøg på at skrive en lille Røhmø's historie, nemlig den om sandflugten i Juvre for ca. 300 år siden.

Grejs Bleegs nabo til den anden side var Tille Dal. Ja, det var nu egentlig Andres Dahl, hendes mand, men Tille var ubetinget den af de to, der gjorde sig stærkest gældende. Gennem en lang række år førte hun og hendes mand proces mod byen om græsningsretten på Stranden. Hun hævdede, at Stranden var udskiftet, og at kreaturgræsningen på den måtte rette sig efter de pågældendes areal. De øvrige lodsejere holdt derimod på, at udskiftningen kun var sket med brændselsforsyning (tørvegravning og gødningssamling) for øje. Processen trak sig hen gennem 14 år. Egentlig vandt Tille Dal den, men ved den ny udskiftning mistede hun over halvdelen af sin store Strand, der var mere end fordoblet ved tilvækst siden udskiftningen i 1801. Fordel havde hun således ikke af processen. Da sagen en gang kom til forhandling på tingdagen i Havneby,

var det hende, der førte ordet. »Nå, De taler vel for Deres mand,« siger amtsdommeren. »Ja, ja,« sagde Andres, »æ er itt saa mundskaaren.«

Kren Møller, også i Juvre, var en mærkelig skikkelse. Også han havde i sin ungdom været Grønlandsfarer og været en usædvanlig dristig sælhundefanger, men vel at mærke kun dristig, så længe det gik indad i isen. Når de efter fangsten skulle se at finde ud mellem de hushøje isbjerge, tabte han snart besindelsen og overlod kommandoen til bådsmanden, der forstod at føre skuden frelst ud. En skildring af dem begge har jeg efter meddelelser af en, der var med, givet i Sprogforeningens Almanak 1917 s. 5–14: »Sinde, sinde.«

I min barndom drev Kren Møller sin gård i Juvre. Sit arbejde drev han med en rastløshed, der svarede godt til det træk hos ham, der gjorde ham dristig, mens arbejdet forestod og stod på, men opgivende, når det var gjort. Kren Møller var altid den første, der begyndte, f.eks. med græsslætten. Han var i gang om morgenen, inden de andre kom af fjerene, men hos ham lå så hele mandskabet tit i sengen og så solen gå ned i de længste sommerdage. Han havde den talefejl ikke at kunne sige 1, men hans folk forstod ham jo nok, når han efter mellemmaden i en stak hø på engen løftede brændevinsflasken og sagde: »Skaan Kaen o ven bjæret.« Når han kom til fods langs ad landevejen, gik han ikke sjældent og talte med sig selv, og det kunne godt hændes, at han var så fordybet i sådan samtale, at han i forbifarten sagde: »Goj Avten!« til en ledpæl.

Peter Christian i Toftum havde på en eller anden måde fået greb på at behandle syg dyr. Hans kure var ikke meget udviklede. I almindelighed bestod de i at give dyret et klyster eller årelade det. Det sidste gjorde han også en gang om måneden ved min gamle faster, min bedstemoder og andre ældre kvinder, der kun følte sig vel, når de med visse mellemrum blev tappet for en tallerken blod. Jeg har nævnt ham også som svineslagter.

Hans Cornelius, hvis gård nu er ført til Lyngby, var aldrig kommet til søs eller havde højest været ude nogle få uger. Meget havde han således ikke oplevet af sømandslivets eventyr. Hvorfor det ikke blev til mere, har man aldrig hørt. Nogen eventyrlængsel synes det ikke at have skortet på hos ham. Nu slog den ind og blev hos ham til en ustyrlig digtelyst. Han spandt ender mere eventyrlige end dem, nogen af de andre havde oplevet på lange rejser. Han havde været med til at springe fra bramræen i vandet, hvor det myldrede med hajer. Men dem tog pokker ved, når de kom springende så højt oppe fra. Han drev det endog en gang til at stå ved østersiden af en hushøj klit og skyde en hare vesten for klitten. Han skød nemlig i en bu. Han er for resten den eneste af

de gamle sømænd derhjemme, som jeg har hørt »spinde en ende«. Og så sagde man om ham, at han løj.

Ville man have besked om Rømøs forhold i tidligere tider, så var der ingen bedre at gå til end gårdejer Andreas Mikkelsen List i Tagholm. Han var sønnesøn af den mand af samme navn, der i 1777 som tiårs dreng var med i Grønland under det store skibbrud og halvnøgen vandrede over isen ind mod land. Han var i besiddelse af en del akter og optegnelser, havde skaffet sig underretning om mange forhold fra tidligere tider og lagt mærke til meget, som andre ikke havde skænket nogen opmærksomhed. Han døde først i efteråret 1936 rigelig 90 år gammel og kunne således alene ved sin egen agtpågivenhed og hukommelse knytte trådene langt tilbage. Det var ham en glæde at kunne bidrage til oplysning om den hjemø, han elskede så højt.

Store Jens døde omkring 1880 som gårdejer i Bolilmark. Han var, som navnet tyder på, en kæmpekarl. I sine yngre dage havde han været Grønlands-farer. Der fortælles nu, at han og flere andre i foråret 1848 på vej til Hamborg tog ind i en kro i Holsten. Der var netop oprørsmøde. En af deltagerne hånedes danskerne. »Ja, her er en af dem,« sagde Store Jens, greb en tysker ved hver hånd og hev dem ud af vinduet. Så luskede de andre af.

Det var vel omtrent ved samme tid, at Linehard Carl en gang i en postvogn kom til at sidde over for et par tyskere, der smædede danskerne. Da han havde hørt lidt på det, sætter han lynsnart hver af dem en fod for brystet og siger: »Vil I nu holde mund. Ellers maser jeg jer.« Ved næste station steg de ud af vognen.

Blandt folk fra Rømø må jeg her endnu nævne en mand, der ikke var fra Rømø men kom til at bo og virke dér i en række år, fik kærlighed til øen og dens beboere og skaffede sig mange værdifulde oplysninger om den. Det er lærer P. E. Jensen. Han kom som ung lærer til Toftum i 1879 eller 80. Han vandt hurtigt i en sjælden grad børnenes kærlighed og forældrenes tillid. Uden ham var nærværende fremstilling af Rømø måske aldrig bleven skrevet – af mig. I en geografitime viste han os et kort over Rømø, som det havde været 1300 med 4–5 kirker. Landfast med fastlandet. Nu ved vi jo godt, at de kirker aldrig har eksisteret, men hos mig vakte hint kort den første svage interesse for Rømøs historie. Han var dansksindet. Det udtalte han sig naturligvis aldrig om, men ingen af os var i tvivl om det. Som gammel mand, der havde taget sin afsked, viste han mig med stolthed sin største glæde, et ret stort kort over Danmark, som han selv havde tegnet og havde brugt i skolen i den tyske tid. Få ét købt på skolekassens bekostning kunne han naturligvis ikke,

uden at også uvedkommende opdagede det. Ved Genforeningen satte han uden for sit hus en sten, hvori der med runer var udhugget: »Jensen satte sten«.

Synderlig fremragende skikkelser var ingen af de her nævnte, set med almindelige menneskeøjne. Men hvad om Rømmø sammen med dem havde fostret en Selma Lagerløff? Så er det alligevel ikke godt at vide, hvad de kunne være bleven til.

Et par mænd og kvinder af dem, der var kommet på livets skyggeside, hører med i billedet.

Gamle Christine havde livet oprindelig set ret lyst ud for. Jævnaldrende nævnte hende og hendes mand som et smukt par, der beundredes for deres holdning. Men manden blev drikfæddig, sved i fuldskab huset af og sprang ned i brønden; men der var kun vand til knæerne. Han kom selvfølgelig i »e Gåf« og blev senere sat under offentligt tilsyn under tugt af en af dem, der havde evne til at styre slige folk. Christine sled sig foreløbig gennem livet, men endte til sidst i fattighuset, den gamle skole i Toftum. Føden skaffede hun sig så hos medlidende mennesker, der havde det bedre.

Christine af Knudstes havde en mand, der vist var ædruelig nok, men aldrig bestilte noget. Om han ikke kunne eller ikke gad, skal jeg lade være usagt, men Christine måtte skaffe føden til både ham og sig selv og et par får. Den sidste fik hun ved at få en bylt hø hos folk i Toftum og Juvre. Den bandt hun ind i et lagen og bar den på sin noget bøjede ryg til Tvismark, en god fjerdingvej.

Gamle Per Madsen havde som ung været med på Grønlandsfarten, vel nok mest på sælhundefangt. Det var ikke i hvalfangstens gyldne år, men det gav alligevel nok at leve af. Han og Else havde deres eget lille hjem og klarede sig godt, men noget sygeligt må der vel have været hos hende. Et år, da han kom hjem, lå alting i grus. Else havde brændt huset af, hvorfor vidste hverken hun eller andre. Hun blev sat i tugthuset. Han, der allerede var til års, fik bygget en jordhytte til sig og sin datter. Der boede han endnu som ældgammel mand tillige med sin kat. Datteren var bleven gift og boede på Sønderlandet. Han havde i mange år tjent det nødvendige som daglejer. Nu ville svært arbejde ikke mere gå fra hånden. Han tjente nu føden ved at karte nogle steder som før omtalt. Børnene i disse hjem glædede sig altid til hans komme, ikke mindst til hans fortællinger i mørkningen.

Line af Agnetes hørte vel ikke til de yderlig fattige, men skæbnen havde været også hende gram. Hendes fader var ikke så lidt over normal højde, hendes moder derimod lige så meget under. Faderen var lige så

langsom i vendingen, som han var lang, moderen derimod lige så vims, som hun var lille. Line havde arvet så meget fra begge sider, at hun var blevet en smuk ung pige med både lyst og evne til at bruge hænderne. Hun blev forlovet med en sømand. Han havde taget styrmandseksamen. Livet lå lyst for dem. Snart kunne han vente at få skib at føre, og de kunne få deres eget hjem. Men inden det kom så vidt, slugte det grådige hav ham. Da jeg som lille dreng lærte at skelne mellem hende og andre mennesker, var hun sypige, også i mit hjem. Jeg må vel have været noget pilfingret over for hendes saks og andre sager, så at hun har set sig nødsaget til at gribe til riset, der i de tider altid sad rede bag spejlet lige over fars plads. Dette voldte, at jeg lidt efter med anklagende mine stod over for moder og sagde: »Ines Is«, hvilke betydningsfulde ord opbevarede i familien og således blev det første kendte pip af min senere noget mere rigtflydende ordstrøm.

Line var altså bleven sypige, men det var dog kun i den kolde og mørke årstid, hun drev det håndværk. Om sommeren var der andet og bedre at gøre. Da hjalp hun, hvor det ønskedes, i arbejdet på eng og ager for 80 penning om dagen. Og mange sommerdage tilbragte hun sammen med sin gamle moder med at bjærge føden til deres eneste ko. De ejede i Tvismark et hus med et tilliggende af en mager toft, et stykke hede og en lille sur sump. Om sommeren kunne en nøjsom ko vel bjærge føden på toften og yderkanterne af »e Sjøv«, men vinteren blev der ikke noget til. Vinterfoderet bjærgede Line og hendes moder på toftvolde og i enggrøfter i Toftum, hvor ingen velharet slætterle ville udsætte sig for at komme til at skære for dybt i grøftkantens sand- eller klægklumper. Der gik hun og hendes moder og skar græsset af med en segl. Senere hjalp vi halvvoksne knøse dem med det, især hvor leen *kunne* gå om end med møje. Til gengæld fik vi et æble og nogle stikkelsbær af deres lille have, når fader en aftenstund kørte hende det møjsommeligt bjærgede lille læs hø hjem, og vi var med at »tej fra« og sætte det i fag.

På sine halvgamle dage blev hun gift med Kren Thamsen, ham, der mente også nok at kunne »vende« Hans Nielsen i et kvarter. Så behøvede hun ikke mere at bjærge koens foder i enggrøfter. Nu skulle han nok få besørget det arbejde, der skulle gøres.

En, om end kun kort omtale af befolkningen på Rømmø må ikke savne et par ord om i det mindste nogle enkelte af dem, der drog bort fra den lille ø og fandt et nyt hjem andet steds. Deres antal er så stort og deres veje så mange, at det selvfølgelig er umuligt at følge dem alle eller endda blot et nogenlunde nævneværdigt antal af dem. Kun et par af dem, hvis navne og bedrifter er bleven kendt af videre kredse.

De, der drog ud

En af de første blandt dem, der fik både deres hjem og virksomhed uden for Rømø var Linehard Hansen Carl. Han blev født i Vesterhede den 10. juli 1813. Faderen var kommandør på en hvalfanger, fra Brunsbüttel, og drengen kom allerede 10 år gammel med på den fart. Skønt hans skolegang holdt op, da han var 13 år gammel, tilegnede han sig dog efterhånden så mange kundskaber, at han 20 år gammel kunne tage styrmandseksamen efter kun 3 ugers ophold på navigationsskolen. Fem år senere fik han selv skib at føre. Efter en del års sejlads som kaptajn købte han i 1847 selv et skib og lagde dermed den første spire til eget rederi. Han blev senere stifter af Dampskibsselskaberne Danmark, Gorm, Skjold og Carl, samt medstifter af »Det almindelige danske Dampskibsselskab«. Også efterkommere af ham har indlagt sig stor fortjeneste af dansk rederivirksomhed og navnet Carl har endnu stadig en god klang i danske rederikredse⁸⁵.

Mens L. H. Carl tidligt gik over til dampskibsdrift, blev en af de Rømøs sømænd, der lagde sig efter rederi, Jep Schmidt, hele tiden ved sejlskibe, af hvilken han havde mindst 7.

Jep Schmidt begyndte sin rederivirksomhed i tresserne eller måske før, og hans skibe var i de første år hjemmehørende på Rømø. Der var da også flere derovre, der havde aktier i dem. Efter 1864 fik de hjemsted i Ribe for at kunne sejle under dansk flag. Schmidt flyttede da også sin bopæl til Ribe, men foreløbig kun pro forma. 1875 flyttede han derfra til København, hvor han så boede i en halv snes år. Efter at have opgivet rederivirksomheden flyttede han hjem til Rømø igen og tilbragte sine sidste dage der. Den ældste af hans sønner fortsatte i rederivirksomheden, dog ikke den, som faderen havde drevet, men som direktør i »Deutsch-Autrallines« store rederi i Hamborg.

Den af sømænd fra Rømø, hvis virksomhed som skibsreder har sat de dybeste spor både ved hans eget arbejde og gennem hans sønner, er dog Peter Mærsk Møller. Han blev 22.9.1836 født i Østerby på Rømø i et nu nedrevet sømandshjem, en halvgård, der vel nok ved sandflugt havde mistet sin væsentlige betydning som landbrug. Gården havde ellers været i familien siden før 1600. Udstyret i et sådant hjem var den gang yderst tarveligt. I nogle efterladte optegnelser, som jeg har fået lov til at se, meddeler P. M. Møller, at hans morfaders moders første mand omkring 1755, altså i den bedste hvalfangertid sendte to jernbilæggere og to hollandske stueure hjem fra Holland. Urene havde kun én viser, som viste fuld time, halv time og kvarter. Minutviser havde de ikke, men derimod både slå- og vækkeværk. Indtil da havde man brugt timeglas med

sand og et mærke i vinduet, der viste, når solen var i retvisende syd. Et sådant mærke blev sat på den måde, at man en stjerneklar nat satte to stokke i jorden uden for huset. De var anbragt sådan, at de viste i retning ad polarstjernen. Når så om middagen solen skinnede, og skyggen af den ene stok faldt overet med den anden, så vidste man, at solen var i syd og et mærke blev sat i vindueskarmen dér, hvor skyggen af en af blyvinduessprosserne faldt. Når så skyggen faldt der, vidste man, at det var middag, dog således, at det kunne variere 16 minutter til hver side et par gange i årets løb. Dette betød dog ikke så meget i de tider. Bilæggerne var nok det bedste. Indtil de kom, havde man brugt at sidde omkring skorstensilden i køkkenet, når det var koldt. De her omtalte bilæggere må efter det være de første, der er bleven opsat i det hjem, og rimeligvis har der været mange huse på øen, der først ved den tid, hvalfangstens blomstringstid, har fået bilæggere i deres stuer, men det har næppe været almindeligt. Der fandtes i hvert tilfælde adskillige med årstallet 1669 og deromkring, og de har næppe ligget ubrugt så længe.

Peter Mærsk Møller kom som alle Rømmødrengene den gang tidligt til søs. Hans forfædre har i det mindste siden ca. 1600 været skibsførere. Han tog både engelsk og dansk dampskibsførereksamen og førte en tid lang en engelsk damper. Den danske eksamen tog han efter 11 ugers læsning i Flensborg i 1855. En tid lang var han derefter underlærer på navigationsskolen, sejlede et års tid eller to som matros, andenstyrmand og styrmand, indtil han 1862 selv fik skib at føre. I en række år sejlede han nu som kaptajn med skibe, der tilhørte hans svigerfader, men som han selv havde større eller mindre part i. I 1886 købte han selv skib og førte det i en række år, men hans hu stod til dampskibsfart fra Svendborg, hvor han havde taget bolig. Der var man imidlertid fra gammel tid vant til sejlskibe, og hans plan om dampskibsfart der fra byen mødte derfor stærk modstand. Imidlertid lykkedes det dog i 1904 at få dampskibsselskabet »Svendborg« oprettet. Han blev reder for det og vedblev at være det til sin død i 1927. Dampskibsselskabets første skib fik navnet »Svendborg«, men da der efter to års forløb blev bygget et nyt skib, fik det navnet »Peter Mærsk«. Efterhånden voksede selskabet sådan, at det ved P. M. Møllers død i 1927 ejede 13 skibe på tilsammen 47.230 tons og de har alle Mærsk til stamnavn så at sige. En af sønnerne A. P. Møller fortsætter rederivirksomheden, endda i større stil, og en anden leder stålskibsværftet i Odense.

De oven omtalte forlod vel Rømmø, men tog derfra kærligheden til sømandslivet med sig og fandt deres gerning om ikke netop på søen så dog i nærmeste tilknytning til livet på denne som redere. Et par andre,

der drog ud, søgte og fandt deres gerning på landjorden under sådanne forhold, at de har krav på at nævnes blandt dem, der har gjort deres lille fødeø ære.

Redaktør M. C. Mathiesen blev født i Vraaby på Rømø den 11. november 1853. Ved den tid, da han skulle vælge sin livsgerning, var søfarten endnu det selvfølgelige, især for en dreng fra det magre, næsten helt oversandede Sønderland. Mathiesen valgte imidlertid at søge uddannelse som lærer. Når han netop valgte denne gerning, havde det måske til dels sin grund i, at faderen, skønt oprindeligt sømand, i en række år havde virket som andenlærer ved skolen i Sønderby. Han besøgte seminariet i Tønder og blev lærer ved den private danske realskole i Haderslev. Det var dog ikke som lærer, men som redaktør, han kom til at udøve sin væsentlige gerning. Da realskolen i 1881 blev lukket ved preussisk vold, blev Mathiesen medarbejder ved »Dannevirke« og senere dets redaktør. I denne stilling kom han flere gange til at gøre bekendtskab med preussiske fængsler, og skønt han forlængst var fratrukket som ansvarshavende redaktør, blev han som så mange andre fremtrædende danske ved krigsudbruddet 1914 slæbt til Dänholm og uden nogen fornuftig grund dér holdt indespærret i flere måneder. Han gjorde som redaktør en god og trofast gerning i danskhedens tjeneste, men oplevede ikke Genforeningen. Han døde 17. februar 1915⁸⁶.

Boligerne.

Som før nævnt er de fleste huse på Rømø opførte i den sidste halvdel af det 18. århundrede. Det er nærmest dem, der i det følgende vil blive tale om. Af en tidligere byggemåde vil kun den specielt kyndige kunne påvise sikre spor, og de huse, der er bygget i de sidste 50–60 år, har, for så vidt som de ikke er gengivelser af de ældre, i deres stilløshed og mangel på ejendommelighed, kun ringe interesse.

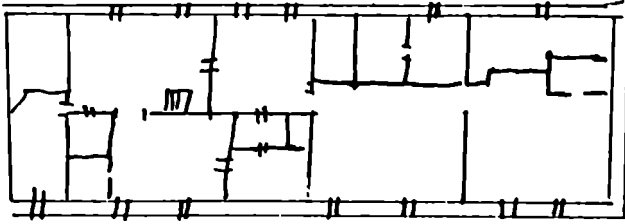
De huse, der nu har afgivet boliger for de skiftende slægter i de sidste 130–180 år, er gennemgående bygget efter en fast plan. Grundtrækkene i denne plan er let kendelige overleveringer fra en tidligere byggemåde, der i endnu langt højere grad end den her omtalte måtte rette sig efter de af naturen – navnlig af klimaet – givne forhold, for på den billigste og nemmeste måde at opnå det *nødvendigste* værn mod vejr og kulde. Da de ældre huse for 130–180 år siden afløstes af de nuværende (gamle), havde man både bedre og rigeligere byggeemner til rådighed end før. Man kunne derfor sætte sig noget ud over hensynet til de klimatiske forhold og var ikke tvunget til at lade dem alene foreskrive én husets form og indretning. Men den form, der var udviklet under deres indfly-

delse, havde alligevel vist sig så formålstjenlig, at man ingen grund havde til helt at fravige den. Den blev derfor i det væsentlige bibeholdt, kun at den nu måtte forenes med de større krav til en hyggelig og rummelig bolig, som den stigende velstand havde ført med sig. Så godt som alle husene fra det omtalte tidsrum bærer tydelige spor af denne stræben efter at føje det ny ind i den gamle form. Senere er der ganske vist i tidens løb foretaget betydelige ændringer i de fleste af dem, men den oprindelige plan er dog endnu mange steder let kendelig, enkelte steder endog så godt som uforandret.

Grundtrækkene i denne plan er: 1. Der må bydes vestenvinden den mindst mulige angrebsflade; 2. Der må skaffes stuehuset – eller rettere stuelængen – det bedst mulige læ bag stald og lade og 3. de vigtigste opholdsrum lægges så lunt og trækfrit som muligt. Disse krav måtte alt andet indordne sig under. Dette gav sig udslag så vel i husets form som dets indretning.

Med hensyn til *formen* har de ældste huse og gårde antagelig været enlængede og ligget i retning fra øst til vest med beboelsesrummene i den østre og stald og lade i den vestre ende. Denne form har også gårdene fra 1750–1800, kun at de ikke mere er enlængede. Man kunne nu bygge stærkt nok til at slå noget af på kravet om den mindst mulige angrebsflade og lagde derfor stald- og ladelængen til dels tværs for vestre ende af hovedlængen, så at det hele kom til at danne er ?? eller en ??? . Derved opnåedes der ikke alene, at stald og lade kom til at ligge bekvemmere for hinanden, men også at stuelængen kom til at ligge endnu bedre i læ, og at de to længer støttede hinanden. I reglen findes stalden endnu i hovedlængen, mens sidelængerne omfatter lo, lade, fåresti og vognskjul. Enkelte steder har noget af kvægstalden også måttet henlægges til dem, sandsynligvis fordi den oprindelige stald er blevet for lille. Den fordeling, hvorved stuehuset blev i den østlige ende af hovedlængen, er bibeholdt i alle gårde på 4–5 nær, hvor sandsynligvis andre forhold har gjort sig gældende.

Ved *indretningen* af stuehuset gjaldt det som sagt om at skaffe de vigtigste opholdsrum den luneste og mest trækfri plads. Derfor er dagligstuen, »e Daarns«, der tillige er familiens soveværelse, altid mod syd, i nærheden af skorstenen og forsynet med det mindst mulige antal døre. Af den sidstnævnte grund fører der ingen dør fra forstuen, »e Framgull«, ind til »e Daarns«, men man må igennem køkkenet, »e Kammer«, for at komme derind. I øvrigt ses indretningen bedst af omstående skitse. I Mejborg: »Slesvigske Bøndergaard« gengivet i uddrag i Sønderj. Aarb. 1894 vises s. 163 grundridset af en gård i Tvismark, mens planen her

viser indretningen af stuehuset på en gård i Juvre omkring ved 1900, den gang Jes Jessens⁸⁷.

De er begge opførte i slutningen af det 18. århundrede og var tilsyneladende endnu næsten uforandrede, da ridset optoges. På figuren er staldlængen ikke taget med, fordi den er bleven abnormt indrettet på grund af, at byggepladsen var for lille. Bryggerset, der på gården i Tvismark er skudt ind mellem stalden og opholdsrummene og i almindelighed har denne plads, har her måttet flyttes ud i den ene tværlænge. Når jeg alligevel har valgt at gengive planen af dette stuehus, er det ikke alene, fordi den er vel bevaret, men den har også fra første færd været ualmindelig vel udviklet, sikkert bygget af en, der havde råd til at ofre noget på bekvemmelighed. Stuerne er ikke bleven trykket så stærkt sammen, som det ellers flere steder er tilfældet, og planen viser sig derfor i større renhed. I den af Mejborg gengivne gård – vistnok Ehm. Falks i Tvismark, som folkemuseet for et par år siden lå i forhandling om, uden at det lykkedes at erhverve den – eller Gregers Bleegs i Juvre – er der vistnok sket en ændring. »E Sønderdaarns« er alt for lille. Væggen mellem det og det tilstødende værelse er vistnok flyttet et fag længere i vest for at få kakkelovnen til at varme begge stuer. En lignende ændring har jeg fundet andre steder.

Husene er i reglen grundmurede, ret rummelige og kun sjældent så lave, at man må bukke sig af frygt for at støde panden mod bjælkerne inde i stuerne. Bindingsværk er, så vidt jeg kan skønne, sjældent bleven anvendt i denne periode. Hvor det findes, er det sandsynligvis tit en levning af ældre bygninger. Mærkeligt er det for resten, at det næsten aldrig findes andre steder end i stuehusets nordre mur. I stald og lade ved jeg kun at have set det i et par tilfælde, i den søndre side af stuehuset aldrig. Dette synes at tyde på, at man ikke har regnet stort på kulden (fra nordøst), når man bare kunne blive fri for fugtigheden, der mest kom fra sydvest. Bindingsværket har jo sikkert ikke kunnet modstå

gennemslaget i regnfulde tider. Dog har det vel også sin grund i, at opholdsrummene lå mod syd, og at man ganske naturligt sørgede for større lunhed der end i køkken, spisestue (e nær Daarns) og kamre.

Indvendig er ydermurene i opholdsrummene, somme tider også i »e Pissel«, beklædt med hvide, glacerede fajancefliser med bibelske billeder eller meget afvekslende fantasmønstre i blå sjældent i brunlige – farver. Motiverne til de sidstnævnte mønstre er åbenbart hentede fra hollandske landskaber, hvad der er ret naturligt, da fliserne vist nok er indført fra Holland. Mellem de forskellige rum findes der næsten gennemgående kun bræddevægge, kaldet »Panejl«, som der dog for det meste er anvendt ikke liden umage på at gøre kønne såvel fra snedkerens som malerens hånd. De er i reglen holdt i bløde, mørkladne farver og ikke sjældent prydede med blomster, ranker i fantastiske figurer og slyngninger.

Sengestederne var overalt lukkede alkover. Den i »e Sønderdaarns« var mandens og konens. Somme steder var der to sådanne alkover i »e Sønderdaarns«. Den anden af dem benyttedes så af aftægtsfolkene eller måske af børnene. I »e Sønderdaarns« var der hylder ved bjælkerne, hvor mælken havde sin plads om vinteren. »E Sønderdaarns« var nemlig tit det eneste rum i huset, der kunne opvarmes. Undertiden kunne man dog også finde kakkelovn i »e Nørdaarns«, men den var vist gerne af senere dato. Opvarmningen skete ved en bilæggerovn, som der fyredes i ude fra køkkenet. Den blev om morgenen fyret op med lyng. Når den ved hjælp deraf havde fået lidt varme, og der var samlet en del gløder i den, sattes en fladtørsv på kant ind mod hver af ovnens sider og en eller to mod forsiden af den. Tit blev munden ind mod skorstenen ligeledes lukket med en fladtørsv. De kunne stå og gløde i flere timer, og når de var nogenlunde gode, meddele stuen en god, jævn og behagelig varme gennem ovnens tykke jernplader. Mange steder skete opvarmningen endnu omkring ved århundredskiftet på denne måde gennem ovne, der havde gjort tjeneste i 200–230 år. De var i reglen prydede med fremstillinger af bibelske optrin på siderne og bar ikke sjældent et par store massive messingknapper på overpladens hjørner.

Endnu i halvfjerserne fandtes der næppe en halv snes komfurer på hele øen. Madlavningen foregik på åben arne, og brændselet bestod af lyng til optænding og til at »blusse« med, når kedlen skulle »svirpes« i en hast, ellers tørret ko- og hestegødning, såkaldte »kassen«, samlede på engene i sommerens løb, til jævner ild og fladtørsv til at sætte om kedel og gryde for at samle flammen om dem og for selv at varme, når de kom i glød. Den smule træ, der kunne fås ved strandauktioner og som affald ved bygningsreparationer, gemtes gerne til større lejligheder som

Haverne var hegnet med plankeværk eller diger bygget af græstørv. Gl. Hans Fisker med en tørvespade (spadeskovl), der bruges til at skære græstørv eller stikke kanterne af i en groft.

Mere usædvanligt er et hegn af hvalribben, bygget 1772 ved Rømøs nordligste gard i Juvre. Postkort o. 1900. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Jørgen Jørgensen og Karen Jørgens lod denne stenplade opsætte over syddøren på Dahlsgård i Juvre til minde om deres bryllup 1767. Fot. A. Skov, Århus.

Solur fra kvisten over syddøren på Dahlsgård i Juvre, opsat 1769. Fot. Århus.

Thade Petersens familie på Kommandørgården o. 1900. I midten faderen Christen Petersen omgivet af sønnerne Christian (til venstre) og Carsten (til højre). Carstens kone Ane står til venstre i billedet. Priv. eje.

Tre gratier i Rødmødragt (den daglige dragt). Fra venstre Ane, gift med Carsten Petersen, Marie, Thade Petersens søster og Ida, gift med Thade Petersen. Priv. eje.

På udflugt i det grønne. Yderst til højre Christian og Hansine Petersen.

svineslagtning, vask og lignende. I bagerovnen fyredes der som før omtalt med lyng. Nu har man vel de fleste steder komfurer, hvorpå der for største delen brændes kul.

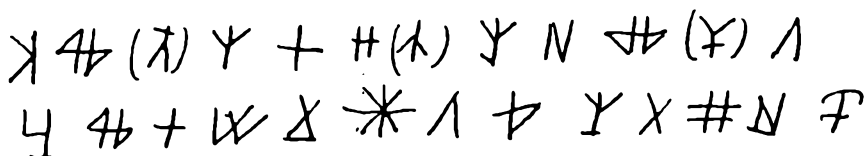
Til belysning anvendtes tranlampen meget længe her. I hval- og sælhundefangstens tid havde man jo haft nem adgang til at skaffe sig tran. Der fandtes endog et trankogeri på øen, på Røsling Bjerge syd for Odden. Og selv senere kunne de sælhunde, der fangedes på sandbankerne derhjemme, levere tran nok til et betydeligt antal lamper. Af den smule talg, slagtefårene kunne give, kunne der så blive des mere til overs til husholdningsbrug og til lys ved festlige lejligheder. Endnu så sent som i halvfjerterne brugtes tranlampen i mit hjem og sikkert mange flere steder, dog nu kun i stald og køkken. Fra »e Daarns« var den ved den tid ikke alene fortrængt af tællelyset, men dette igen af petroleumslampen, gennemgående en yderst simpel hængelampe med fladbrænder og en blikskærm, der ikke i mindste måde værnede øjet mod den forholdsvis skarpe flamme. Jeg var som 8–9 års dreng med til at købe den første stålampe med messingfod, en stor luksus.

Af de øvrige rum var »e lille Daarns« en slags pæn stue, »e Nørdaarns« den daglige spisestue og om sommeren det væsentligste opholdsrum. »E Pissel« er gildesalen og forenes i det øjemed ikke sjældent med »e Listu«, idet skillevæggen rives ned. »E Listu« er ellers, som navnet siger, husets ligstue. Her og til dels i »e Pissel« stod store egetræskister med linned og lignende langs med væggene. »E Listu« brugtes vel også tit til vævestue; den lå gerne i østerenden af huset, og fra den førte en dør lige ud af den østre gavl.

Bomærker.

Oprindelig har vel hvert hus, i det mindste hver gård, haft sit bomærke. De har nu været så længe ude af brug, at det vist vil være umuligt at skaffe oplysning om dem alle. Dog huskede gamle folk endnu ved århundredskiftet, at de endnu i deres ungdom var almindeligt brugte.

Der er meddelt mig følgende bomærker fra Toftum og Juvre:

I denne række mangler der for Juvres vedkommende kun to af de oprindelig 4 eller 5 kådnersteder, for Toftums vedkommende begge kåd-

nersteder. Det fortjener efter min mening at bemærkes, at de to noget kunstlede og lidet originale mærker, der står først i anden række, tilhører to 1/12 gårde, der øjensynlig så sent som efter 1766 er opståede ved deling af en 1/6 gård i Juvre.

Der synes at have været nogen usikkerhed med hensyn til enkelte mærkers form. På en gravsten over den senere omtalte Anders Pedersen og Jens Pedersen (sandsynligvis hans broder) fra Toftum findes som husmærke. I den skikkelse findes det ikke blandt dem, der omkring ved 1900 blev mig opgivet efter de gamles hukommelse, men måske er det hukommelsen hos dem, der har svigtet, eller der er sket ændring af bomærket, f.eks. ved ejerskifte. Det må vel snarest være eller der svarer til det. På en anden ligsten, der ligger på et helt andet gravsted over »den ærlig oc gudfrygtig Matrone salig Karen Jespers af Toftum«, død 1721, findes mærket . Hun må have været gift med Jesper Jespersen, der i alle tilfælde ikke ejede den gård, som Jens og Anders Pedersen stammede fra. Hvilken der var hans, kan foreløbig ikke afgøres.

Helt faststående synes bomærkerne for resten ikke at have været. Fra Juvre kendes i hvert tilfælde følgende, mest fra ligstene, der ikke alle kan bringes i overensstemmelse med de ovenfor angivne fra denne by: Chresten Bundesen, død 1659, Gertrud Nielsdatter, død 1709,
Buold Peders, død 1691 , kommandør Hans Nielsen, død 1686 og Maren Nielskun, død 1696 .

Fra byer sydligere end Toftum kendes følgende, ligeledes for største delen fra ligstene, således Margrete Peders, død 1705 og Peder Jespersen af Bolilmark, død 1719 , Peder Hansen af Bolilmark, død 1696 og Kjesten Peders, død 1727 , kommandør Peder Chrestensen af Synderhoe, død 1703 . Fra Østerby på Sønderlandet meddeler skibsreder P. Mærsk Møller i sine optegnelser, at hans fødegård havde til bomærke . Det stammede fra navnet Anders Thamsen, en af for-

fædrene, der boede på gården omkring 1550–1600. Endnu i P. Mærsk Møllers barndom kaldte de ældre stedet »a Tammeses«.

I Ballum birks tingprotokol har jeg desuden under året 1660 fundet, at Karen Rasmusses i Sønderhoved, det nuværende Sønderland, i stedet for sit navn sætter sit bomærke under et gældsbevis. For resten husker ældre folk også her godt at have set mærkerne, men ved ikke, hvorledes de enkelte var formede.

Klædedragten.

Mændene på Rømø har i mands minde ikke båret nogen nationaldragt. De har vel nok færdedes for meget ude i verden til at kunne fastholde nogen ejendommelighed på dette område. Derimod har kvinderne bevaret deres særegne dragt lige indtil for få år siden. Dog har det nu i langt over en menneskealder kun været enkelte gamle kvinder, der brugte den. Det må nu være omtrent 80 år siden, de unge piger på øen fandt, at den ikke mere klædte dem og derfor ombyttede den med en dragt efter nyeste mode.

Rømødragten adskiller sig fra den mere kendte Fanødragt ved sine lyse og livlige farver og ved en åbenhed, der trods det svære hjemmenvævede tøj, den var syet af, gav den et vist præg af lethed. Dette gjaldt navnlig den daglige dragt, mens festdragten eller kirkedragten, som den også kaldtes, var noget mere tilknapet.

Den daglige dragt bestod af en skarlagensrød ulden kjole, kaldet »e Pi«. Skørtet og livet var syet sammen, så at de dannede et eneste klædningsstykke. Livet, der var uden nogen som helst besætning, var folderigt og ved bæltstedet bag til forsynet med to bunker »rynker«. Såvel skørtet som livet lukkedes foran. Livet var i dette øjemed forsynet med et dusin halvkugleformede, mønstrede sølvknapper, der var 1½ cm i tværmål og sad tæt sammen. Kun de fire nederste af dem var dog knappede. Kjolelivet var derfor åbent som en vidt udskåret vest. I øvrigt sluttede det tæt til kroppen og fremhævede dennes form. De 8 knapper sad som prydelser langs op ved den ene side af den brede udskæring, der lige som armhullerne var kantet med stærkt lysegrønne silkebånd. Knap-hullerne var syet med silke af samme farve.

Under »e Pi« bares en trøje af blomstret kattun. Foruden ærmerne sås et stykke af denne foran gennem udskæringen af »e Pi«. Ærmerne i den var snævre og knappet ved hånden med 2 knapper af samme form som dem foran i »e Pi«, men mindre og glatte. Hele stykket kaldtes nu »e Ærmer«. Det var jo egentlig kun ærmerne og udskæringen, der var bestemt til at ses. Alt det øvrige var syet af simplere tøj. Sandsynligvis

har hele trøjen dog oprindelig været syet af én slags tøj, indtil sparsommelighedshensyn har ført til den senere ordning.

Et stort bredt forklæde, der kunne være af hvilken som helst stof og farve, men dog i reglen var ternet eller sribet, bares til denne dragt såvel til daglig som om søndagen og ved gilder. Det sluttedes bagtil ved hjælp af et par store graverede sølvhager.

Om halsen bares et tørklæde, lagt sammen i en trekant og viklet et par gange løst om halsen, således at snippen af det hang ned ad ryggen. Til søndags var det et silketørklæde, hvis farve kunne være meget forskellig.

Hovedbeklædningen var oprindelig et såkaldt pandestykke såvel til dagligdags som til gilder og søndags, til kirkegang dog undtagen. Pandestykket var et stort let tørklæde, der lagdes sammen i en trekant og derefter foldedes så mange gange, at det dannede et 6–7 tommer bredt bånd med spidse ender. Dette lagdes nøjagtigt med midten over forhovedet således, at det skjulte en del af panden, førtes til begge sider bag om i nakken og atter forover, hvor det ved hjælp af en dobbelt knude fæstedes således, som det ses hos den gamle kone på billedet. At slynge knuden oven på hovedet således, at begge klædets ender kom til at ligge frit og naturligt i de rigtige folder, var en kunst, der krævede ikke liden øvelse. Dette hovedtøj holdt dog ikke ud med dragten, men gik af mode længe før den. I dets sted bar de midaldrende kvinder for 40–50 år siden, hvad enten de brugte nationaldragt eller ej, en såkaldt »Storr’hat«, en ganske simpel hue af, i reglen lyst, kattun med en slags ruche, kaldet »storrer«, foran og på siderne. Gik de ud, kastede de et tørklæde over hovedet og fastgjorde det i en knude under hagen. Ved gilder og festlige lejligheder bar konerne en »kappe«, således som den yngre kone til højre på billedet. Den var lavet af tyll og rigt prydet foran med hvide blonder, kunstige blomster og bånd og forsynet med et par brede, blegrøde, blå eller grønne silkebånd i nakken. Disse hang lidt ned ad ryggen, men mange bar dem – og det så bedst ud – slyngede frem over skuldrene, så at de hang ned på brystet. Ugifte kvinder bar ved lignende lejlighed en »hovedpynt« af form omtrent som »kappen«, men af simplere stof, og – mærkeligt nok – i mindre livlige farver, med glasperler og anden billig pynt i stedet for blonder, blomster og bånd. Disse skikke blev dog allerede for en 40 år siden ikke mere overholdt af de yngre kvinder.

Til kirkegang og ved særlig festlige lejligheder brugtes en dragt, der var i høj grad afvigende fra den oven omtalte. Det er den, den gamle kone på billedet er iført. Den kunne være af hvilket som helst stof og havde heller ingen bestemt farve. Den bares som overtøj over »e Pi«.

Skørtet var vidt og folderigt, men havde ellers ingen nævneværdige ejendommeligheder. Trøjen, »e Formak«, havde korte skøder, som bagtil var forsynet med tre stive læg, der, stående ret bag ud, dannede tre »piber«, på hvis inderside »e Formaks« fine hvide foer kom til syne. Den lukkedes foran med tre store graverede sølvspænder eller »hager« for ned, mens tre af samme slags højere oppe kun gjorde tjeneste som pynt. Fra den øverste af de hægtede hager opefter stod »e Formak« så vidt åben, at såvel den blomstrede indsats under »e Pi«, som den sidstnævntes knapper og grønne kant langs udsnittet kom til syne. Ærmerne i »e Formak« var knappet ved hånden, hvert med to små guld- eller sølvknapper. Om halsen bares et broget silketørklæde, hvis grundfarve passede til »e Formak«. Det var lagt sammen i en trekant og lå folderigt om halsen. Dets korte snip hang ned af ryggen, mens de to længere foran lagdes løst over hinanden og stoppedes ind ved »e Formak«. Et hvidt klæde bares under det for at beskytte det mod smuds. Halsklædet og en sløjfe, der tjente til at holde »e Formak« sammen for oven, dækkede den største del af brystet.

Til kirkedragten hørte oprindeligt et ejendommeligt hovedtøj, kirkehatten. Den bestod af en svagtbuet nakkepuld og en 2½–3 tommer bred rand, der var syet vinkelret til denne, så at der dannedes en slags kort cylinder, hvis ene – nedadvendte – side var åben. Den bares således, at pulden dækkede baghovedet, mens randen hvilede på issen og nåede ned over ørerne. For helt at dække disse var den her forsynet med et par trapezformede »ørenklapper«. Ved hjælp af bånd, der var fastgjort i disse klapper, fæstnedes den under hagen.

Kirkehattens puld var af blomstret, sølvindvirket silke og i nakken forsynet med en silkesløjfe eller »kvast«. Randen bestod af et silkebånd med guldindvirket kant foran. Ørenklapperne var besat med »storrer«, og puldens nederste rand med et brus af fint hvidt kniplingelin. Inden hatten sattes på, lagdes et hvidt lin over hovedet, således at det dækkede forhovedet ned til hårgænsen og fastgjordes i nakken. Det skulle beskytte hattens fine rand og navnlig de kostbare kniplinger mod smuds fra håret.

Sørgedragten bares ligesom kirkedragten over »e Pi«. Den var af samme snit og med samme besætning som kirkedragten, kun mørk af farve, vistnok oftere mørkeblå end sort. Dertil hørte et stort mørkeblåt forklæde, et sort-hvidt halsklæde samt et mørkt pandestykke. Ved begravelser bares for resten også en såkaldt kyse på hovedet. Den var tilnærmelsesvis af samme form som de helgolænderhatte, der brugtes endnu for en 40–50 år siden: en lang cylinder med åben underside, der liggende på issen ragede et godt stykke ud over forhovedet. Den var lavet af tyk

pap og overklædt med sort silke eller fløjl. En blød nakkepuld, pyntet med sorte bånd og kniplinger, dækkede bagehovedet.

Nogen særlig brudedragt havde man ikke, i alle tilfælde huskedes den ikke mere omkring ved århundredskiftet. Bruden bar en almindelig kirke- dragt, og dertil kom et særligt hovedtøj som brudesmykke. Det synes imidlertid heller ikke at have beholdt sin oprindelige form så nær op mod vore dage, at det endnu ville kunne findes. Det brudesmykke, »Brudik«, jeg har set, var overfyldt med brogede glasperler, tøjblomster og filigranarbejde. Det er brugt endnu i halvtredserne ved et bryllup, hvor sikkert alle gamle skikke er iagttagne, for så vidt som man har kendt dem, men det står for uharmonisk til hele den øvrige dragt til, at man kan antage det for oprindeligt.

De her omtalte dragter var i grunden ret klædelige. »E Pi« gjorde trods sine stærke farver, de mange sølvknapper og den store kontrast mellem dragten og besætningen hverken noget spraglet, grelt eller overlæsset indtryk. De forskellige farveafskygninger var valgte med så stor skønsomhed og besætningen så nænsomt anbragt, at helhedsvirkningen blev ret harmonisk. Kirke dragten gjorde det højtidelige indtryk, som sikkert har været tilsigtet med den. Hvem der har set de gamle matroner i denne mørkladne dragt, hvis bløde, dæmpede farvetoner kun oplivedes af den del af »e Pi's« smykker og besætning, som den ikke fik lov til at dække, rokke op ad kirkegulvet med den sølvspændede salmebog, indsvøbt i lomme- tørlædet, i de foldede hænder foran sig, kunne kun beundre den smag, der havde bestemt denne dragt til dette brug, og beklage ikke at have lært den at kende i en tid, da alle endnu brugte den.

Og sørgedragten – aldrig har jeg set nogen sørgedragt svare så godt til sit formål som denne. De afskygninger af blå, der var anvendt til pande- stykket og halsklædet, syntes lånt af selve den ligblå Hel eller fra torden- skyen i det øjeblik, den truende vælter op af havet. Disse farver i forbin- delse med snittet i den tunge, folderige dragt, og den sorte kyse, der bort- tog den sidste rest af den daglige dragts friske og kække åbenhed, gjorde et så uendelig sorgfuldt indtryk, at man næppe kan tænke sig et bedre og fyldigere udtryk for den dumpe sorg end det, der gaves af en flok så- ledes klædte kvinder ved den åbne grav på den nøgne kirkegård mellem klitterne.

I de sidste 80–90 år har ingen af de unge piger på Rømø valgt at klæde sig som deres mødre og bedstemødre. Den gamle dragt bares ved år- hundredskiftet endnu kun af omtrent en snes kvinder, af hvilke ingen var under 60 år. Og nu er den fuldstændig forsvunden fra det virkelige liv til de gemmer, hvor en enkelt ærbødig efterkommer måske endnu

hygger om den, og hvorfra den en gang imellem hentes frem for at vises som en morsom levning fra gamle dage. Dog har unge piger i den sidste snes år nu og da taget den frem til brug ved festlige lejligheder enten i original eller efterligning. De fleste er desværre allerede kommet i fremmede opkøberes hænder.

Heldigvis lykkedes det for henved 30 år siden folkemuseet at få købt en smuk kirke dragt fra Rømø, som kommandør Matthias Svensen Schou fra Padborg 1766 havde haft silketøjet til med hjem til sin brud, Maren Nielsdatter. Den var af fem generationer brugt som kirke dragt, men den kone, der nu ejede den, var større end alle sine formødre og kunne derfor ikke bruge den. Det var rørende at se hende kalde hele sin børneflokk ind for endnu en gang at se oldemors kirke dragt, inden den rejste.

Da Matthias Svensen Schou 1766 kom hjem med det smukke stykke silketøj, var han ifølge sin velbevarede gravskrift 28 år gammel og havde allerede gjort fire af de 21 rejser, han i det hele kom til at gøre fra Hamborg til Grønland, »for Commandør« »med skibet Zwanen«. På gravstenen er udhugget et billede af skibet, der stævner mod land, hvor Maren og tre døtre står og venter på det, mens Matthias og en halv voksen søn står på den modsatte kyst. De har nok gjort deres sidste rejse med »Zwanen«.

Af dagligdragten, som folkemuseet nu også har et godt eksemplar af, har F. C. Lund 1855 givet et godt billede. Det forestiller en kone, Johann Cathrine Bundes, f. Hagensen fra Sønderby. Hun døde i 1877. Hendes datterdatters søn blev gift med Anna Christians i Østerby, som lever endnu og nu vist er den eneste, der har kendskab til og øvelse i at sy en Rømøs dragt, men desværre ikke mere kan se til det.

Det daglige liv.

Det, der indtil omkring 1880 dybest prægede livet på Rømø, var selvfølgelig søfarten, og hvad der stod i forbindelse med den. Den drog næsten fra barnsben beboerne ind i sin tryllekreds for aldrig mere at slippe dem. Der var i dens blomstringstid aldrig tale om, hvad en rask dreng skulle være, når han blev voksen. Af sig selv og andre ansås han for forudbestemt til sømand. I vinteraftenens mørkningstid, der for at spare på lyset gjordes så lang som muligt, og ved festlige sammenkomster lyttede han til de ældres fortællinger om deres eventyr på søen og i fjerne lande. Det gav hans tankeverden noget af den fylde og vidde, som livet på den lille afsondrede plet ellers berøvede ham. Grønlands lange vinternat og uafbrudte sommerdag, dets uhyre isbjerge, vældige hvalfisk og farlige isbjørne, sydens glødende sol, Kinas særheder og Indiens vid-

undere, alt blev hans fantasi fortrolig med der hjemme i de snævre stuer. Han længtes ud imod det. Og når den dag omsider kom, da han, tit endnu kun en halv voksen dreng, forlod sin lille fødeø for at drage ud i den vide verden, faldt dette næsten lige så selvfølgeligt for ham som for en bondedreng på andre egne, at han skulle tage del i markarbejdet, når han voksede til.

For kvinderne derhjemme havde sømændenes fortællinger fra livet derude i verden næsten endnu mere at betyde. Kun de færreste af dem fik andet at se af den store verden end netop disse halvanden kvadratmil med deres små forhold og fattige dyre- og planteliv. Alle deres egne oplevelser lå mellem Listerdyb og Juvredyb. Men mændenes fortællinger åbnede en stor og vid verden for dem, hvor de i tanken kunne følge deres kære, når de lå ude i kampen for brødet.

Forår og efterår sætter allevegne dybe skel i livet. Det første slår døren op til fri færden i naturen. Det andet betød i tidligere tider hvile fra det strengeste arbejde men også megen indestængen. På Rømø satte de især dybe skel, thi med dem fulgte sømændenes udrejse og hjemkomst. Det var højtider hver på sin vis. Udreisen fulgtes med interesse af alle, og hjemkomsten var en glæde selv for fjernstående. Ved de skikke, der var knyttet til disse begivenheder, blev de ikke mindre højtidelige.

Ingen sømand rejste om foråret ud uden først at have været rundt ikke alene i nabolaget og hos selv fjerne slægtninge, men hos alle venner og bekendte hele øen over for at sige farvel. Der gik i reglen en uge eller mere med det med sådanne afskedsbesøg. Hvor man kom frem, skulle man »snakke lidt« og drikke punch og en kop kaffe. Og der brugtes god tid til det altsammen. Det skulle jo gå sømmeligt til, uden jag. Dog måtte man vogte sig for at dvæle alt for længe ved selve afskeden, sige farvel og så snakke lidt for derefter at sige farvel igen. Når det gentog sig flere gange, ansås det for et dårligt varsel. Brød man op, måtte det være resolut.

Selv om der aldrig taltes om det, vidste dog enhver, at der ved en sådan afsked var ikke ringe mulighed for, at det blev sidste gang, man sås. Om det end ikke derfor skortede på skæmt og jævn munterhed, faldt samtalen dog ved sådanne lejligheder i reglen lidt alvorligere end ellers, og når der omsider med håndtryk til hver sagdes »farvel og hold dig munter« og »farvel og lykkelig rejse«, var det ikke fri for at blive lidt højtideligt. Denne dæmpede højtidelighed gjorde så meget des stærkere indtryk, som overdreven følsomhed, for ikke at tale om forknythed, var noget, jeg i ethvert tilfælde aldrig har set udtryk for ved sådanne lejligheder.

Det gjorde altid et ejendommeligt stærkt indtryk på mig som barn og endnu mere som halv voksen yngling, når den tid kom, da »søfolkene skulle af sted«, og der så kom en i dag og et par i morgen for at »sige farvel«. Tankerne droges altid derved stærkt mod de fjerne eventyrlande, som også min fantasi havde gæstet så tit, men som dog endnu stadig lå skjult for mit blik bag den dis, der lagde et let slør over fastlandets kyst og somme tider skjulte den helt. Jeg følte mig ved sådanne lejligheder nærmest som en vibe om efteråret, når stær og stork og mange af de andre trækfugle drager bort. Den kan ikke følge dem endnu, men den ved dog, at dens tid til at brede vingen også kommer en gang. De følelser er sikkert hvert forår gået igennem mange unge rømmøboeres sind. For mig og flere af mine jævnaldrende kom flyvetiden imidlertid aldrig i den forstand. Vi tilhørte et ætled, der endnu under opvæksten ansås for bestemt til søen, men inden vi nåede frem, var glansen gået af søfarten, og mange af os slog om end med vemod ind på andre veje.

Fra den højtidelighed, der hvilede over søfolkenes årlige bortrejse i min barndom, skønt søfarten allerede den gang var i stærk nedgang, kan man slutte sig til, hvor underligt forårets komme må have virket i de tider, da det var så godt som alle mænd på øen fra næsten affældige oldinge og helt ned til tolvårs drenge, der hver gang, det nærmede sig, tog højtidelig afsked og drog ud til kamp for brødet. Da gik de ikke enkelt- eller parvis for at sige farvel, men i flokke på 10–12 eller flere.

Når så afrejsens dag var kommen, kørte man i den tidlige morgenstund, i reglen længe før daggry, hen til »havnen«, ledsaget af nogle af de nærmeste slægtninge og venner. Disse »gelejdere« var ubetinget nødvendige til en ordentlig sømandsafrejse. Ved havnen samledes man i kroen, hvor hver af de rejsende gav en omgang ud til rejsefællerne og »gelejderne«. Kom færgemanden imens for at melde, at båden nu var flot, blev den sidste punch drukket i en fart under udveksling af mange gode ønsker. »Gelejderne« fulgte de rejsende ned til stranden. Her veksledes de sidste håndtryk og afskedsønsker. I vogn eller jolle blev de rejsende ført ud til båden, der skulle føre dem til Ballum, tidligere måske lige til Hamborg eller Amsterdam. Når ankeret var lettet, og båden for fyldt fok svajede om i vinden, mens storsejlet for et par kraftige tag gik til vejrs og rigtig gav båden fart, istemte alle »gelejderne« et trefoldigt hurra, der besvarede af et lignende fra dem i båden. De gled med voksende fart ud mod den gryende morgen for at søge »død eller brød« i det fjerne. »Gelejderne« fulgte dem en stund med øjnene, gik så op til kroen for endnu at drikke nogle omgange. Når de omsider kom hjem for at bringe den sidste hilsen til de der efterladte, var det i reglen med en »god hat«. Ly-

stige skulle »gelejderne« være, når der skulle være lykke på rejsen.

Når søfolkene i de senere år rejste ud, var det i reglen til de store havnebyer for der at søge hyre. Dette var vistnok mindre tilfældet i søfartens og navnlig i hvalfangstens blomstringstid. Meget tyder på, at de da i reglen havde hyre, inden de rejste hjemmefra. Den var jo ikke vanskelig at få. Alle de kommandører og kaptajner, der hørte hjemme på øen, tog selvfølgelig med forkærlighed »folk fra e ia-nd«, som de sikrede sig i vinterens løb. Selv de, der ikke fik hyre på den måde, behøvede dog ikke at gøre sig stor umage for at få den. De store rederkompagnier i Hamborg og Altona holdt stadig agenter, der skulle skaffe dem mandskaber fra øerne og det nærmeste fastland til deres skibe. Kaptajn P. J. Michelsen i Toftum var således, som det ses af hans efterladte papirer, agent for Donners kompagni i Altona, der i slutningen af det 18. århundrede vel navnlig drev sildefiskeri under Island. Af de opbevarede kopier af breve fra Michelsen til Donner fremgår, at den førstnævnte vinteren 1783–84 havde hyret 152 mand, deraf vistnok 40–50 fra Rømmø, 1791 fik han kun 139, men 1793 kunne han allerede ved juletid indbette, at han havde hyret 154 mand, deriblandt 16 kaptajner, til næste sommer og ventede at få nogle flere endnu. Vinteren 1794–95 har han tilsyneladende ikke fået så mange. På en liste over de hyrede søfolk findes kun 101 navne, deriblandt kun 19 fra Rømmø. Dertil må dog bemærkes, at der mangler mindst 15 af de første navne: Kaptajnernes og styrmændenes. Denne liste viser også, at de øvrige hyrede folk på få undtagelser nær hørte hjemme i Ballum, Brede, Hjerpsted, Visby, Emmerlev og Højer sogne, samt i Ho, Oksbøl og Al sogne.

Det synes for resten ikke at have været noget let arbejde at hyre folk til denne fart, hyringen til det nye togt begyndte jo straks efter, at det gamle var sluttet. Måske var mange da endnu ikke til sinds at lade sig binde igen, måske afventede de først bedre tilbud. De har måske også den gang endnu foretrukket Grønlandsfarten for sildefiskeriet. I alle tilfælde er Michelsens breve, især før jul, fulde af klager over, at folk ikke møder til hyreterminerne.

Hjemkomsten om efteråret og vinteren gik ligesom udrejsen ikke af uden højtidelighed. Den hjemkomne skulle igen besøge venner og bekendte – om end ikke i så stor udstrækning som ved udrejsen – for at sige »goddag og tak for sidst«. Og hvor han kom frem, blev der budt ham »velkommen hjem«. I tidligere tider blev der gjort endnu mere ved det. Hver søndag i den tid, søfolkene lå ude, var der bleven bedt for dem i kirken. Når så en Grønlandsfarer kom hjem, var noget af det første, han gjorde, det, at han gik til præsten og bad ham i kirkebønnen – vistnok

med navns nævnelse – takke Gud for en lykkelig rejse. Det var i sin tid en af præstens indtægtskilder, idet hver kommandør gav ham en rdlr. for det⁸⁰.

Om denne afgift skriver pastor Rasmus Neve, der var opvokset der i præstegården (han var 4 år gammel, da faderen blev forflyttet dertil) og virkede der først som faderens kapellan og senere som hans efterfølger i en Liber daticus, som han har begyndt ved sin tiltrædelse af embedet som sognepræst 1771: »Skipperdaler er en Indkomst som af de fleste Skipperere paa Landet gemeenlig bliver forundt Præsten hvert Aar, nogen af dem fører Skib. Hvorimod Præsten en Dag i Juulen indbyder alle Skipperere og deres Koner til Bords og beværter dennem med det sædvanlige Tractement og Kager. Efter Maaltid gaær et Fad omkring over Borde, hvorudi enhver Skipper, som er til stæde, ligger en Rigsdaler i Penge til Præsten. Til de fraværende ombæres følgende Dag 2 Hvedekager i Huuset med en Hilsen og Nyt-Aars Ønske fra Præsten. Hvorpaa da gierne, naar Kagerne modtages af Skipperen, tilbageskikkes Præsten 1 Rdlr. Denne Skik og Præste-Indkomme agter mange for en frivillig Gave og mener at kunne holde det tilbage, naar de selv for got finde. Skiønt det af et gammelt Document, der er en Foreening imellem Maren sal. Hr. Jens Nielsen Blegs Enke og Sucessor Hr. Søren Aagaard dateret Anno 1677 den 31te Oct. kand sees, at Skipperlaugspenge er samme Sted anført blant de visse Indkomster hvoraf Enken i Kaldet er beregnet det halve.

NB. Herved er at agte, at den Skipper, fra hvis Huus 1 Skipperdaler betales til Præsten er samme Aar frie med sig og sine Huusfolk at betale Præsten Rettighed og Huus-Penge, som ellers aarlig bør erlægges til Præsten. ◀

Rettighed til præsten var 1½ lybsk skilling eller 3 søslinger⁸⁰ af enhver, der gik til alters, mens huspenge var en afgift af hvert ildsted. I de fem nordlige byer beløb det sig til 8 lybsk skilling pr. ildsted, i Kongsmark og på hele Sønderlandet var det derimod kun 4 lybsk skilling.

Mens mændene lå ude på deres togt, gik livet derhjemme sin rolige gang for kvinderne, børnene og de gamle. Det omtales imidlertid i en anden sammenhæng.

Fest og gilde – bryllup.

De gamle skikke, der har været knyttet til folke- og familielivets forskellige begivenheder, er naturligvis her som overalt stærkt i færd med at forsvinde. Dog har de holdt sig næsten uforandret så langt ned imod vor tid, at de fleste af dem endnu var i frisk minde for et halvt hundrede år siden.

Brylluppet er vel nok den familiebegivenhed, der er samlet flest skikke om. Hertil knytter sig naturligt de, der grupperer sig om forlovelsen og trolovelsen.

Så vidt vides er forlovelsen aldrig på Rømø blevet ordnet af forældrene, men de unge har selv truffet deres valg. Folk, der kunne huske tilbage til omkring 1830, påstod, at de aldrig har vidst af andet at sige, og af en bemærkning i Bodser P. Manø's dagbog synes det at fremgå, at forholdet var det samme endnu en menneskealder længere tilbage. Er der forekommet tilfælde, hvor forældrene har villet råde, har det kun været undtagelser. Man forlovede sig gerne i en ung alder, men giftede sig nødig, inden manden havde »fået sin eksamen« (styrmandseksamen), når han da ellers var til sinds at tage den. Mange opsatte det endog, indtil de havde fået skib at føre. Matthis Svensen Skou havde endog været kommandør i fire år, inden han giftede sig i 1766. Forlovelsestiden blev derfor tit meget lang. Den kunne undertiden strække sig over 6–8 år og vel endnu længere.

Trolovelsen var allerede aflagt før århundredskiftet, men har været brugt endnu for 60–70 år siden. En tre ugers tid før brylluppet, »e Høtte«, skulle finde sted, gik det unge pars fædre eller brudgommen med to vidner til præsten og forlangte tillysning, som så på sædvanlig vis skete tre søndage i rad. I bryllupsgården fejredes trolovelsen med et lille kaffegilde.

Mens trolovelsen tidligt er gået af brug, kunne alt det følgende iagttages endnu i 1880'erne. Når brylluppet først var bestemt, blev der travlt i bryllupsgården, »e Høttesgaard«, med forberedelser, mens brudeparret personligt gik omkring for at indbyde gæsterne og blandt de nærmeste slægtninge udnævne en skaffer, en redekone, fire skænkere og fire brudepiger. Hvis nogen af parrets forældre ikke mere var i live, valgtes der stedfortrædere for dem, ligeledes blandt de nærmeste.

En uge før brylluppet skulle der »være brudeseng«. Fra de gårde, hvor man ville give flæsk, kød og pølser – »et fad mad« – som brudegave, mødte de ældre med disse varer henimod aften. I redekonens påsyn blev brudesengen nu opredt. Her måtte alt være til stede, hvad der af undertøj hørte til en fuldstændig beklædning, og alt, hvad der hørte til et sovekammerudstyr, skulle være på sin plads. Når de, der var mødt til brudeseng, havde fået en kop kaffe, blev sengen og alt tilbehør dem forevist af redekonen, en ceremoni, der gav anledning til mange, tit drøje vittigheder. Var ikke alt i orden, fik hun drøje skoser, men fandtes alting at være på sin plads, blev der drukket en skål på det, og gæsterne dansede hele natten.

To dage før brylluppet mødte alle skænkere og brudepiger i bryllupsgården. De to skænkere blev med paraply⁹⁰ i hånden sendt ud med formel indbydelse til alle de indbudte. Hvor »e bymand« kom ind i et hus, afleverede han sin remse til den første af de pågældende, han traf: »Æ skuld helsen fra N.N o hans Kjærrest, om N.N o B.B. o A.D. vild vær saa goj o komm' aa Torsda Morn aa drikk' en Kop Kaffe o følle med dem te Kirrk o høer e Viels o offer mæ dem o følle mæ hjem te Mad o tej Del i djæ Fonøjels.« Præst og degn blev indbudte til at udføre deres hverv og modtage offer i kirken.

De andre to skænkere og brudepigerne havde imidlertid travlt i bryllupsgården. Skænkerne lånte borde og bænke i hele nabolaget. Brudepigerne gik parvis ud med en tørvekurv og lånte tallerkener, knive, gafler, skeer, kopper kaffekander, lysestager, lamper, bordduge, og hvad der ellers behøvedes til gildet. Alt det lånte tøj blev afvasket og pudset, og lysestagerne forsynet med manchetter, klippede således af sammenlagte papirstrimler, at de dannede en »storre« om stagens overende. Til brudeparret blev et par lys pyntet med silkesløjfer. De sattes, helst i en toarmet lysestige, foran brudeparrets plads ved bordet og brændte på bryllupsdagen til midnat. De to fædre og redekonen fik ligeledes hver sit lys pyntet, dog mere tarveligt.

Inden selve brylluppet omtales, vil det være på sin plads at gøre kort rede for de forskellige »bestillingsfolks« funktioner.

Skafferen forestår forberedelserne og anretningen, bestemmer rangfølgen ved bordet – efter strenge regler –, hvornår der skal spises, drikkes punch osv., er i det hele den ledende ånd i alt, hvad der vedrører brylluppet. Et fingertykt spanskrør er hans kommandostav, som han hele tiden bærer hos sig som tegn på sin værdighed. Med det slår han på en bjælke eller i bordet, for at skaffe sig ørenlyd, når han vil uddele en ordre til sine undergivne eller give gæsterne en anvisning. Redekonen er hans kvindelige sideordnede. Hun reder brudesengen, pynter bruden og følger hende under hele festligheden som en slags anstands dame. Fædrene fungerer som forlovere. Dermed er deres hverv endt, og for resten er de hædersgæster. Derimod optræder mødrene, hvad enten det er de egentlige mødre eller stedfortrædere, som husmødre under festen. De kommer ikke med til bords eller til kirke, men må se til i køkken og kælder uden dog at hjælpe ved noget. Skænkerne og brudepigerne er opvartere under gildet. Alle de her nævnte hverv er naturligvis æreshverv, der tildeles de nærmeste slægtninge, hvorimod alle de andre hverv, der senere vil blive nævnt på passende plads, udføres af »fagfolk« for betaling.

På bryllupsdagen – ved et stort bryllup altid en torsdag – mødte gæ-

sterne omkring ved klokken 8 om morgenen i bryllupsgården, hvor de modtoges af to skænkere og en eller to brudepiger, som bød dem hver »en skål« – mændene en snaps brændevin og en slurk øl, kvinderne en skefuld mjød og tvebak af et fad.

Inde i »e Pissel« sad brudeparret i fuld pynt, tog imod lykønskninger og fik brudegaver af dem, der ikke havde sendt flæsk og kød. Når alle gæsterne var kommet, bød skafferne dem til bords og anviste hver gæst sin plads, som han beholdt under hele festen. Øverst sad naturligvis bruden med brudgommen ved sin højre side og redekonen til venstre. Til højre for brudeparret sad begge fædre. Derefter fulgte gæsterne, parvis ordnede til begge sider efter slægtskab og anseelse.

Opvartningen bestod i kaffe og belagt smørrebrød, et stykke »sinnka'g« (hvedebrød med rosiner og krydderier i – sinn er en afkortning af rosin) og tre til fire punche, hvoraf i det mindste den ene er en »Rumpunch« (en meget lille, men stærk toddy i en kop). Når den sidste punch er drukket, slår skafferen på bjælken og beder folk »ankre op«, da det er på tide at køre til kirke.

Til kirken kører bruden og redekonen på den første vogn, brudgommen og skafferen på den anden. Spillemanden, der er med på den tredje vogn, gnider hele vejen sin violin. Toget kører i så stærk trav, som de dårlige, sandede veje tillader.

Hvor der bor slægtninge og venner, er der ligesom ved bryllupsgården rejst en høj mast, hvorfra der vajer så mange flag, som man har kunnet opdrive: Signalflag og alle mulige nationers, i den underligste sammensætning af farver og former. Hvor brudeskaren kører forbi, kippes flagene, og en af skænkerne løber med flasken for at skænke flagvogteren en dram og byde ham til gilde på søndag aften.

Mens hestene bliver spændt fra ved præstegården og sat i stald, går skænkerne rundt med flaske og glas og byder mændene en snaps, kvinderne et glas vin, i tidligere tider vist nok mjød. Op til kirken går spillemanden foran, spillende lige til kirkegårdslågen, derefter de ugifte, så de gifte gæster, brudepigerne og skænkerne. Så først kommer brudeparret. Skafferen og redekonen slutter toget. Ved kirkedøren standser det, og ind ad kirken går så først de unge piger, bruden som den sidste af dem fulgt af redekonen, og derefter alle de øvrige koner. Så kommer brudgommen og skafferen med begge fædrene, derefter de gifte mænd og til sidst de unge karle.

I kirken sidder brudeparret i de almindelige stolestader, men har hver et helt stade for sig, hun på kvindernes og han på mændenes side. Når de, efter at der er sunget en salme, skal frem for alteret, træder

brudgommen ud på gulvet og nejer for bruden. Hun rejser sig, knikser og følger ved hans side med op til alteret. Efter vielsen nejes og knikses der igen, inden hver går til sin plads.

Når der skal ofres, går bruden først ene op og rundt om alteret for at lægge sin skærv til præst og degn. Derefter kommer brudgommen, der nejer, idet han går forbi brudens plads. Så vandrer skaffer og redekone arm i arm op til alteret. Rundt om det går hun foran, men når de er trådt ned af forhøjningen, byder han hende igen armen. Efter dem følger med skarpt skel mellem de enkelte grupper: Fædrene, brudepigerne og skænkerne, gifte og ugifte mænd imellem hverandre, de unge piger og til slut konerne.

Ud af kirken går de nygifte side om side, og uden for døren tager de mod lykønskninger. Mens der spændes for, får kvinderne atter vin og »sinnkage« og mændene en snaps brændevin.

Ved bryllupsgården bliver man atter modtaget med en »skål« (øl og snaps, mjød og kavring). På bordene er der hvid dug. Det bruges kun ved sådanne lejligheder. Og på hver plads findes to tallerkener (også en gildeluxus) og en kop ovenpå. Der skænkes nu først en thepunch, hvortil der spises en kavring. Så slår skafferen på bjælken og råber: »Vil I no vær saa goj o tale Herren te.« Der synges et salmevers. Derefter byder han alle velkommen og siger: »No ska vi se, hva e køkser formår«. Skænkerne bringer på store stegefade bøster (flæskeskinker) ind til skafferen, som fordeler dem på bordene og udpeger dem, der skal skære for. Spisesedlen lyder i reglen på flæsk og kød med kartofler og sauce. Hertil flere snapse brændevin og vin. Anden ret er »vinsuppe« med mange rosiner og store stykker kanel i, desserten smør og kavring med øl til. Mens den fortæres, går der tre underkopper – til spillemanden, fattige og jordemoderen – rundt til indsamling ved bordet. Der hverken holdes taler eller udbringes skåler. Brudepigerne sørger for maden, skænkerne hovedsagelig for drikkevarerne. Bliver en skål, terrin eller et fad tømt, uden at vedkommende brudepige straks opdager det, volder man hende stor tort og bordfællerne tilsvarende morskab ved at »tinke« på den med en ske eller kniv. Mindst lige så morsomt er det at ærgre skænkerne ved med en prop at gnide på en tom flaske, så den skriger. Måltidet slutter med, at man efter skafferens anmodning »takker Herren« ved at synges en salme. Så siger han velbekomme og forkynder, at hvis nogen nu har lyst til at gå hjem eller lidt ud i byen, så har de lov til det, men de skal møde igen til det og det klokkeslet; hvem der ikke møder, »straffes efter loven«. Straffen bestod i, at vedkommende skulle drikke to kaffepunche.

Så vidt muligt spredes nu gæsterne rundt om i byen til venner og bekendte. Man vidste jo nok, at selv om loven var streng, så så »befalingsfolkene« slet ikke skævt til, at huset var nogenlunde ryddeligt for gæster, mens de fik fejtet og gjort rent og bordet påny dækket til aften.

Når gæsterne kom igen til aften, strålede bryllupsgården i så god belysning, som de hjemmestøbte tællelys og nogle petroleumslamper kunne afgive. På aftensbordet bestod retterne af belagt smørrebrød, dels rug-, dels hvedebrød, og sinnkage. Smørrebrødet var skåret dagen i forvejen og holdt tildækket for ikke at blive tørt. Den punch, der skænkedes til at begynde med, blev drukket i stilhed, men når alle efter maden er forsynet med en rumpunch, slår skafferen på bjælken, og denne gang har han meget at sige.

»Vil I så,« begynder han, »vær saa goj o drikk' e Brujfolks Skaal.«

Forsamlingen rejser sig og synger:

»:/: Og dette skal være e Brujfolks Skaale / :.:

hurra / . ;.:

Gid de må længe leve,
i Fryd og i Velstand at svæve,
Hurra, hurra, den skåle var brav

hurra.

Ja skam for den, som ikke
vore brujfolks skåle vil drikke,
Hurra, hurra, den skåle var brav,

hurra.«

I den sidste menneskealder synges dette afsnit tit til en melodi i lighed med Kong Kristian stod ved højen mast«. For at det kan lade sig gøre, må hver hurra synges to gange. I umiddelbar tilslutning dertil følger en anden melodi:

»De skal leve,
de skal leve;
de skal leve højt hurra.
:,: Hurra, hurra, singfalderadera. :,:
De skal leve,
de skal leve,
de skal leve højt hurra.«

Hvem der har gode ønsker til overs for brudefolkene – og hvem har ikke det? – kommer nu, idet han løfter sin kop, (glas brugtes ikke) frem med dem i korte fyndige råb ud over forsamlingen, som – ligeledes med hævet kop – svarer med et kraftigt hurra.

Skafferen indleder:

*Bedstemor og familiens
yngste poserer for foto-
grafen.*

*Caroline Lassen og
Greis Holm i
Kongsmark.*

*Undselig søger
Henny eller Anna Hansen,
kaptajn Hansens datter, at
undgå fotografen.*

*Tilværelsens omskiftelser er
ikke gået spurløst hen over
dette ansigt.*

»Længe leve vore brujfolk«.

Derefter følger, fra hvem der føler trang til det, f.eks.:

»I fryd og i velstand at svævel«

»Mange penge at fortjene!«

»Altid glad og veltilfreds!«

Der kan følge en hel række sådanne sommetider ret morsomme ud-råb. Når ingen har mere at sige, klinker man med kopperne og drikker af dem. Derefter siger bruden:

»Så takker vi Jer aall sammel,« og straks stemmer forsamlingen i med følgende:

Hun for skålen takker,

skålen den var vakker,

∴ Tak I, som sang så vel og brav. ∴:

Tak skal I ha.

Ja tak skal I ha.

Den skål var nydelig,

hun takker tydelig

for skålen sin;

den var og herlig,

hun takker kærlig

enhver især.

Ja tak skal I have,

fordi I sang så brav⁰¹.

Og lige vil vi have,

fordi vi drikker den af.

Tralalala, tralalala, tralalalalalala.

Ja lige vi vil have,

fordi vi drikker den af.

Jeg drikker ud til hver en dråbe,

det gør hver, så vil vi håbe,

lambo, lambo, mine herrer lambo.

Har nogen endnu en dråbe i koppen, skynder han sig med at drikke den af for med de andre at kunne stemme i med, mens koppen vendes med bunden opad:

Til bevis så vil vi vende

koppen på sin ravgale ende.

Lambo osv.

Idet koppen atter vendes ret og sættes på sin plads, synges der:

Se nu har (er?) koppen gjort sin ret

komdidelumdidelumdej.

Nu er den på sin ende sat
Komdidelumdidelumdej
tralala osv.

Ved den næste punch opfordrer skafferen på lignende måde til at drikke redekonsens skål, derefter brudfaderens, brudgomfaderens og så sin egen. Det sidste giver i reglen anledning til megen munterhed. Hver gang drikkes skålen på samme måde som oven anført. Til afveksling synges det første afsnit dog tit på følgende måde:

∴ Og dette skal være
N.N. til ære, hurra! ∴
Ja, *skål* for den, som ikke
N.N. til ære vil drikke.
Hurra, hurra! Den skåle var brav,
hurra!

Gid han må længe leve
i fryd og i velstand at svæve.
Hurra, hurra! Den skåle var brav,
hurra!

Gid han må leve i mange år
og fryd og fremgang monne få,
behagelige dage, behagelige sager,
så mange som dråber er her!
Guds fred han ham sende,
ihvor han sig vender
i mange lyksalige år.
Gud giv' ham de dage,
som ham mon behage,
indtil han af verden udgår.

Han skal leve, han skal leve, han skal leve højt, hurra!

∴ Hurra! hurra! sing falderadera. ∴

Han skal leve, han skal leve, han skal leve højt, hurra!

Hvor det passer, føjer man tit til:

»Gid han (eller hun) snarlig må finde sig en mage,
som kan forskønne ham hans dage
og ret af hjertet elske ham.«

Når skafferens skål er drukken og en ny punch skænket i, holder han den eneste tale, der høres, og den har i reglen følgende indhold:

»Vil I nu vide, i hvad anledning vi er samlede her, så er det for at fejre N.N.s og B.B.s bryllup. Vi har nu her en hel række befalingsfolk: Først en brud og en brudgom (ved hver, han nævner, peger han på ved-

kommendes plads og siger: han (eller hun) sidder der). Så har vi en redekone, to fædre og to mødre, en spillemand, to »køkser«, en vandbærer, en øltapper og en staldkarl.«

Mødrene, køkserne, vandbæreren, øltapperen og staldkarlen trækkes her modstræbende ind og bliver under stor munterhed forevist forsamlingen, der synger og drikker deres skål.

»Og så må I nu høre anordningerne,« siger skafferen videre: »Ingen må danse med bruden, før jeg har danset hende til, og ingen må sætte sig på brudefolkens plads før kl. 12.« Derefter drikkes der en punch. Atter klasker spanskrøret mod bjælken, og kan skafferen synge, synger han:

»Dans og spil, dans og spil,
vi nu ej forglemme vil«,

ellers råber han noget tilsvarende.

Man går fra borde, »e Pissel« ryddes og fejes til dans, spillemanden (når det kommer højt, har man to, begge med violin) anbringes på en kasse eller tønde i et hjørne, og så snart han begynder det første »dansenstykke«, træder skafferen »e Brujda-ns« med bruden. Ingen andre må deltage i denne dans. Når den er til ende, afleverer han hende til brudgommen med et par smigrende ord om hendes dans og en skæmtsom formaning til at »hand' me hind, som do ka forsvar et«.

Den næste dans danser brudeparret alene. Den tredje begge fædrene. Om mødrene til den blev hentet ind fra køkkenet eller de dansede den med andre nærbeslægtede koner, har jeg ikke kunnet få oplyst. Den fjerde dans dansede skænkerne med brudepigerne. Så først måtte andre gæster danse med.

Der er ikke tale om, at et sundt menneske får lov til at forlade bryllupsgården før hen på eftermiddagen næste dag, og det er hartad utroligt, hvad der i den tid ydes i retning af dans, sang (mest skåler) og anden munterhed, men selvfølgelig skorter det heller ikke på noget til at holde kræfterne og humøret vedlige med. Kl. 10 drikkes der the med belagt smørrebrød til. Kl. 2 får man kød og flæsk med stuede kartofler og derefter kaffe og smørrebrød. Kl. 6 om morgenen kaffe og smørrebrød. Det sidste måltid fås ved middagstide. Det består i »labskows« med kaffe og kavring bag efter. Ind imellem de forskellige måltider gives der med mellemrum af 1 eller ½ time en punch⁹², som på en bakke bringes ind i »e Pissel«, og hvortil der synges en skål for en eller anden af de tilstedeværende eller for en slægtning af en af »e Høttesfolk«.

Selv efter det sidste måltid er man endnu ikke rede til at gå hjem. Når man bryder op fra bordet, marcherer spillemanden nemlig spillende ud af døren, brudefolkene og hele bryllupsskaren arm i arm bag efter

med solen rundt om »e Høttesgaard«. Det kaldes at »dans rundt om e hus«. Hvor der blot er nogenlunde fast bund, danser man til de toner, spillemanden gnider ud af sin violin, hvis man kan høre dem, eller til sin egen efter nattens anstrengelser noget medtagne sang. Får man under denne dans rundt om huset øje på folk, der ikke hører til »e Høttesfolk«, får de et hurra og allehånde skæmtende eller drillende tilråb.

Der kan næppe tænkes nogen mere fornøjelig og stemningsfuld afslutning af et gilde end denne »dans rundt om huset«, der lige som samler alle om en fælles sidste morskab, får de synkende kræfter til endnu en gang at blusse op for at slå kreds om det glædens sted, man nu må forlade, og hvor man derfor til slut vil lukke glæden inde. Dansen rundt om huset skal til, hvordan så end vejret og føret er. Er det for slem, melder der sig vel altid en del af de svagere fra, men som stemningen er på det tidspunkt, er der dog altid nok, der ikke lader sig afskrække. Tit trodser man den værste snestorm barhovedet og i skjorteærmer, gennemsvedt fra natten.

Dansen om huset er den egentlige afslutning på brylluppet, men man danser dog ind ad døren igen for at drikke en afskedsskål. Enkelte trodser vel nu disciplinen og tager sig en dans endnu. Det bliver dog ikke rigtig til noget. Men selv om man – med et hurra for brudefolkene – har forladt »e Høttesgaard«, går man langt fra altid lige hjem. Man følger de nærmestboende hjem og drikker der en punch med dem og får en svingom med dem, man finder i huset. Således drager den muntre flok fra gård til gård, stadig svindende ind, indtil der til sidst kun er nogle få stykker tilbage. For dem bliver det aften og sommetider hen på aftenen, inden de når hjem – efter halvandet døgns fest.

Lørdagen over har gæsterne ro, men i »e Høttesgaard« er der travlt. Der skal jo også være »Søndagshøtte«. »E by-mand« går om lørdagen rundt og indbyder dem, der har givet flæsk og kød, til mad om søndagen, mens andre bliver indbudt til om aftenen. De nygifte går »ung' folk i kirk'«, og præsten indfletter deres navne i kirkebønnen. I bryllupsgården foregår »e Søndagshøtte« i alt væsentligt lige som det egentlige bryllup. Dog varer dansen ikke til mandag middag, men kun til hen i morgenstunden.

Efter at skænkerne og brudepigerne om tirsdagen har bragt det lånte tøj på plads igen, får de endnu om aftenen en lille svingom sammen med nogle indbudte unge. Brudefolkene går selv for borde den aften, og dansen varer til midnat, somme tider dog til kl. 2 eller 3.

Et stort bryllup varede således omtrent en hel uge. Ville man spare på det, fandt det egentlige bryllup sted om søndagen, men så kaldtes det et »Søndashøtte«.

I alt væsentligt fejredes brylluppet endnu for 30–40 år siden som beskrevet. Tarvelighed i mad og drikke parret med en hartad utrolig udholdenhed i at more sig ved dansen gav det endnu sit særpræg. Retterne var endnu de samme, og vin brugtes kun til punch for kvinder og meget svage mænd. Kun i enkelte tilfælde lod man vinsuppe og »Bø-st« ved middagen vige for suppe og steg. Skønt der blev drukket en urimelig mængde, mest dog ret små kaffepunche, ved et sådant bryllup, var det dog sjældent, at »e Høttesfolk« var rigtig fulde. Skafferen måtte forstå at »fyre« sådan, at gæsterne hele tiden var »gla-j«, men intet øjeblik blev »fuld o gall«.

I tidligere tid, endnu i 1840'erne blev der skænket ren brændevin mellem måltiderne. Da blev »mange fulde« sagde min gamle hjemmelsmand for nu 40 år siden.

Når brylluppet var forbi og både brudeparret og gæsterne havde fået nogenlunde udhvilet efter det, blev de nygifte og deres forældre indbudt af de fleste af bryllupsgæsterne til et almindeligt aftenbesøg med en kop kaffe og vel sagtens i reglen et spil kort.

Jeg skal forbigå de øvrige familiefester, som jeg ikke har kunnet finde noget synderlig ejendommeligt ved, og endnu kun omtale begravelsen, og hvad der går forud for den.

Død og begravelse.

At ringe med kirkeklokkerne, når et menneske er død, bruges ikke på Rømø, derimod bliver der så hurtig som muligt sendt en »bojmand«, en sortklædt ung pige med paraply i hånden, rundt, tit til hvert hus på øen med hilsen fra N.N., at N.N er død ved det og det klokkeslet. Det gøres også, når dødsfaldet er sket på søen, måske for måneder siden.

Et par dage før begravelsen er der »Ke-stlæg«, hvortil de nærmeste ældre slægtninge samles til en kop kaffe med belagt smørrebrød. Samme dag går »e By-mand«, denne gang en ung mand, og indbyder slægtninge og bekendte, somme tider hele øens befolkning, til at »følge den salig hensovede til hans sidste sovekammer og hvilested«. Somme tider blev kun Nørlandet eller Sønderlandet, alt efter hvor den afdøde hørte hjemme, indbudt. I sådant tilfælde fik »e By-mand« anvisning på at gå indtil Størkes Rende, en lille grøft, der endnu ses lige sønden om det sydligste hus i Kongsmark, nu tilhørende gårdejer Chr. List i Tagholm, men ubeboet.

Ligfølget blev i lighuset beværtet med kaffe og belagt smørrebrød og to eller højst tre kaffepunche. Tilfælde af, at følget kommer til graven med »en hal perial« kendes ikke på Rømø. En gang er det dog fore-

kommet i mands minde. En gammel pebermø havde nemlig ønsket, at hendes begravelse skulle fejres, som om det var hendes bryllup. Og dette ønske fik hun opfyldt.

Somme tider er præsten bleven bedt om at holde »udtale« i sørgehuset og ved åben kiste. Hvor det ikke var tilfældet, mødte læreren for at »syngende ud«. Han gik da syngende et par salmevers foran liget ud til ligvognen. Følget fulgte med, men deltog ikke i sangen.

På vejen til kirkegården skulle to af de nærmeste kvindelige slægtninge »sidde på kisten«. Det gør de nu ikke mere bogstaveligt, men sidder i en agestol umiddelbart foran kisten. Men udtrykket er dog bibeholdt, og skikken bruges endnu, efter at man for nogle år siden har fået en ligvogn. Før brugtes en almindelig arbejdsvogn.

På kirkegården blev liget fra ligporten, der var på nordsiden, båret østen og sønden (altså med solen) om kirken til graven, selv om denne var på nordsiden af kirken. Her holdt præsten den egentlige ligtale, efter at liget var sænket i graven. Efter at han havde foretaget den ceremonielle jordpåkastelse, trådte de yngre mandlige slægtninge til for at kaste graven til. I de sidste 40–50 år går man efter gravsætningen og jordpåkastelsen ind i kirken, hvor talen så holdes. Nu er det bleven graverens sag at kaste graven til.

Efter begravelsen tager en del særlig indbudte med hjem til »Ærr'øl«. Dette finder dog langt fra altid sted.

Mens alt det her fortalte endnu ved århundredskiftet var uforandret, var en del skikke, der endnu har været brugt 50–60 år før, nu aflagte.

I 1840erne og til dels senere var det således endnu skik at brænde lys i ligstuen og at våge i et sideværelse, så længe den afdøde »lå i lig«.

Kun i enkelte tilfælde huskedes endnu for en 30 år siden den skik, at to mænd – ved rigmænds begravelse – hele vejen til kirken gik foran ligvognen med hver et tykt voksllys i hånden. På lysene, der var pyntede med sorte bånd, var anbragt et blikskilt med den afdødes korte levnedsløb. De gaves til kirken og brugtes som alterlys. Skiltene hang i kirken, til året var omme, og toges derefter hjem.

Som gravmæler brugtes kvartertykke flade sten, der lagdes på gravene og dækkede dem helt. Disse sten førtes vist i reglen med hjem fra Holland. Foruden lange indskrifter bar de tit en rigdom af billeder og forsiringer i basrelief. Skønt en mængde er blevet ødelagt ved skødesløshed, findes der dog endnu mindstene af den art, der er 2–300 år gamle og meget smukke f.eks. den før omtalte Math. Sv. Schous i Padborg.

Som det allerede fremgår af det ovenstående, var det selskabelige liv på øen meget jævnt, og det er det endnu. Alle kender jo hinanden og

danner en stor familie, som »fastlændere« let kommer til at stå udenfor, om de end modtages med stor gæstfrihed.

Standsforskel kunne ikke udvikles her. Grundejendommen betød her for lidt til at begrunde en forskel mellem gårdejerne og husmændene, og den, hvis vugge havde stået i det fattigste jordløse hus, havde, når han ellers »skikkede sig godt«, lige så god, om end ikke lige så let adgang til at få eget dæk under fod som den rigeste gårdejers eller kaptajns søn. Og begynde som skibsdreng og gå samme tur igennem skulle de jo alle. Om bord krævede disciplinen vel strengt skel mellem overordnede og underordnede, men aldrig så snart sattes foden på Rønmøjs jord, før det var, som om der aldrig havde været noget skel. Her kunne kaptajnen og hans skibsdreng mødes til gilder og dans, matroser og officerer kunne omgås hinanden uden mindste tvang, og syntes fattigmands søn og rigmands datter om hinanden, var deres forskellige kår aldrig en skillemur, det var umuligt at komme over.

Selskabslivet holdtes i det hele på en sådan fod, at alle *kunne* mødes. Selv hvor der var gode råd, var opvartning, klædedragt osv. så tarvelig, at også den mindre godt stillede kunne gøre fuldt ud gengæld. I nyere tid er tarveligheden noget mindre. Den følgende skildring passer derfor ikke *fuldt ud* mere således som for 50–60 år siden.

Besøg.

Der er kommen fremmede hos N.N. Han kommer ind fra stalden i skjorteærmer og træsko og byder »Gudaw o velkommen«. Lidt efter kommer hans kone med kaffekedlen lige fra skorstenen og sætter den på en lille trefod på bordet. Den er helt sort. Kun oven på er den holdt nogenlunde blank. Man havde nemlig den gang endnu åben arne. Der skænkes en kaffepunch til at begynde med. Dertil en kavring. Senere kaffe og belagt smørrebrød. Ved aftenbesøg, ja selv ved gilder, indskrænkes opvartningen til det samme, kun at man så har en kaffekande på bordet, får en »rumpunch« til at begynde med og en kaffepunch til slutning og, hvis det er i juletiden, forskellige julekager.

Gilder var ellers yderst sjældne. Derimod kom man tit sammen i aften- eller søndag-eftermiddagsbesøg, fik et slag kort (»femten streger«, »lur« eller »fip«) og holdt snak. Selvfølgelig får vind og vejr, kvæghandel og foder først en overgang, men ved mindste anledning svinger man ind på minderne fra søen. Er der først begyndt, myldrer de frem fra alle sider både lyse og triste. I det ene øjeblik er man i Grønland, i det andet i Indien, så i Kina osv. Lige godt kendt er man overalt, dog ikke ud over

»pladserne« (havnebyerne). Det indre land eksisterer næppe. Hvad folk lever af i indlandsbyer, forstår man ikke.

Om mindet end lægger nogen glans over oplevelserne, er fortælle-måden dog jævn og ædruelig. Udtrykket at »spinde en ende« kendes ikke, og de få, der øver denne sport, kommer hurtigt i ry for at »lyve«. Folk, der kommer hjem fra deres første rejse, har jo gerne lidt hang i den retning. Ellers findes den næsten kun hos sådanne, der lige har smagt saltvandet på en eneste kort rejse og så er ældede i mindet om den som deres livs glansperiode. Hvis der ellers er noget om, at sømænd vil »spinde en ende«, var grunden til, at det ikke slog til her, næppe nogen anden end den, at man her næsten ingen landkrabber havde, som man kunne du-pere dermed.

De få gilder, der gjordes, var knyttede til høsten, svineslagtningen og julen.

Julen – rengøring

Julegildet er som et almindeligt aftenbesøg, kun varer det noget længere, og der spises to gange, første gang med kaffe, anden gang med the til.

Til høstgildet, »e opslæt«, bliver slætteren og andre, der har hjulpet til ved høbjærgningen, bedt til middag. I den anledning slagtes der gerne et lam, men noget stort gilde gøres der ikke, og stryngning for kålen osv. vides ikke at have fundet sted.

Julegildet og høstgildet er der således ikke stort at sige om. Men forberedelserne til julen og den måde selve juleaften fejredes på er måske nok lidt omtale værd.

Forberedelserne begyndte i virkeligheden med svineslagtningen, der er omtalt i anden sammenhæng.

Næst efter svineslagtningen bestod forberedelserne til julefesten i en ekstra rengøring og pyntning af huset indvendig. I hele den travle forårs- og sommertid havde det ikke fået mere end det højst nødvendige.

En aften, ikke længe før jul, skulle alt, hvad huset ejede af sølv og mes-singenstande pudses. Somme steder var der ikke så lidt i behold fra den gyldne tid for 100 år siden. Der var sølvskeer, sukkertænger, sukker-dåser, hovedvandsæg og forskellige andre ting med olde-, tip- og tiptip-oldeforældrenes navnetræk på, messinglysestager, messingkaffekedler, smukke messingknapper og rigt udhamrede messingstolper til bilægger-ovnene, kobber eller messingvarmebækkener og i enkelte tilfælde endog en mandshøj messinglysestage med forskydelig kærte. Altsammen skulle det skures og pudses blankt med fint pulver, skrabet af et stykke kridt eller

i mangel på det af en gammel blød gul mursten og blandet med brændevin. Der var nok for hele familien at tage fat på, mens den ældste i huset måske fortalte minder, der klæbede ved dette eller hint stykke og endnu ikke var gået i glemme.

Julebagning.

Et par dage nærmere ind mod jul skulle der bages. Det var altid et betydeligt arbejde, men især til jul. Melet af de 6–7 skæpper rug, der for længe siden var blevet kørt til mølle og hentet igen, blev altid temset (sigtet) til almindelig bagning for at man dog kunne få nogen »kage«, men til jul skulle det især temses nær. Da gjaldt det jo om at få så megen »kage« som muligt, selv om brødet derved blev noget grovere. Brødet var i det hele ikke bestemt til at spises i juledagene. Da levede man mest af »kage« og anden sjælden og festlig mad. Temsningen foretoges med et rundt, meget let, henved 20 cm højt sold, vævet af hestehår og omtrent 60 cm i diameter. Idet det rystes, smådrejes og nu og da stødes let imod dejtrugets ene side, flyver det fineste mel igennem temsens hårfletning, mens det grovere bliver tilbage. For at få mere mel til kagebagning blev der også sendt nogle skæpper byg til mølle. De skulle laves til »Peelmjøvl« (pillemel), dvs. godt afskalles og derefter males til fint mel. I halvfjerdserne og firserne, måske endda før, begyndte man flere steder at købe lidt hvedemel til julen og blande det med sigtemelet. Det gav en mere lys og let »kage«.

Det grove mel blev dagen før bagningen dejnet, godt gennemæltet med lunkent vand. Samtidig blev der æltet surdej – godt fordelt – ind i det. Så stod det tildækket indtil næste morgen, den egentlige bagedag.

Bagedagen var altid en travl men alligevel en festlig dag, dette gjaldt især bagedagen før jul. Man stod op allerede ved tretiden. Først blev grovbrødsdejgen æltet igennem i små partier, »slået op« og lagt hen på et bord, hvor det dækkedes til. Derefter blev sigtemelet dejnet med mælk, måske til dels med varmt vand og tilsat gær. Havde man rigelig gær fra sidste brygning, brugte man den, ellers købte man »Bækker-gær«. Egentlig foretrak man også den sidstnævnte, når man først havde lært den at kende. Ved brugen af den blev sigtebrødet nemlig lysere, vist også lidt lettere. Og et lyst og let sigtebrød var nu en husmoders stolthed, men det kostede jo penge, og der var så lang vej, mindst en mil, hen til bageren.

Når sigtebrødene var slået op, kom turen til »skronnerne« og småkagerne. Skronnerne var små runde kager af en 6–7 cm tykkelse og ca.

10 cm diameter. De bagtes gerne helt eller delvis af »pillemel«, Her blev vist også efterhånden brugt hvedemel som iblanding.

Skronnerne skulle ligesom de nuværende rundstykker helst spises i halvvarm tilstand. De blev derfor især brugt til morgenkaffen den dag, de blev bagt. De blev ligesom rundstykkerne skåret over i to ret tykke, runde skiver, godt belagt med smør, og nød ry som en sjælden lækkerbidsken.

Til sidst kom de egentlige småkager: Krim, knæpkager og bækkedder. Krim var 6–7 cm brede, 12–14 cm lange og ca. 1 cm tykke kager, bagt af fint bygmel, vel senere også tilsat med hvedemel. De var ikke alene rørt i mælk, men havde desuden fået en god tilsætning af fløde. Det er vel deraf (engelsk creme), de har fået deres navn. Knæpkagerne var brune af en tilsætning af sirup. De var i reglen runde, trykket af med et stort, gammelt vinglas, der havde mistet den ene fod og som kunne gøre tjeneste på den måde. »Bækkenødder« (bagernødder) var dem, der almindeligvis kaldes pebernødder. – Brød, kager, skronner og krim blev alle på overfladen strøget med »bjæst«, den mælk, der blev malket af en ko umiddelbart efter kælvningen, og som altid gemtes til det brug ved hver bagning. At brødene gistnedes, således som Feilberg beskriver det, har jeg ikke kendt, men dog nok hørt omtale.

Mens al denne tillavning foregik, skulle ovnen varmes. Det skete med lyng. I det øjeblik var der dagen før bagningen båret et halvt læs lyng ind i bryggerset for at være rede. Ovnfyringen blev vist tit overladt til halvvoxsne drenge. For dem var det slet ikke nogen kedelig bestilling, selv om man skulle op kl. 3 om morgenen. Det var jo morsomt at lave et ordentligt bål der inde i ovnen og alt imens iagttage, hvorledes røgen til at begynde med drev langs med ovnens hvælving hen til røghullet oven over dens mund, men efterhånden som hvælvingen blev varmere kom til at svæve som en tynd sky mellem det varmere luftlag oppe ved hvælvingen og det køligere, der udefra strømmede ind til flammerne på arnen. Når dette luftlag var presset tæt ned mod ovnarnen, var målet omtrent nået. Helt sikker var man dog først, når det viste sig, at ovnen var hvid i hvælvingen, og at en tot lyng hurtigt tændte på arnen uden at komme i berøring med ild. Prøve med en æggeskal eller lidt mel, som Feilberg omtaler, blev ikke gjort. Måske var hedningen med lyng ikke så intensiv som med tørv.

Asken blev nu taget ud med en langskaftet hakke, hvorefter bagværket blev sat ind i ovnen. Først sattes rugbrødene ind. De skulle jo stå længst i varmen, hele tre timer, derefter sigtebrødene og så skronnerne. Småkagerne blev først sat ind, efter at skronnerne og sigtebrødet var taget ud.

Indsætningen i ovnen skete ved hjælp af skødselen, en tynd træplade af sådan størrelse, at et rugbrød kunne få passende plads på den. Den var forsynet med et smækkert skaft, der var langt nok til at nå ind til bunden af ovnen, uden at man derved fik hånd og hoved for nær til den hede ovnsmund. Når skødselen med brødet var nået tæt hen til det sted, hvor brødet skulle stå, fik den et rask lille stød, der satte brødet på dets plads, mens skødselen blev trukket tilbage.

Både rugbrød, sigtebrød og skronner blev således enkeltvis sat ind i ovnen. Derimod blev småkagerne og pebernødderne sat ind på plader, måske først efter at de før nævnte var bleven taget ud.

Alt, hvad der således blev taget ud af ovnen, blev nøje prøvet, om det var gennembagt. Sigtebrødene således med et par små dunk med en fingerkno på undersiden. Det hørtes vist på lyden, om det var, som det skulle være.

Taget ud af ovnen blev alt det bagte anbragt til afkøling: Småkagerne, pebernødderne og skronnerne på et bord og sigtebrødene på et tæppe eller en gammel kappe, der nu kun brugtes til det, og i dette øjemed bredtes ud på den lyng, der var bleven til rest, altid med den flade underside opad.

Inden rugbrødene var bagt, var småkagerne, pebernødderne osv. så godt afkølet, at de nu kunne pakkes i de krukker eller kasser, der var bestemt til dem, og så blev de førstnævnte taget ud af ovnen og anbragt på bordet, også med undersiden opad. Rugbrødene krævede naturligvis en ret lang afkølingstid, men efter den blev de sat hen i det nu ret vel skrabe dejtruget. Her blev de sat på den ene ende, hvorefter låget blev lagt på truget, vel sagtens for at hindre for rask fordampning, hvoraf følgen ville blive, at brødet blev for tidlig tørt. Det kunne nok gøres nødig at beskytte det så godt som muligt, da det sidste brød tit blev 5–6 uger gammelt, inden turen kom til det. Med låg på dejtruget var de da også godt beskyttede både mod mus og katte. Sigtebrødene derimod blev, når de var tilstrækkeligt afkølede, lagt hen på en hyld i kælderen, stadig med undersiden opad.

Den sædvanlige bagning, der fandt sted hver 5–6 uger, adskilte sig fra julebagningen kun ved, at der ingen småkager bagtes og knap så mange sigtebrød.

Den dag, der bagtes, fik man til morgenmad altid overskårne skronner med smør på. Da skronnerne endnu var varme, var smørret altid i halvsmeltet tilstand, hvilket ansås som en særlig delikatesse. Selve skronnen havde da også en særlig velsmag i sin halvvarme tilstand.

Fårene hjem.

Med svineslagtningen og julebagningen var den væsentligste forberedelse til julen gjort. Juletræ kendtes ikke. Det rengøringsarbejde, der gjordes i huset, var ikke særlig omfattende ved den lejlighed. Markarbejdet havde allerede i længere tid været endt, og tærskningen såvel som det, der stod i forbindelse med den var afsluttet. Hele gården havde så at sige trukket sig ind i sit hus som en snegl. Kun fårene gik endnu ude, men de skøttede sig for det meste selv hele vinteren. Kun når jorden var helt dækket med sne, blev der sat en hæk ud i toften med hø til dem. Da kunne det også nok hændes, at de blev taget i hus, i det mindste om natten. Men til juleaften skulle de i alle tilfælde hjem og have et godt foder enten ude eller inde. Juleaftensdag blev derfor en af os drenge lidt over middag sendt ud for at opsøge dem. Det var ikke så helt let. De gik jo helt og skøttede sig selv, så det var ikke godt at vide, hvor de havde slået sig ned. Kun en ting kunne man være temmelig sikker på: I klitterne måtte de være. Der gik de rimeligvis i læ af en eller anden klit og gjorde sig tilgode med de magre, nøjsomme klitplanter, der var det bedste næringsmiddel, de ved den tid kunne finde. Noget kendte man jo da også til deres vaner, så det lykkedes gerne at finde dem. I flok var de altid. Let kendelige var de da også. De bar jo vor gårds mærke, der var bleven os indpræget fra ganske små: stumpet af begge øren og et stykke skåret ud af bagsiden af det højre øre. Det mærke fik hvert lam og hver lille kalv, inden de blev sendt ud i den vide verden for selv at bjærge føden. Fårene bar desuden et tydeligt T malet med rødt kridt lidt oven for halen. Enten de altså vendte hoved eller hale til en, så røbede de, hvor de hørte hjemme.

Sådan fåreekspedition var vist for resten den eneste lejlighed, hvor man havde brug for at kende forskel på højre og venstre. Søfolkene talte jo om styrbord og bagbord. Hestene gik foran vognen »nærhand« eller »frahand«, men ellers regnede man alt efter verdenshjørnerne. Skulle f.eks. ens søster hente et stykke tøj i en dragkiste, så fik hun besked om at søge det i vesterenden af den midterste skuffe. Havde pigen fået en sort plet i ansigtet, fik hun anvisning på at viske sig på nordsiden af næsen, og hun var ikke i tvivl om, hvor det var. Fårene og andre løsgående dyr havde altså det privilegium, at man for at finde dem skulle kende forskel på højre og venstre.

Mærket var godt nok, men hvor flokken skulle søges, var ikke godt at vide. Blev det oven i købet tåge, kunne det blive så vanskeligt at finde dem, at det helt måtte opgives. Fårene måtte så selv holde jul.

Da nu fårenes vinterfodring er på tale, og vi vel næppe kommer til at sysle med dem igen, er det vel værd at fortælle, hvor galt det kunne gå

med dem under en pludselig snestorm. En sådan indtraf om natten til den 30. oktober 1880. Da vi den morgen kom op og skulle til at muge og røgte, var stalddøren vel nok til at få op, thi den vendte indad, men den var ikke til at komme ud af, thi uden for den lå en næsten mandshøj snedrive. At få muget var udsigtsløst. Kreaturerne fik i en hast deres foder. Malkningen besørgede pigerne. En kop kaffe og et stykke smørrebrød fik vi da også, så tog fader sine tre store drenge – jeg den ældste var i 14 årsalderen – med sig. Vi vadede så fra gård til gård og fik flere med. Det gjaldt om at finde byens får. De var jo alle ude og de sad nu rimeligvis føgne efter i høje snedriver. Vi måtte se at finde dem og få dem gravet ud, inden de blev kvalt under sneen.

Det var jo i klitterne, de skulle søges. Og vi kendte fårene godt nok til at vide, at vi skulle søge dem på læsiden, der i dette tilfælde var den farligste, men det var fårene naturligvis for fårede til at forstå. Ved at gå langs ad den nærmeste klitrækkes kam opdagede vi her og der en mængde små gule huller på læsiden af snedriverne. Hvert hul betød: »Her sidder et får begravet, men det er lykkedes det ved sin varme ånde at holde et åndehus i sneen åben«. Med de bare hænder gravede vi ned til dem og fik dem gravet ud og med stort besvær drevet hjem. Enkelte steder skal man den morgen have fundet 2–3 får liggende oven på hinanden og i fællesskab holde et åndehul åbent.

En vinter – det var måske den samme – havde vi dem indelukket, da der var usædvanlig hård frost og megen sne. De blev den vinter angrebet af smitsom sygdom. Næsten hver morgen lå et af dem død i stien. At begrave dem var umuligt. Ulden blev plukket af dem, og de blev slæbt ud til det fjerneste hjørne af toften. Der holdt kragerne gilde på dem, men nu og da gjorde et skud hagl fra en af naboerne lyst iblandt disse.

Andre juleforberedelser.

Men vi må tilbage til juleforberedelsen. Den indskrænkede sig egentlig til, at det mest mulige i hus og stald blev gjort forud, så at selve juledagene kunne blive fridage. Lyng og tørv blev båret ind, så der var nok til både køkken og kakkellovne festdagene over.

I laden blev der ellers hver dag henimod aften plukket hø ud af fagene, således at det lå rede til røgtningen næste morgen. Det var jo nok nemmest at klavre op og rive det ned fra oven, men det måtte vi ikke. Det skulle tages ind fra en ende fag efter fag, vel sagtens fordi de forskellige slags hø derved blev bedre blandet, måske også fordi det på den måde blev drøjere eller dog gjorde indtryk af at blive drøjere. Det var nemlig ikke noget let arbejde at rive det fast sammensunkne hø ud af faget. Det

blev gjort med en »høkejs«. Det var en rigelig fodlang spids jernstang med modhage, forsynet med et kort træskaft. Denne kejs blev stødt ind i det faste hø og trak noget af det med ud, når den igen blev revet ud. Det var et brydsomt arbejde og gav i ethvert tilfælde høet noget indtryk af drøjlighed. Man var ikke stærkt fristet til at rive mere løs end højst nødvendigt. Somme tider »splittede« man også med en skarp spade høet ned i omtrent alenbrede bænke.

I julen måtte man være fri for sligt. Derfor skulle der til juledagene ligge hø rede til at lægge for kreaturerne.

Selve juledagene hører for resten ligesom nytårsaften og nytårsdag ind under »fest og gilde«. Dagene mellem jul og nytår regnedes ganske vist ikke for festdage, men der blev dog sparet så stærkt på arbejdet, at de i det mindste gjorde indtryk af at være halvt festlige. I de dage slap man aldrig for at nyde noget, når man kom ind i hus. Man måtte ikke »bære julen ud«.

I stalden blev der affodret i god tid, og foderet var ekstra godt. Staldgulvet blev da også fejtet omhyggeligere end ellers, og der blev strøet gult sand på det ligesom til søndags.

Juletræ kendtes ikke førend hen i halvfemserne. Heller ikke fandt der nogen sammenkomst sted til fælles højtideligholdelse hverken i kirke, skole eller forsamlingshus. Det sidstnævnte kendtes ikke endnu. Juleaften var helt og holdent en hjemmets aften.

Så snart arbejdet i stald og køkken tillod det, blev der spist mellemmad. Det var smørrebrød med kaffe til som sædvanlig. Efter mellemmaden blev der ellers holdt mørkning en timestid eller mere i tavshed eller med samtale, fortælling fra søfarten eller sang. Mørkningen sparede jo på lyset. Men juleaften blev der ikke holdt mørkning. Lampen blev tændt, så snart der var ryddet op og vasket af efter mellemmaden. Så blev alle husets salmebøger hentet frem. Heinrich Müllers huspostille »Hjerte-Speil« i et dansk eksemplar fra tip-tipoldefaders tid blev lagt på bordet. Efter at en salme var sunget, blev juleprædikenen læst, tyve stive kvartsider. Derefter blev igen en salme sunget og børnene bad fadervor højt, den ene efter den anden. Juleaften og nytårsaften var de eneste gange året rundt der blev holdt husandagt; nytårsaften blev den endda snuppet kort af. Den aften kunne der nemlig ikke regnes med uforstyrret ro sådan som juleaften.

Efter andagten spistes der julenadvere: Gåsesteg, svineribbensteg og »isterbånd« eller anden lækker sjældenhed. Foruden kartofler med sauce gaves også rødbeder og kogte svedsker. Som eftermad risengrød med smør og sirup, bestrøet med sukker og kanel. Sådan blev der ikke en gang

frådset til bryllup. Et par timer tilbragtes endnu med at spille kort eller terninger om »bækkenødder«. Så sluttedes dagen med en kop the og en thepunch til en krims og et par småkager.

Julemorgen skulle der fra hvert hus mindst én til kirke, om ikke for andet så for at ofre til præst og lærer.

Var juleaften stille, så var nytårsaften så meget mere urolig. Sin nytårs-aftensnadvere (omtrent som jul) kunne man nok få i ro. Dog skulle man så helst sørge for, at den blev nydt lidt tidlig på aftenen. Derfor var det også, at aftenandagten ikke måtte tage for lang tid. Mellem kl. 8 og 9 måtte man vente, at der kom den ene lille flok efter den anden for at »slå på døren«. At skyde nytår ind har tidligere været brugt, men fandt så godt som aldrig sted i halvfjerserne, endnu mindre senere. Derimod gik ungdommen omkring maskeret og forklædt, kvinder tit i mandsdragt og omvendt, hev potteskår mod dørene eller buldrede imod dem med kæp eller lignende, løb sin vej, når nogen kom for at lukke op, blev dog sædvanlig fanget og måtte med ind for at få et glas mjød. Nogle gik på den måde og drak sig »en perial«, men rigtig velset var det ikke.

Fandtes trillebør, vogn eller andet løsøre ude den aften, så blev det ikke på sin plads, men blev anbragt de særeste steder, man kunne finde. En vogn eller dele af den skal endog en gang være bleven anbragt på husets mønning.

Andre fester.

Af folkefester har der ellers kun holdt sig en lille rest af fastelavn og Peders dag, og det samme var endda allerede for en menneskealder siden næsten sunket ned til en drengefornøjelse.

Fastelavns mandag slog drengene – og endnu for henved 60 år siden en enkelt gang de voksne – »katten af tøndens«. Om aftenen var der så almindelig dans i kroen. Sandsynligvis har der dog tidligere knyttet sig mere til denne dag.

Peders dag eller rettere Peders aften, den 21. februar, var en betydelig større fest, men dog sikkert også kun en rest af, hvad den har været her som på alle vesterhavsøer. Dagen til »Pers Awten« drog drengene endnu for 60 år siden i skare byen rundt og bad om et knippe halm. I de senere år måtte de selv skaffe sig en tønne, helst en tjæretønne, og så bede om hjælp til den. Før har de sikkert fået den udleveret. Halm og tønne blev bragt op på en bestemt klit i nærheden af byen. Tønden blev fyldt med halm og træ, sat op på en nedgravet pæl, og ved mørkets frembrud blussede bålene så fra så godt som hver by. I tidligere tider samledes hele ungdommen om bålet, og så længe det sendte sit lys ind

over de mørke klitter, lød der latter, sang og alskens skæmt fra deres top. Halmknipperne holdtes højt i vejret på en fork og svingedes rundt i luften, og når tøndens omsider var nedbrændt, morede de kækkeste sig med at springe igennem bålet, og de kådeste prøvede på at skubbe dem af pigerne, som de helst ville i lag med, ind i ilden.

»Pers Daw« trådte endnu for ca. 60 år siden karle og piger i deres tjeneste derovre.

Nogen sommerfest ved jeg ikke om at sige. Sandsynligvis har en sådan aldrig været fejret, da mændene jo ved den tid var borte.

Spillede bestemte fester ikke nogen stor rolle i folkelivet på Rømø, så havde dans, tilfældig eller foranstaltet, offentlig eller privat, så meget mere at betyde. Inden prøjserne drog snævrere grænser for friheden til at more sig, var der, fasten og de store højtider undtagen, næppe en søndag aften vinteren igennem, uden at der var dans i en kro eller et andet sted. Det var ikke alene de unge, men også de ældre, der mødte til den. I det lille, lave, dunstfyldte rum svang man sig under idelige puf og stød, i skjortærmer, men alligevel gennemsvedt, fra om aftenen kl. 8 til hen på morgenstunden. Drik gav det i tidligere tider ingen anledning til. Var dansen i et privat hus, blev der selvfølgelig slet ikke skænket, og selv i kroen blev der kun drukket lidt. Senere, da dans i kroerne næsten blev umuliggjort, kom dansen i private hjem uden anden opvartning end en spand vand op igen og under god tilslutning, thi more sig ville man nu en gang.

Sagn og overtro.

Af sagn lever der så godt som ingen på Rømø. Sandsynligvis er de gået til grunde i den fylde af oplevelser, sømændene stadig bragte beretninger hjem om og gjorde til genstand for samtale. Der er jo også her, hvor hav og sandflugt stadig vendte op og ned på jordbunden og udslettede minderne om fortiden, kun få steder, som sagn har kunnet fæstnes ved og holde sig til. Det vigtigste af disse er »e Borrbjer«, et voldsted nede i engene på Sønderlandet. Borgens plads ses endnu meget tydeligt som en høj banke. Voldene og gravene rundt om den er omtrent jævnedes dels på grund af afgravning, dels som følge af de stadige oversvømmelser, dog kan deres plads endnu kendes i engene. Der ses således, i det mindste på den nordlige side, ikke mindre end fire volde og grave uden om hinanden. På den vestlige og til dels på den sydlige kan man ligeledes endnu se lidt af voldene og gravene. Fra borgens sydside har en dæmning ført i land. Desværre er ikke alene voldene og gravene, men også

til dels selve højen bleven ødelagt, idet ukyndige folk har gravet i den dels for at føre det klæg, hvoraf den består, andet steds hen, dels i håb om at gøre et fund. Ved en sådan lejlighed fandt man for en 30 år siden i højens østside to svære pæle i en afstand fra hinanden som et par ledstolper. Noget senere fandt man i vestsiden et lille firkantet rum, dannet af svære egepæle og med lergulv. I denne »kælder«, som man kaldte den, fandtes flere små ankre, omtrent af størrelse som ølankre. I det ene af dem skal man, efter hvad Moritz har hørt fortælle, have fundet kalk⁹³. Desuden fandtes en del ituslåede knogler. Det vigtigste, der fandtes, var et stykke af et pilekogger og nogle pile af forskellig længde. Den længste af disse var 43½ cm, den korteste 32 cm lang. Af et par pile fandtes der brudstykker. Koggeret og pilene opbevares i museet i Kiel. Desværre er intet af disse fund bleven sagkyndigt undersøgt på stedet. Adskilligt, der måske kunne have givet holdepunkter for en bedømmelse af borgens alder, er derved gået tabt. Ankrene gik f.eks. alle itu ved optagelsen.

Med hensyn til det tidspunkt, da borgen er opført, er der fremsat adskillige formodninger. Forchhammer antager, at det har været en vikingeborg, der er opført i det 10. eller 11. århundrede. Andre, således C. P. Hansen, har antaget, at den er bygget af Claus Limbek mod slutningen af det 14. århundrede. Et sagn, som Th. Wulff i Brede benyttede til en lille digtning, sætter den i forbindelse med en sørøver Poul Flemming.

Mærkeligt er det, at højen til dels består af ler, som ellers ikke findes på Rømmø og altså må være tilført.

Et sagn⁹⁴ fortæller om en fodsti, der fra borgen førte til Frudal, et stykke hede nordvest for kirken, langt ude i klitterne. Ad denne sti skal en elsker i ældgammel tid have vandret til sin kæreste, der boede derude. I Frudal skal der i sin tid have stået en by, som må være bleven ødelagt af sandflugt. Første gang jeg har fundet navnet, er 1581. I Riberhus Jordebog⁹⁵ for dette år er »Niels Chrestens aff Fruerdall« opført med en afgift af 8 sk. 1603 er afgiften sunken til 1 sk. 1639 findes den endnu, men 1645 er den forsvunden.

Skattegravere har naturligvis til forskellige tider ment at kunne finde store skatte i »e Borrbjer«, og troen på, at de ligger skjult der, er for resten ikke helt uddød endnu. En gang skal nogle mænd have fundet en stor kobberkedel fuld af penge, men da de ved nattetid ville tage den op, stiltiende, som sligt sig hør og bør i sagnet, kom der et føl løbende ud af højen og rundt om den. Det slog op med bagbenene og lod et stærkt vejr fare. En af skattegraverne kunne ikke lade være at give sin forundring over det udtryk, og med det samme var kedel og penge selvfølgelig væk.

En gang skal en kone fra Østerby⁹⁶ være bleven hentet ind i højen for at hjælpe en fornem dame, der var i barnsnød.

Det samme fortælles fra andre steder på øen, kun at det da er i en eller anden klit, den underjordiske har haft sin bolig. Den hjælpsomme kone fik sit forklæde fyldt med høvlspåner til løn. Desværre brugte hun straks ved hjemkomsten største delen af dem til at gøre ild med. Næste morgen viste det sig nemlig, at de tiloversblevne spåner var af guld.

Den overtro, hvis genstand er nisser, elverpiger, havfruer og sligt, findes der ellers ikke stort af på Rømø, og hvad der findes, hører ikke hjemme der. Væsner af den art synes ikke at have kunnet trives under de barske forhold. Heller ikke synes de spøgelse, der gerne huserer i gamle huse, at have fundet sig rigtig hjemme derovre. Derimod var der endnu for en menneskealder siden fuldt op af »varsler«, især om ulykker, sygdom og død. »Ligskarer« og sligt så man jævnligt, og der fortaltes endnu tit om hovedløse heste, mystiske mus og lignende. De synes dog heller ikke ret at kunne trives længere. Det mer eller mindre heldige ved bestemte tal, dage og lignende finder endnu tiltro her og der. »Hekse« og »heksemestre« har der levet endnu til for et par menneskealder siden. Det var kvaksalvere, om hvem man troede, at de kunne mere end deres fadervor. Den sidste af den art af nogen betydning døde sidst i halvfjerdserne. Han havde dog åbenbart langt overlevet sin glansperiode. Hans »hekseri« omtaltes med et smil, og hans praksis på Rømø var ikke stor. Derimod skal han under navn af »e Heksmester fra Røm« have haft en betydelig virksomhed på Als.

Også på Sundeved synes han at have haft god praksis. Endnu i begyndelsen af halvfemserne har jeg i Sottrup truffet en mand, der som stor dreng var bleven behandlet af ham for stiv gigt.

Han døde midt i halvfjerdserne efter så lang sygdom, at man talte om, at »ånden vist ikke slap af ham«, inden de fik fyret under ham. Men så vidt kom det dog nok ikke. Dog skal den kur tidligere være bleven anvendt overfor folk, som man troede kunne mere end deres »Fadervor«.

På Rømø tog man ham ikke alvorligt, skønt søfolk er overtroiske nok.

Der fortaltes der, at han en gang havde fået brev fra en mand på Als om, at en derovre havde brækket halsen. Manden bad ham nu om at komme derover og gøre halsen i stand. Men det ville han dog ikke rejse efter. Han ville vente, til der blev noget mere at gøre.

I Aabenraa kendte man ham godt fra hans hyppige rejser til Als. En gang tog han på en sådan rejse som så ofte før ind hos gæstgiver H. P. Schmidt på Søndertorv og spurgte, om der ikke var en vogn, han kunne komme kørende med. Han skulle til Als.

Det var der nu ikke, men der var en fra Varnæs. Det var da altid et stykke på vej.

H. P. Schmidt gik ud og ordnede det med kusken. »Hvem er det, jeg skal have med?« spurgte karlen. H. P. Schmidt, der var en stor gavtyv, svarede med den mest hemmelighedsfulde og uhyggelige mine: »Det er heksemesteren fra Rømø.« Det rislede koldt ned ad ryggen på den arme karl, og han ville helst tage sit ord tilbage, men H. P. Schmidt trøstede ham med, at det nok skulle gå godt. Han skulle bare slå kors for sig en gang imellem. Da han senere hjalp karlen med at spænde for, hviskede han, idet han satte det sidste hammelreb på svinglen, med hul røst over til karlen: »Husk det nu.« Karlen slog straks kors for sig. »Husk det nu,« råbte H. P. Schmidt endnu efter ham, da han kørte ud af porten, og karlen slog kors efter kors for sig ned ad Søndergade.

I ældre tider har der rimeligvis her som allevegne været fuldt op af folk, der ansås for at kunne hekse. Der vides da også om adskillige hekseprocesser, der i sin tid har sat sindene i bevægelse på øen.

Ifølge Ballum birks tingprotokol⁹⁷ blev 1652 en kvinde ved navn Anna Boyes fra Rømø henrettet. Det nævnes sammen med omstændigheder, der tyder på, at det er som heks, hun er bleven aflivet. I en »bekendelse«, hun aflagde den 28. juli samme år, havde hun udlagt Mette Thøffrings som heks. Fjorten år senere blev denne så anklaget som heks og tillige med Maren Peder Bodtzers sat fast på Møgeltønderhus. Den 14. februar 1666 forhandlede deres sag for birkedommeren i Ballum, hvor »mange Rømø mænd« udspurgtes om de to kvinders færd. Landfoged Christen Jensen »bekiendte da, at hannem noksom er bevist, at Mette Thøffrings af Anna Boyes, som for Lang Tid siden er hen Rettet, er bleven udlagt och beskyldt for en throidquinde, som och alle thilstede Wehrende Wedgick det dem at wehre bewist, medens siden den tid hun Saaledes bleff udlagt haffver hun Stiltiendes henseedt og intet Wehret berøgtet.«

Den 22. februar 1667 formente deres anklager, Hans Andersen fra Bønderby, »om Maren Peder Boesens ikke pligtig er och bør at Side effter de forhuerffuede Widnesbyrd, som offver hende er tagen. Dat. 8. September 1666.

For det Andet om Mette Thøffrings icke Bør at Side och undgielde effter Anna Boyes Bekiendelse. Dat. 28. Juli Ao. 1652.«

Marens skæbne kender jeg ikke. Rimeligvis er den endt ilde. Om Mette hedder det derimod i tingprotokollen for den 29. marts 1667 bl.a.: »at die 15 Mand, som Louligen til things er udmaalt at gjøre deres Kircke neffen paa Mette thøffrings«, udspurgte Hans Andersen og fik at vide,

at han ikke havde andet at føre frem imod hende end Anna Boyes mistanke, hvorpå de 15 mand »Svor deris neffn, Att Effter som Intet bewises offver Mette thøffring end Anna Boyes om hinder haffver Wundet och Bekiendt, och for hvilke Udlæggelse hun til Landstinget haffer Wehret hen Kiendt, och samme steds for Slig Udlæggelse fri Kendt, och til med hindes Sogne Folk ey andet haffver hinder for inden tinge kunde vide at beskylde Siden den tid End alt godt, Wiste de derfor icke andet med en god Samvittighed end at kiende hinder fri for den Sagh, Saalænge icke andet overbevises.«

Senere hekseprocesser har jeg ikke fundet oplysninger om.

Hændelser på søen

Forlis i Ishavet.

At søen tit voldte befolkningen sorg og bragte dens søfolk død i stedet for brød, skal ikke her omtales i enkeltheder. Dertil var det alt for dagligdags. Der gik vist aldrig et år, uden at en eller flere familier i stedet for den ventede forsørger eller søn måtte modtage budskabet om, at han var »bleven på søen«. Et sådant budskab vakte altid noget af en landesorg.

Sjælden er øen dog vel blevet så hårdt hjem søgt som i året 1777 og måske 1746. Det sidstnævnte år forliste der, efter hvad P. J. Manø meddeler i sin dagbog, over 20 Grønlandsfarere. Hvor mange fra Rømø der ved den lejlighed satte livet til, vides ikke. Derimod har man udførlige oplysninger om ulykken i 1777, der også ramte Rømø hårdt.

Da Grønlandsfarerne det efterår kom hjem til deres fødeø, savnedes der omtrent et halvt hundrede af dem. Nogle af de hjemkomne kunne vel fortælle, at de havde set deres skibe i besæt (indeklemte i isen), som de selv med nød og næppe var undsluppet. Strøm og is havde skilt dem fra de savnede, og noget bestemt vidste man derfor ikke om disses skæbne. Den gang havde man dog endnu ikke anset faren for overhængende. Der var da heller ikke endnu nogen grund til at opgive håbet. Man blev i kirken ved at bede for de savnede, og bønnerne var under disse forhold inderligere end ellers for søfolkene. Men vinteren led. Håbet blev svagere, frygten til fortvivlet vished, og sorgen knugende tung i næsten hvert hjem. Så godt som hele befolkningen var klædt i sorg.

Næste forår tog Grønlandsfarerne ud på ny. Sælsomt gribende må afskeden have været denne gang, og tomheden derhjemme har sikkert været følt stærkere end nogen sinde. I slutningen af juni måned kom kun 51 af de omtrent halvfemte hundrede skibbrudne hjem med et skib, der havde måttet overvintre i Grønland. Af disse 51 var 26 fra Rømø, og to andre kom senere. Resten af de savnede hørte man aldrig noget fra.

Hvilken jubel de frelstes hjemkomst fremkaldte blandt den ellers hårdføre befolkning, fremgår af et brev, kapellan Holm på Rømø skrev til rektor L. Hanssen i Ribe, der 1806 udgav en bog, som handlede om denne ulykke⁹⁸. Samtidig giver brevet en god forestilling om, hvor hårdt ulykken havde ramt.

»Oftē har jeg,« hedder det, »set en tåre snige sig ned gennem de af alder indgravede ansigtsfurer ved fortællingen om de strandedes hjemkomst her på Rømø. Alt håb var forsvundet. – De hjemkomne fandt deres kære i sorgens sorte dragt, og den bares – hvilken omveksling! – for dem, der nu befandtes at leve. – Tiden havde allerede tørret tårene i øjnene. – Engang, da såret var nyere, flød de desto hyppigere; men sorgens stille adfærd bebudede noksom, at tabet af fædre, ægtemager, fæstemænd, brødre, børn og venner er uforglemmeligt, skønt øjet ikke mere er vådt. I kirkebønnerne havde man erindret de ulykkelige, så længe der endnu var håb. Der flød mangan tåre af det forgrædte øje. Præstens vemod blandedes med menighedens. Den bedendes stemme kvaltes. En almindelig hulken og uvilkårlige sorgens udbrud opfyldte da ene det store rummelige Guds hus, nu tav disse kirkebønner; thi det var jo at friste Gud at bede om de dødets levendegørelse. – Tilfældige omstændigheder, som den ved sådanne lejligheder opvakte og virksomme indbildningskraft begærlig opsøger, havde stadfæstet de begrædtes død. Oftē havde man i den stille nat troet at høre dødningeklokkens hule lyd fra tårnet. Uglers hæse og ellers her på landet usædvanlige skrig havde, så troede man, året forhen varslet om den forestående ulykke. Nu kom de overblevne, flere end den mest sværmende indbildningskraft nogen sinde kunne have drømt om. Hvo kan beskrive denne glæde, hvo sanseliggøre dens ytringer?«

Mindet om denne skrækelige ulykke er endnu levende på Rømø, og når Grønlandsfarten bliver genstand for en mørkningspassiar, kommer mindet om hint skæbnesvangre år tit frem. Jeg har ved sådan lejlighed tit hørt gamle folk, der havde hørt skildringerne af de reddedes lidelser umiddelbart af dem selv, fortælle om disse med et eget tonefald, gennem hvilket man hørte som en svag genklang af den medynksfulde gysen, der havde grebet dem ved at høre disse fortællinger. L. Hanssens bog kom som sagt i et ret anseeligt antal eksemplarer til Rømø, og de få af dem, der er tilbage, er endnu den dag i dag en meget efterspurgt læsning derovre. I bogen findes foruden en del oplysninger, forfatteren har fået ad anden vej, to beretninger af folk, der var med på farten og blev reddede. Den ene af kommandør Engelbrecht Jensen, den anden af styrmand Jesper Jensen, begge fra Rømø. De to beretninger giver et godt og livfuldt billede af de strabadser, en del af de skibbrudne måtte døje. En sammenhængende skildring af ulykken i hele dens omfang har kaptajn i den danske flåde C. Normann givet i en efter indgående studium af danske, tyske, hollandske og engelske kilder skreven afhandling i »Geografisk Tidsskrift« 2. bind København 1878. Ved at sammenholde de

forskellige beretninger kommer han til det resultat, at af de 475 mand, der udgjorde besætningen på 10 skibe, der knustes af isen, frelstes der næppe flere end 155. De øvrige 320 druknede eller frøs ihjel deroppe på isen. Blandt disse var der rigelig 20 fra Rømø, hvorfra der havde været omtrent et halvt hundrede med de forliste skibe.

Ulykken i 1777 er så vidt mig bekendt den værste af den art, der har ramt øen.

Da Lorens Hanssens bog nu er så sjælden, kan der vel være grund til at aftrykke de tre breve, hvori to af de reddede kommandører fra Rømø, der endnu levede 1806, fortæller om deres strabadser og deres redning. Engelbrecht Jensen skriver⁹⁹:

Den 20de August, saaledes beretter *Engelbrecht Jensen*, havde vi en svær Storm, forbunden med Snefog. Isen skruede sig tilsammen i Bjerge, saa det var et forferdeligt Syn. Det flade Stykke Iis, ved hvilket vi laae, var en Fjerdingsvej stor og 17 Fod tyk.¹⁰⁰

Den 19. Septbr. dreve vi nærmere ind under Landet i en Afstand af 4–5 Mile; Strømmen gik der een Miil i Timen. Den 30. Septbr. i en svær Storm af Ø. t. N. forgik vort Skib tilligemed *Peter Andresens* med stor Livsfare i Udkanten af Isen. Vi bjergede tre Slupper, nogle Levnetsmidler og Sejl, for at gjøre Telte af. Ialt vare vi tilsammen af vort Skib halvfjedsindstyve Mand, som alle maatte staae Natten over paa et Stykke Iis. Havets Bølger veltede sig hen over Isen, saa vi med al muelig Kraft maatte holde os fast ved Baadene, det var nær ved Døden.

Næste Dag stille og got Vejr. Den 3die Octbr, besluttede syv og tyve at gaee ind efter det faste Land. Om disse er ingen Efterretning nogen-sinde indløben. Der fandtes mange drivende Iisbjerge, saa det er at formode, at de alle ere druknede, formedelst den sterke Strøm, der gik. Det var et skrekkeligt Syn.

Den 4de Octobr. dreve vi til Søes med det Stykke Iis, ved hvilket vi laae. Da vi nu ej længere kunde staa derpaa, saasom Havet rullede der-over: maatte vi i en Hast redde os i vore tre Slupper. I denne Tummel tabte vi meget af de faa Levnetsmidler, vi forhen havde bjerget. Vi gik nu med Baadene Sydvest paa, langs Kanten af Isen, indtil den 7de Octobr.

Denne dag besluttede vi at gaee ind efter Landet, fordi Isen syntes at ligge sammenhængende. Een Mand fra Rømøe maatte blive tilbage, da han længe havde været syg af Skjørbug. Vi andre sagde ham et sørgeligt Farvel; thi der var ingen Muelighed til Redning at haabe for ham. Hver Man fik ved Bortgangen fra Baaden tre smaae Skibstvebakker, og vi søgte nu Landet ved Hjælp af et Lomme-Compas. Denne Dags

Aften var jeg i Selskab med femten andre, de øvrige vare deels tabte efterhaanden af Afmægtighed, deels vare de raskere iblandt dem løbet forud fra os. Jeg kunde ej følge saa hurtig, ogsaa holdtes jeg tilbage af Kjerlighed mod en tiaarig Dreng, *Anders Mikkelsen List*, som jeg havde taget med fra Rømøe, og ej kunde overtale mig til at efterlade og omkomme der paa Isen. Denne, der endnu lever her paa Landet, blev tilsidst saa afmægtig, at han ej kunde følge de øvrige, og disse vare saa udmattede, at de ej formaaede at bære ham. Hans af Vandet gjen-nemtrukne Klæder tyngede ham. Han bad derfor os andre om Tilla-delse at kaste Kavajen, ja endog Beenklæderne; drevne af Nødvendig-heden tillode vi det, og saaledes vandrede han næsten nøgen med os andre. Hans gode Natur sejrede over dette Vovestykke, der ville have kostet saa mangen anden Livet¹⁰¹. Hvorledes Climatat der var, sees deraf, at den første Nat af denne vor Vandring frøs tre ihjel. Naar Aftenen kom, opsøgte vi et Stykke Iis, som laae højt, ved dette satte vi os saa-ledes, at vi havde dette højt liggende Stykke Iis imod Vinden, saa vi deraf havde Lye. En bjerget Baadshage blev nu lagt paa et Par Stykker Iis. Paa denne satte vi os, for ej ved vore Legemers Varme at optøe Isen, og selv tabe den naturlige Varme. Vi sadde nu tæt sammen, holdende hinanden under Armene. To mand holdte Vagt, for at hindre, at den sovende Række ej faldt tilbage, og tillige at forebygge andet Uheld. Naar disse ej kunde holde det længere ud, afløstes de af et Par andre. Saaledes var det, at tre den første Nat frøs ihjel, siden bleve vi og vante til dette luftige Sovested.

Den 8de Octbr. blæste en svær Storm med megen Regn, denne Dag maatte vi staae stille paa Isen, da den var saa glat, at vi ej kunde gaae. Af de andre, som vare løbne forud fra os, druknede mange. Nogle saae vi, i det vi gik dem forbi, liggende paa Isen, de stræbte efter at rejse sig; men vare alt for afmægtige, og tilvinkede os andre deres sidste Farvel. Disse Ulykkelige bleve altsaa liggende, og ere frosne ihjel.

Den 10de Octobr. got Vejr. Vi maatte nu tørre vore Klæder, inden vi kunde gaae videre ind efter Kysten. Isen var i saadan Bevægelse formedelst Strømmen, at vi umuelig kunde naae Landet. Endnu bestod Selskabet af tretten Mand.

Denne vor Vandring over Isen var forbunden med megen Besværlig-hed og Livsfare. Eengang vare vi paa et temmelig stort Stykke Iis, og dreve dermed. Formodentlig holdte vi os ikke paa Midten af samme; thi det tabte Ligevægten og kantrede, dog skeede dette saa langsomt, at vi fik Tid at bjerge os om paa Kanten. Lidt efter lidt sank det igjen tilbage i sit forrige Leje, og vi lode os atter needglide paa Fladen. For

at naae et større Stykke, stillede vi os alle i en Rad, og udbredte vore Skjorter, Tørklæder og hvad vi ellers havde, i Stedet for Sejl, og paa den Maade naaede vi et Stykke, hvis Størrelse lovede os mere Sikkerhed. Her vilde nogle vi skulde forblive, andre derimod vilde hellere hen paa et nærliggende Iisbjerg. For at komme derhen, maatte en ung Mand krybe derover ved Hjælp af en Lægte. Han tilraabte os derfra, at Naturen der havde sørget for os, og dannet en Hule der i Isen, som mækelig kunde rumme os alle. Vi begave os nu den 10de October om Aftenen hen til dette Iisbjerg, der laae to–tre Mile fra Landet, og toge der vor Natteleje i bemeldte Hule. Der havde vi nu vel nogen mere Lye for Vinden og Kulden; men Varmen af de mange Mennesker tøde Isen, saa det fra oven af idelig dryppede need paa os, dog dette uaget priiste vi os lykkelige med dette Opholdssted. Vi vare nødte til at legge os til Hvile, da vi vare saa afmægtige, at vi ej kunde gaae videre, om endog ej Natten havde været for Haanden. Intet havde vi af Levnetsmidler, for at styrke vore svage Kræfter. Vi overgave os i Guds Haand, ventede der at finde vor Død.

Den 11te Octbr. ved Solens Opgang saae vi os at være Landet nær. Strømmen havde drevet vort Stykke Iis nærmere mod Kysten. Fulde af Forundring over denne uformodentlige Redning, takkede vi Gud, der dog havde ført os til Land.

Vi stege nu op paa et Iisbjerg for at see, om der maatte være Mennesker. Drengen *Anders Mikkelsen* var den første, der fik Øje paa Grønlænderne, hvilke han, formedelst deres laadne Skindpelse, ansaae for Dyr. Der kom nu tre af disse til os, som toge os med, og bragte os til deres Telte. Disse Naturens ufordervede Børn vare glade, at de kunne vise Menneskekjerlighedens Pligt, og vi ej mindre over vor Redning og vore godmodige Verters Gjestfrihed, der satte for os det Beste de havde, Sælhundekjød og Blaabær til Vederqvægelse.

Det var paa den sydostlige Kant af Statenhuk, vi landede. I sex Dage forbleve vi tretten Mand hos Grønlænderne, siden bragte de os i en Konebaad¹⁰² et Par Miil længere Nord paa, og siden videre fra et Sted til et andet. Den 20de Novbr. ankom vi til en Hernhuttisk Missionær, navnlig *Johannes Sørensen*, der fik vi Efterretning, at der Nord paa ved Friderikshaab, omtrent halvtredsindstyve Mile derfra, laae et Skib. Jeg kjøbte af *Sørensen* en Konebaad, hvormed vi fortsatte Rejsen. Den 21de Novbr. kom vi til en anden Colonie, paa 60° Brede, hvor en Kjøbmand *Andreas Olsen* boede. Her besluttede to Commandører, *Jaspers* og *Cat*, at overvintre.

Den 22de Novbr. rejste vi andre nu i alt 10 Mand derfra. Vi fik en

Grønlænder med os, der skulde tjene os for Lods, og roede i sin Kajak ved siden af os, hvorfor han forud var betalt med Tobak og Kamme; men da vi maatte sejle om en Huk af Landet, afsondrede han sig fra os, under Paaskud, at skyde en Vildand med sin Kastepiil, og vi saae ham ej mere. Vi vare nu komne femten Mile fra den sidst forladede Colonie, Nord paa. Der paakom os en svær Storm, og vi vare uden Vejviser. Vi maatte derfor søge Land ved en Klippe, hvor vi trak Baaden op, og ved sammes Hjælp dannede os et Slags Telt. Det Maaltid, vi her qvægede os med, var Vildænder, hvilke vi fortærede med Indvolde og alt. Det var nær ude med os, og vi saae Døden for Øjne; men Vejret blev nu noget bedre, og vi søgte til det faste Land. Her traf vi en Grønlænder, ved Navn *Baba*, som boede ene med sin Familie, til ham toge vi ind. Her havde vi det Uheld, at Hundene, der hos Grønlænderne løbe om, og for det meste maae nære sig selv, aade først Remmerne af vor Baad, og da vi neppe havde faaet den i Stand, blæste Stormen den fra Landet i Søen, saasom vi havde forsømt, hvilket er nødvendigt for disse Baades Lethed, at betyngte den med Steen. Vi maatte altsaa forblive der. Den stakkels *Baba* kunde ikke ernære saa mange, han gjorde derfor vor Nærværelse bekjendt overalt i Egnen, strax kom andre Grønlændere og afhentede os i deres Skindbaade. De boede paa en liden Øe, og havde paa Landets Viis deres Huse en halv Alen under Jorden. I denne Vaaning boede syv Partier med Koner og Børn, og de levede meget fredelig og fornøjede med hinanden. Hos disse forbleve vi i sexten Uger. I al den Tid ernærede Grønlænderne os alle. Vi maatte forblive der, fordi vi ej kunde komme længere Nord paa, da Vinteren indfandt sig. Der levede vi ved Sælhundekjød og Blade¹⁰³, som vi fandt i Søen, vor Drik var Vand. Folkene vare overmaade gode, men de Stakler havde selv kun lidet; thi for Vinterens Strengheds Skyld kunde de ej fange noget, saa vi uagtet disse vore Verters gode Villie, leede megen Nød. Der døde tre af vore Folk, den ene var min Brodersøn *Peder Jørgensen*, atten Aar gammel, som vi begrove i en Sneehule. Denne Egn, hvor vi overvintrede, kaldte Grønlænderne *Senne Arniat*.

Den 21de Marts besluttede *Baba* at tage os med til Friderikshaab, hvor det danske Skib skulde ligge. Da han der vilde opslaa sin Bopæl: saa havde han Kone og Børn, og alt hvad han ejede, tillige med os i sin Konebaad. Efter Grønlændernes Sigende havde vi 30 Mile til Colonien. Den 30te Marts ankom vi der, Højden 61° 59'. Kjøbmandens Navn var *Carl Bruun*. Der samledes nu efterhaanden fra forskjellige Steder de faa Overblevne af de forliiste Skibe, som hist og her havde overvintret, og Kjøbmanden gjorde Anstalt at faae os befordret til Fædrelandet.

Såvidt *Engelbrecht Jensen*.

Kommandør Jesper Jensen, også fra Rømø, skriver i to breve¹⁰⁴.

Iste Brev.

Min Herre!

De ønsker af mig at erholde Efterretning om de i Aaret 1777 i det grønlandske Hav forulykkede Skibe. Med Fornøjelse meddeler jeg Dem den Underretning, som det er mig mueligt at give, i det mindste om det Skib, som jeg var ombord paa, og det Selskab, med hvilket jeg blev reddet. De skjønner let, at efter vort Skibs Forliis, var det, for Folk i vor Forfatning, ej mueligt at holde nogen ordentlig Journal, dertil var vor Tilstand alt for urolig og farlig, ogsaa manglede vi dertil de fornødne Midler. Imidlertid, efter at vi vare komne i Behold til den Danske Colonie, har jeg, imedens Tildragelserne endnu vare i frisk Minde, optegnet vore Begivenheder, og meddeler Dem samme herved. Da det egentlig er Dem om at gjøre, at vide hvad der tildrog sig med os til Slutning, da vor Skjebne blev saa ulykkelig, og vore Begivenheder fra vor Udrejse den 14de Marts indtil 19de Aug. ej ere forskjellige fra det, der møder enhver Grønlandsfarer, saa ville De tillade, at jeg begynder min Beretning fra den Tiid.

Paa 63° Nordre Brede, i Nærheden af Øst-Grønland laae vi da fast i Isen, tre Skibe samlede, som førtes af *H. D. Cat*, *H. C. Jaspers* og min Fader *Hans Petersen*. Den 20de Aug. om Morgenen var Isen ganske haardt tilsammensat, saa at *Peder Andresen* og *Engelbrecht Jensen* forliiste begge deres Skibe næsten paa eengang. Vort Skib (*Sara* et *Cecilia*) blev opskruet i et Bjerg. Isen var 18 Fod tyk, saa vi tænkte ej andet, end vi ogsaa vare forlorne. Vi grebe til Pompen, men merkede, at der ikke var meget Vand i Skibet, dog var det meget beskadiget paa den ene Side. Vi bragte derfor alt paa Isen, gjorde Anstalt, at vi fik Skibet løs, og lagt paa Siden, og fik alle Tømmermændene fra de andre Skibe til Hjelp. Nu sloge vi Planker uden paa Skibet, og fik det tæt, toge alt igjen ombord, deelte derpaa Folkene og Provianten af de to forliiste Skibe imellem disse tre, saa vort Skib ialt havde ni og tredsindstyve Mand. Commandøren *Hans Petersen* havde længe været svagelig. Det haarde Clima, det overvættes Arbejde, som vor mislige Forfatning medførte, Bekymring for Skib og Mandskab og Mangel af Lægens Hjelp, nedbøjede ham tilsidst: saa han nu for bestandig maatte blive i sin Koj. Tømmermanden, der ofte har lidet at bestille ombord, og derfor Tid til andet Arbejde, tager sig i sine Frietimer adskilligt for. Ofte gjør han da en Liigkiste færdig, naar der er en Syg inden Borde, som kan formodes snart at behøve den. Dette var nu Tilfældet med min Fader, hvis Sygdom daglig toeg til.

Vi dreve nu afsted imellem Øst-Grønland og Iisland.

Den 19de Septbr. kom vi formedelst Dønningen ud mod Udkanten af Isen, saa vi kunde see aaben Vand. Denne Dag døde Commandøren *H. Petersen* og blev lagt i den til ham færdiggjorte Kiste.

De tre omtalte Skibe dreve nu ikke langt fra hinanden; men stedse faste i Isen nærmere mod den aabne Søe. Isen var sterk i Bevægelse, saa vort Skib maatte udstaae meget. Den 30te Septbr. om Morgenen var Vinden O. N. O., som det den meeste Tid var, med Regn og Snee. Havet var i sterk Bevægelse, og vi vare ej langt fra aaben Vand. Dønningen blev alt mere og mere voldsom indtil om Eftermiddagen Kl. tre, da en spids Pynt traf Skibet og stak det igiennem. Det gik de andre to heller ikke bedre, saa alle tre Skibe forgik, saa at sige paa eengang, dog vort Skib sidst. Nøden og Elendigheden var stor, vi maatte kaste al vor Proviant paa Isen, og fem Slupper. I denne Forvirring, da vor egen Undergang svævede os for Øine, glemte vi dog ej, at bevise vor afdøde Commandør, min elskede Fader, den sidste Pligt. Vi toge hans Liigkiste ud af Skibet, og satte den paa et Stykke Iis, overgivende den saaledes paa Sømands Viis til Bølgerne, og forlode vort Skib. Nogle af Mandskabet toge en Sluppe, og slæbte den længere ind paa Isen, for at komme paa et stort Skods; da dette var skeet, kom alt Mandskab fra Vraget løbende til dem. Det var herover blevet Aften, og vi ni og tred-sindstve Mennesker maatte nu holde Natten ud paa dette Stykke Iis, med Døden for Øinene, da Søen skyllede hen over Skodset. Vor Forfatning var skrækkelig, og Erindringen om samme er endnu saa levende for min Sjæl, at jeg for denne Gang maa nedlægge Pennen, og gjemme Fortsettelsen af vore Begivenheder til en anden Gang.

II det Brev.

Min Herre!

Jeg sluttede mit sidste Brev med Beretningen om vor Flugt fra Skibet.

Vi stode nu paa Isen, forventende vor Skjebne. Intet kunde vi tage os for til vor Redning, da Dagen var forløbet over det, som hidindtil var skeet, Mørket brød frem, og lod os i en fortvivlende Uvished, om vi og skulde see den følgende Dag. Lang og bedrøvelig var denne Nat, og om dens Forskrekkelser kan ikkun den gjøre sig en Forestilling, der, som vi, har været i en lige Forfatning. Efter lang pinefuld Forventelse frembrød endelig Morgenen den 1ste October. Vinden var endnu den samme. Havet uroeligt, det var fuldt af store Iisbjerger omkring os, alle vore Slupper og vor Proviant var ødelagt og borte. Her sad een, der en anden af Mandskabet, og vi kunde paa ingen Maade komme til at hjælpe

eller faae dem bjerget. Vraget laae nu en Fjerdingsvej fra Isen i Søen. Men, ligesom for at minde os om vor forestaaende Død, var det Iis-stykke, som bar min Faders Lüggiste, i Nærheden af os. Længe drev det saaledes omkring for vore Øjne, indtil vi endelig tabte det af Syne. Op paa Dagen begyndte Vejret at sagtnes. Nogle af Folkene omtrent tolv Mand besluttede nu at forsøge at komme til Landet. Commandør *Car* havde med sine Folk gjort et Telt, og drev fra os ind efter Kysten. Om Eftermiddagen blev Isen noget løsere. Vi saae nu en Sluppe sidde paa et Skods Sydvest fra os. For at faae den, slæbte vi vor Sluppe af Isen, og kom lykkeligt til den, og besatte den med sex Mand. Vi saae nu en anden, som vi og ønskede at erholde; men maatte opgive det, da vi paa ingen Maade kunde komme til den. Da vi vilde vende tilbage til vore Staldbrodre paa Isen, kunde vi hverken komme til dem, eller forene os med den anden Sluppe, saasom Isen var i et forfærdeligt Oprør. Imidlertid kaldte vi Folkene til os og beordrede femten af dem til den anden, hvoraf der dog kun ankom to, de andre vilde tilbage til den første Sluppe; men kunde dog heller ikke naae den. Een Mand halede vi til os med en Linie. Med stor Bedrøvelse og Livsfare maatte vi nu sidde Natten over paa dette Skods. Den 2den October om Morgenen var Veiret got. Vi arbejdede os nu ud til Udkanten af Isen. Imod Aften saae vi igjen en Sluppe noget borte, som vi besluttede, om mueligt at faae i vor Magt. Vi slæbte da vor Sluppe i Vandet og med stor Møje og Besværlighed arbejdede vi os igjennem Isen. De i den anden Sluppe forenede sig nu og med os i dette Øjemeed. Da vi nu endelig med forenede Kræfter og med stor Anstrengelse havde naaet det, vi søgte, fandt vi, at den var beskadiget og ubrugelig, og vare kun tre Aarer i den.

Vi besluttede nu at sejle langs med Kanten af Isen efter Statenhuk, med vore to Slupper, besat med een og tyve Mand. Om Natten rejste sig en heftig Storm, hvilken vi maatte holde ud den hele Nat. Gjerne vilde vi have været ind i Isen; men vi kunde aldeles ikke for det stormende Hav. Een Mand faldt over Bord, og Slupperne ragede bort fra hinanden.

Den 3die October om Morgenen var det næsten ude med os, og vi havde intet mere Haab om Livet, da Sluppen var næsten fuld af Vand. Vi vovede nu at sætte et Sejl til, og sejlede saa for Søen bort. Op paa Dagen tog Vejret noget af, vi stak da nærmere efter Isen, som vi naaede om Aftenen, og fandt der vore fra os om Natten bortkomne Staldbrodre i den anden Sluppe. Dette var udenfor Statenhuk, omtrent een Miil fra Landet. Vi havde to Tønder Brød; men den ene ganske gjennemblødt og bedervet af Søevandet. Nu havde vi got og stille Vejr. Vi roede derfor

om Natten langs med Isen, som nu var fast. Den 4de Octobr. var Vejret endnu got. Om Eftermiddagen saae vi en Aabning i Isen, vi arbejdede derfor og slæbte Baadene afsted det beste vi kunde, og satte derind. Den 5te Octobr. bleve vi faste i Isen; men følgende Dag brekkedes den, og vi roede nu efter Landet, som vi den 7de ej vare langt fra; men kunde dog ej komme til. Vi dreve da om Natten langs Kysten faste i Isen. De to følgende Dage dreve vi alt længere fra Land, og befandt os nu ved Landets sydligste Odde Cap Farvel. Den 10de Octbr. besluttede otte Mand at gaae over Isen til Landet. De naaede den anden Dag til Cap Farvel, forefandt der Grønlændere, som førte dem til een af Colonierne. Vi tretten Tilbageblevne besluttede nu og den følgende Dag at prøve vor Lykke med at søge Landet. Vi deelte vort Brød, ti Skibsbrød eller tvebakker til Mands, og forlode begge Slupperne. Vi maatte vandre i tre Dage inden vi naaede Landet, dog ej det faste Land, men en Øe, hvor vi af Mangel paa Baade nu ej kunde komme fra. Vi byggede os en Hytte af Jordklumper, men vor Nød var stor: vi havde fortæret vor Proviant, og nu intet at leve af. Dog sørgede Forsynet og der for os. Vi fandt nemlig Muslinger ved Stranden, dermed opholdt vi vort Liv i elleve Dage. Da vi næsten havde opgivet Haabet om nogensinde at komme derfra, kom der to Grønlændere i deres Kajaker til os. Men da vi ej kunde tale med hinanden, søgte vi ved Tegn at give dem at forstaae, at vi vare i Nød, og ønskede Hjelp. Den ene arbejdede sig fra os, den anden derimod blev tilbage. Mod Aften kom den første igjen til Øen med to store Konebaade, og bragte os dermed om Natten til en Missionær, *Johannes Sørensen*, hvor vore i Forvejen landede Staldbrødre alt vare ankomne. Han gjorde os tilgode det beste han kunde, og den 26de lod han os med to Konebaade bringe længere nord paa, da vi samme Dag kom til Colonien Julianes-Haab, hvor Kjøbmanden *Andreas Olsen* forsynede os med Proviant og gjorde videre Anstalt med to Konebaade at bringe os længere nord paa. Vi vare nu tyve Mand samlede; men een af os, vor saakaldte Speksnider, var syg. Vi rejste nu af den 28de Octbr., og havde til vor Bestemmelsessted fyrretyve Mile. Samme Dag ankom vi til en Grønlandsk Boelig, og toge der ind. Den følgende Dag døde den syge Mand, og vi begrove ham der. Vi begave os nu videre paa Rejsen; men da Vinteren begyndte at indfinde sig, og legge Vandet til med Iis, kunde vi med vore grønlandske Skindbaade, som den tynde Iisskorpe skar igjennem ej komme videre; men maatte vende tilbage, først til vor sidst forlattede grønlandske Herberge, og derpaa den 5te Novbr til Colonien Julianes-Haab, med Baadene ganske forskaarne af den unge Iis. Den 9de Novbr. kom en Grønlænder i sin Kajak, og bragte et Brev fra Fri-

derichs Haab, fra et andet Parti af dem, som vare bjergede. Vi lavede os derfor til at komme derfra hen til dem. Med megen Nød og Besværlighed lidende undervejs Hunger og al Slags Elendighed, da vi havde intet, uden hvad de fattige Grønlændere, hvis Boliger vi undertiden traf paa, vilde og kunde give os af Sælhundekjød og Flesk, og anden saadan deres usle Føde, ankom vi den 28de Novbr. til Friderichs Haab. Der forefandt vi et Skib fra Kjøbenhavn, hvis Commandør *Jacob Jørgensen* fra List, tog kjerlig imod mig, og lod mig Vinteren over blive paa sit Skib, hvor jeg fik min Kost fra Landet; dog, formedelst de mange der forsamlede uforventede Gjester, knap tildeelt. Der var nemlig før os kommen sytten drivende dertil paa Isen. Den 23de Decbr. kom der femten Mand af de Forulykkede, med hvilke var Commandør *Jeldert Jansen Grot*. Vi forbleve nu der Vinteren over og bleve forsørgede af Kjøbmanden paa Colonien, *Carl Bruun*.

Sørøveri.

Blandt havets farer i tidligere århundreder må sørøveruvæsenet¹⁰⁸ nævnes som en af ret fremragende betydning. Da søfolkene fra Rømø jo for det meste gik til de nordlige farvande og kun undtagelsesvis kom til Middelhavet og andre farvande, hvor sørøveruvæsenet blomstrede, er det vel kun sjældent hændt, at de gjorde bekendtskab med det, men ske kunne det, at en eller anden blev fanget og måtte vandre i slaveri. Dette hændtes således styrmand *Andreas Sørensen Decker* fra Sønderland Rømø, om hvis skæbne der er opbevaret en del oplysninger.

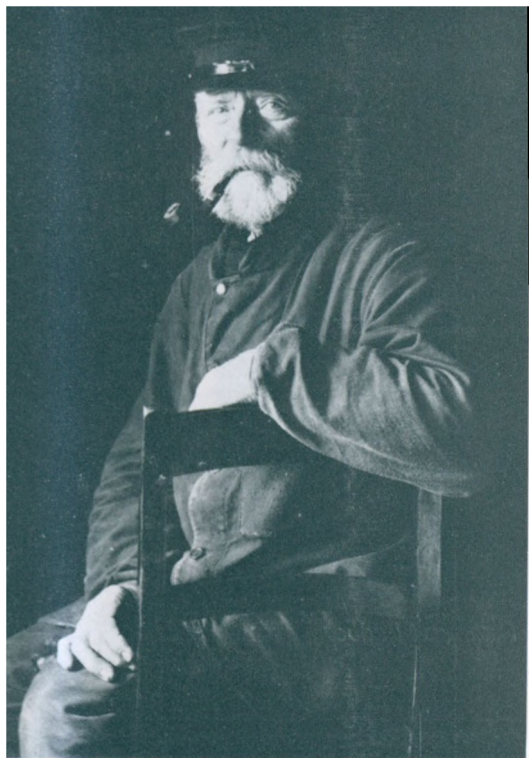
Han blev den 29. maj 1724 fanget af sørøvere fra Algier. Om hans fangenskab og løsladelse har jeg ikke kunnet finde andre oplysninger, end hvad et par dokumenter fra birkedommer *Andreas Terp* i Ballum giver. Det fremgår deraf, at vedkommende, da han blev fanget, sejlede med en skipper ved navn *Peter Wenischenck* fra Flensborg under dansk flag. Den 27. juni blev han i Algier »solgt til kongen«. Birkedommeren attesterer disse kendsgerninger, beder »alle und jede, denen dieser Attest vorgezeigt wird, diesem armen Sclaven mit einer milden Beysteur zu seiner künftigen Racion zu Hilffe zu kommen und die reiche Belohnung dermahleins von dem grossen Gotte wiederumb zu gewarten.«¹⁰⁸

Birkedommeren underskriver sig her tillige som landfoged på Rømø. Attesten, der er dateret den 24. oktober 1724, er endnu attesteret og slaven anbefalet af sognepræsten *Andr. Ambders* på Rømø.

I en anden skrivelse af 22. september 1725 meddeler birkedommeren, at *Decker* »nu er udløst af det barbariske slaveri og lykkeligt nået hjem«. Hans befrielse har kostet over 2000 rdlr. Deraf har han vel fået en god

del af slavekassen i København, og for resten, over 300 rdlr., har en ven foreløbig stillet kaution, indtil han har fået den indsamlet. Nu vil han og hans kone gå ud og samle penge ind, og birkedommeren medgiver dem sin attest og anbefaling til det, også denne gang bekræftet af sognepræsten. Med denne og endnu en anden, også på tysk affattet anbefaling fra præsten, dateret den 24. oktober 1724, har den ene af ægtefolkene – efter skriften at dømme konen – i den følgende måned gennemvandret Sild og har hos 261 bidragydere indsamlet 21 rdlr. 1 mk. 15 sk. Bidragene er i reglen 4, 6 eller 8 sk., enkelte 12 sk., nogle få 1 mk. og 4 eller 5 på 3 mk. Derefter har hun med en anbefaling, dateret 23. november 1725, fra præsten Jens Nielsen i Ho og Oksby gennemvandret egnen herude og har hos 289 bidragydere indsamlet 13 rdlr. 4 mk. 3 sk. Bynavnene er her ikke så omhyggeligt optegnede som på Sild. Dog ses hun at have været i Ho, Oksby, Varde og Sønderho. Af et par ulæselige navne synes det ene nærmest at være Hjerting.

En anden liste, måske mandens, opviser 270 bidragydere i Emmerlev, Kærgård, Sønder Sejerslev, Nørre Sejerslev, Nyland og Gammelby. De har tilsammen givet 24 rdlr. 2 mk. $\frac{1}{2}$ sk. I 820 huse – og til hvor mange er de vel ikke desuden gået forgæves – har de altså fået samlet ialt 59 rdlr. 2 mk. $2\frac{1}{2}$ sk. Der var langt igen til de 300 rdlr. Sandsynligvis har de måttet hjemsøge hele vestkysten og de fleste af vesterhavsøerne for at få den lille sum tilvejebragt¹⁰⁷.

Hans Schmidt i Kongsmark.

Hvald Vogt i Vråby

Er vi ikke fine? Vistnok Marine Petersen i Padborg, skomagerens kone.

Fam. Bosse Hansen med hustru, børn og svigermor. Til højre Hans Lassen og Julie Hansen fra Tvismark.

Det offentlige liv

Retsvæsen og forvaltning.

Styrelsen af de offentlige anliggender har på Rømø, som flere andre steder, især på vestkysten, fået et særegent præg ved, at en del af øen var kongerigsk enklave, mens det øvrige hørte under hertugdømmet. Fordelingen var indtil omvæltningen i 1864 følgende:

	<i>kongerisk</i>	<i>hertugelig</i>
Byerne syd for kirken	allesammen helt	
Tagholm	helt	
Kongsmark	1 gård	6 gårde og 30 kådnersteder og huse ¹⁰⁸
Tvismark	1 kådnersted	6 gårde og 15 kådnersteder og huse ¹⁰⁸
Nørre Tvismark	2 gårde, 3 kådnersteder, 2 huse	5 kådnersteder
Bolilmark		6 gårde og 3 kådnersteder
Toftum	1 gård	7 gårde og 2 kådnersteder
Juvre	7 gårde	4 gårde og 5 kådnersteder

Antallet af de kongerigske ejendomme på Nørlandet har jeg gengivet efter egen viden, kontrolleret ved hjælp af skattelister og kyndige folks

meddelelser, til dels ved hjælp af Mackeprang: »Das Gebiet des dänischen Rechts in Schleswig-Holstein« i »Zeitschrift für Schlesw.-Holstein. Lauenb. Geschichte« 17. bind Kiel 1887. Til Mackeprangs oplysninger, der stammer fra afdøde kommuneforstander M. C. Kræmer i Kongsmark, må bemærkes, at når Kræmer betegner gårdene i Nørre-Tvismark og Juvre som hel- eller halvgårde, så må der ikke derved tænkes på den oprindelige gårddeling. Under helgårde forstår han gårde af den størrelse, de har haft i mands minde, mens de, han kalder halvgårde og parcelsteder, er opstået ved deling eller salg i *hans tid*. I stedet for hans antal har jeg derfor for Juvre og Nørre-Tvismarks vedkommende foretrukket det, jeg kendte fra ældre dokumenter og som i virkeligheden var det rigtige i 1864. De 2 hel-, 5 halvgårde og 4 parcelsteder, Kræmer nævner i Juvre, var, for såvidt som der ikke var solgt mindre stykker fra dem, i 1864 5 sjettedels og 2 tolvtedelsgårde, altså tilsammen 1 helgård. Den kongerigske gård i Toftum var en kvartgård, den i Kongsmark en ottendedels, de to i Nørre-Tvismark rimeligvis ligeledes.

Af de slesvigske gårde på Nørlandet var alle 4 i Juvre, alle 7 i Toftum og 4 af dem i Tvismark kvartgårde. De 2 af dem i Tvismark var treottendedels- og alle 3 i Kongsmark ottendedelsgårde. Dem i Bolilmark savner jeg oplysninger om.

Når Trap regner skolerne og fattighusene for kongerigske, så har det rimeligvis sin grund i, at de stod under dansk lov. De lå imidlertid for Nørlandets vedkommende på slesvigske grund. Kræmer regner dem derfor med rette ikke med.

Traps opgivelser er i det hele på dette punkt så unøjagtige, at de slet ikke lader sig bruge. Af slesvigske ejendomme har han f.eks.: Juvre 5 gårde og 4 kådnersteder. Det er netop omvendt, i Toftum 4 huse, mens der kun findes 2, i Nørre-Tvismark en gård, som ikke findes osv.

Udelukkende slesvigske var således kun Bolilmark, mens hele Sønderlandet og Tagholm var udelukkende kongerigske. Dette brogede tilhørsforhold udjævnedes først, da den kongerigske del lige som de andre enklaver på vestkysten i 1864 blev lagt til det øvrige Sønderjylland og kom med dette ind under preussisk herredømme. Endnu længe efter gjorde de ejendommeligheder, det havde affødt, sig dog gældende i mange forhold og kan undertiden mærkes endnu.

Da Tagholm ligesom Sønderlandet var helt igennem kongerigske, er det i de senere tider tit blevet regnet til Sønderlandet. Styrkes Rende, der danner skellet mellem Tagholm og Kongsmark, er da tillige blevet anset for skel mellem Sønder- og Nørland. Når f.eks. kun Nørlandet skulle indbydes til begravelse, fik indbyderen anvisning på at indbyde alle

indtil Styrkes Rende. Det sydligste hus i Kongsmark, indtil århundredskiftet Jørgen Smeds i Kongsmark, lå lige ved skellet.

Ved betragtningen af denne splittelse af et så lille landskab melder sig straks de spørgsmål: Hvorfra stammer den, og hvornår er den opstået? Disse spørgsmål ville vel kun kunne besvares fyldestgørende gennem en undersøgelse af de sønderjyske enklavers historie i det hele.

Pastor M. H. Nielsen har i »Fra Ribe Amt« 1922 foretaget en sådan undersøgelse og påvist, at Sønderjylland som hertugdømme »udvidede sig efterhånden på kongerigets bekostning«. Imidlertid var der også dele af hertugdømmet, der efterhånden gled over til kongeriget. Det sidste var tilfældet med »en hel del sønderjysk gods som i middelalderen tilhørte forskellige kirkelige stiftelser og institutioner i Ribe«. Hovedparten af de senere enklaver var sådant middelalderligt kirkegods. Det gælder også Rømø. Dog har det ikke altsammen oprindeligt hørt til Ribe stift. Tværtimod tilhørte den første kirkelige stiftelse, der nævnes på Rømø, ikke noget kloster eller anden kirkelig stiftelse i Ribe, men et så fjerntliggende kloster som St. Knuds i Odense, vel endda oprindeligt klostret i Sorø, idet sidstnævntes abbed Garfred 1190 stadfæstede St. Knuds kloster i Odense som gave noget jordegods på Rømø, som en vis Ulf, Ingridssøn havde testamenteret det. Det var vel det samme, der ved et pavebrev af 14. november 1226 gaves klosteret sikkerhed for. Hvor på øen det lå, kan ikke siges. St. Knudskloster havde også jordegods på Sild, og det havde det i eje endnu 1556¹⁰⁹.

Som vi har set, var indtil 1864 hele Sønderlandet og spredte dele af Nørlandet kongerigske enklaver. Hvorledes de er bleven det, vil det vist være håbløst at prøve på at udrede for alle de enkelte deles vedkommende, for nogle deles vedkommende kunne man dog vistnok nå til et nogenlunde sandsynligt resultat. Jeg vil imidlertid foretrække at meddele de kendte data og ved nogle af dem bemærke, hvad man måske eller med vished kan slutte af dem.

Uden videre i tidsfølge kan dette ikke gøres, da øen på et tidligt tidspunkt er bleven delt i to dele, der havde ret forskellige kår og udviklingsgang, nemlig Sønderland og Nørland. Det førstnævnte blev helt igennem kongerigsk, mens Nørlandet var for størstedelen slesvigsk, men således blandet med kongerigske enklaver, at – som før vist – kun en af dets seks byer var udelukkende slesvigsk og ingen af dem var helt igennem kongerigsk.

Da Sønderlandet er det mindst brogede, vil det måske være formålstjenligt først at affærdige det. Dog må det siges, at vi ikke har fuld sikkerhed for, at adskillelsen er sket ved en af de begivenheder, der nævnes.

Muligvis er den fuldbyrdet længe inden øen træder frem i historiens lys. Det er også muligt, at skellet er bleven til senere, og at der i det hele ikke kan nævnes noget tidspunkt.

1240 vides det, at biskoppen i Ribe ejede den befæstede gård Brink i Ballum sogn. Og af et regnskab, som Ribe biskoppens foged på Brink 1388 afgav, ses det, at også Rømø den gang lå under Brink og var i biskoppens eje. 1468 fik biskoppen birkeret for Ballum og flere andre ejendomme, også for Rømø. Om dette birk omfattede hele Rømø eller kun Sønderlandet, kan ikke siges med sikkerhed. Imidlertid ses det senere at omfatte kun Sønderlandet, mens den væsentligste del af Nørlandets enklaver ikke var i biskoppens, men i domkapitlets eje. Der er derfor nogen sandsynlighed for, at det fra begyndelsen af, således som også Kinch antager, kun bestod af Sønderlandet. I det mindste var det tilfældet senere. Måske har dog de to ejendomme i Tvismark fra begyndelsen af hørt med til birket. En bemærkning i Riberhus jordebog kunne tyde i den retning. Der hedder overskriften til det pågældende afsnit »Rømme Øeland«. Senere hedder det om den: »Thennd Sønderpart aff Lanndet«, og det siges, at den har før været forlenet Peder Rantzau, men er 1602 hjemfalden til Riberhus. Peder Rantzau ejede Trøjborg 1579–1602. Og i forbindelse med Trøjborg nævnes Rømø måske 1348. Det år blev den (sandsynligvis den søndre halvdel) pantsat til ridder Hans Limbæk sammen med Visby sogn og Sølsted i Abild sogn. Da Trøjborg ligger i Visby sogn og Hans Limbæk fik hele sognet i pant, har han jo rimeligvis også fået slottet, hvis han ikke har ejet det i forvejen. At Rømø ved den lejlighed har fulgt Trøjborg er så meget mere sandsynligt, som det jo 1407 fulgte med slottet, da dette blev solgt til dronning Margrethe, og det ligeledes sammen med det blev lagt ind under kronen. 1468 gav Christian I som sagt Rømø og Ballum birkeret, dog sådan at Rømø vel synes at danne et eget birk, men dog lå under Ballum birk. Dette forhold mellem de to birker genfinder vi i Riberhus jordebog 1608–1609, idet Rømø opføres under »Lye Herridt, Ballum Bierck«. Men den del af Rømø, der her er tale om, er kun som før nævnt »Thennd Sønderpart aff Lanndet«, »Fruer Dall« og »Hie« medregnet og af Nørlandet to små ejendomme i »Tuis Marck«.

Endnu skal bemærkes, at mens afgifterne til Riberhus både 1608 og 1664 krævedes og vel også ydedes i rede penge og 1664 var beregnet efter hartkorn, så er Nørlandets afgifter til Haderslevhus endnu i 1745 beregnet til fisk (skulde og rokker) og penge og består i »Geld oder Alte Pflicht, Aufgeld«, fiskene i »Schollen und Rocken«.

Efter alt det anførte er det vist ikke uberettiget at regne skellet mel-

lem Nør- og Sønderland for så gammelt, at det må have bestået i 1388, rimeligvis før.

Mens Sønderlandet efter det kan anses for en samlet enhed under Ribe bispestol mindst siden 1388, er Nørlandet betydeligt mere broget og vanskeligt at hitte rede i.

Her er det ikke bispestolens, men sikkert domkapitlets ejendomsforhold, der har været det afgørende. Allerede i 1291 havde kapitlet udstrakte ejendomme på Nørlandet. I »Oldemoder«¹¹⁰ opregnes der under kannikernes fællesgods: »De rimø in curia øri xvi metrete butiri ripensis mesure et cxx casei integri.

De alia curia in rimø ix metrete ripenses butiri.

De farae tofth xij metrete butiri ripenses et cxx casei«

(Af Øregården 16 tønnder smør riber mål og 120 friske oste.

Af en anden gård på Rømø 9 riber tønnder smør.

Af Faretoft 12 riber tønnder smør og 120 oste).

Den sidstnævnte angivelse tog jeg i sin tid¹¹¹ kun med, fordi O. Nielsen i sin udgave af »Oldemoder« formodede at farae tofth var et sted på Rømø. Jeg troede ikke, at denne formodning var rigtig, da der ikke findes nogen by af dette navn på øen og heller ikke noget stednavn, der kunne minde om den, selv om man ville antage at det var en forsvunden by. Imidlertid har jeg senere fundet, at O. Nielsens formodning måske nok kunne være berettiget. Allerede det, at tilføjelsen står så nær sammen med de øvrige optegnelser fra Rømø tyder i den retning. Når så dertil kommer, at faræe tofth måske godt kan være en latinisering af Faaretoft, så er det ikke umuligt, at vi deri har oprindelsen til navnet Toftum, og at de 12 tønnder smør og 120 oste er afgiften fra ejendommen i denne by.

I den første angivelse må oversættelsen fornuftigvis lyde »Af Øregården (eller en gård i Øre) på Rømø« ikke som det efter ordstillingen måtte hedde »Af Rømø i Øregården«. Jeg ser heller ikke nogen grund til med Moritz at oversætte det: »Af Øris gård«, som om Øri var et personnavn. Der er dog vist mere sandsynlighed for, at navnet stammer fra den nære strand, end for, at det indeholder noget personnavn. Efter min mening er det det nuværende bynavn Juvre eller Juerr med dvælen på r, som det lyder i folkemunde derovre. Vi træffer ellers først navnet ved 1542 i fortegnelsen over afgifterne af Tørninglen¹¹². Der hedder det et sted »Yre« og et andet »Ure« eller »Orrye«. Det sidste, der er tilføjet i klammer, kan man vist godt lade ude af betragtning. Om der sprogligt er noget til hinder for overgangen Øre – Yre – Ure – Juerr, er jeg ikke i stand til at bedømme. At der er rimelighed for den sidstnævnte over-

gang, mener jeg at se en støtte for i den kendsgerning, at ordet »Yver« på Rønmø lyder »Juer« uden dvælen på r. Er der så blot mindste sandsynlighed for, at den førstnævnte overgang har kunnet ske, er der næppe noget som helst i vejen for at antage, at »Oldemoders« Øri er det nuværende Juvre. Byens beliggenhed taler for det. Den ligger på nordenden af øen og har sandsynligvis oprindeligt haft den nøgne strand tæt op ad sig på tre sider. En yderligere støtte kunne denne antagelse finde i, at af de to helgårde, som byen oprindeligt bestod af, har netop den ene, senere delt i 5 sjettedele og 2 tolvtedels gårde, ligget under domkapitlet. Deres ejere kaldte sig endnu ved 1800 kapitelstjenere. Det tør vel altså anses for nogenlunde givet, at de 16 tønders smør (senere nedsat til 12) og 120 oste har været kapitlets indtægt af en gård, det ejede i Juvre.

Den her omtalte indtægtsfortegnelse stammer, efter hvad den selv angiver, fra 1291. Den har imidlertid senere fået adskillige tilføjelser. I tilslutning til den første sætning (om indtægten af Juvre) er der skrevet med en lidt senere hånd: de tofte(n) mark i attingh terrarum. (Af Toftemark 1 otting land). Det kunne man vel, som jeg da også før har gjort, antage for at være Toftum, der var tale om. Denne antagelse må dog vist opgives, dels fordi der ikke er nævnt nogen afgift og dels fordi det vist er sandsynligst at finde Toftum i faræe tofth, hvor afgiften er nævnt. Det er da, som dets stilling også tyder på, kun en nærmere forklaring til gården i Juvre.

Der er endnu spørgsmålet, hvor den anden gård (alia curia), der svarede 9 tønders smør, har ligget. »Oldemoder« angiver dog selv stedet. Over Rimø er der nemlig med en anden hånd skrevet hyelm¹¹³. Moritz¹¹⁴ formoder at dette »hyelm«, der i en anden forbindelse nævnes igen 1350 som helm, er det, der endnu findes i navnet »Helmodde« som betegnelse for en tidligere pynt syd for Havneby. Der har ganske vist ligget en by her, og den er ikke, som Moritz antager, gået under 1362, men bestod ifølge Riberhus lens regnskab¹¹⁵ endnu 1618 som et fiskerleje »Hellemod« med 6 huse. 1621 nævnes der sammesteds endog 9 huse. Det har altså på den tid endnu været i vækst, men på Johannes Meiers kort af 1643 ses den ikke mere. Muligvis er den gået til grunde i 1634. Jeg tror dog ikke, det er der man skal søge det her omtalte »hyelm« eller »helm«. De ejendomme, som »Hellemod« nævnes sammen med, er nogle helt andre end dem, der i »Oldemoder« nævnes sammen med »hyelm«. Hellemod står – i modsætning til kapitelsejendommene på Nørlandet – i samme forhold til bispestolen som hele det øvrige Sønderland, mens »Hyelm« er kapitelsejendom. »Hyelm« må derfor sikkert søges på Nørlandet, sandsynligvis i Kongsmark, hvor navnet også endnu findes i et

klitparti, Helmbjerger, sydvest for byen. Til støtte for den antagelse af, det er her hyelm skal søges, tjener da også det, at en del af Kongsmark stod i samme forhold til kongeriget som Juvre. Det var enklave, men på en anden måde end Sønderlandet. At der var en forskel i den henseende ses bedst af, at Tvismark, eller vel snarere Padborg, der senere kaldes Nørre Tvismark, for størstedelen hører under Riberhus på samme måde som Sønderlandet, nemlig som del af Rømmø birk.

1350 fik kapitlet sin ejendom i Hyelm udvidet, idet rådmænd Nicolaus Bakæ i Ribe til afholdelse af sin årtid skænkede det jorder på Rømmø, hvoraf der gaves en afgift af tre skilling sterling, og som var beliggende på et sted, der kaldes »Hyelm«¹¹⁶.

Således har vi allerede i nogle af de første optegnelser i »Oldemoder« fundet oprindelsen til alle enklaverne i Juvre, Toftum og Kongsmark. Tilbage står endnu de i Tvismark, hvorved der som sagt i denne forbindelse vistnok forstås både Padborg og Tvismark. Måske har vi her det, som biskop Peder Thuresen den 25. juli 1347 skænkede til Ribe bispestol, imod at hans efterkommere til evig tid hvert år skulle lade holde en messe om den hellige Anna, Marias moder¹¹⁷.

Endelig nævnes endnu i Riberhus slots jordebog for 1608–1609 »Fruerdall«, en nu forsvunden by, hvis sted vises i en hedeslette vest for Tagholm og hvis tilliggende måske nu må søges blandt de til Tagholm hørende jorder. Tagholm er måske endog kun det genopstandne »Fruerdall«. Denne nu længst forsvundne by må have hørt til Sønderland. I ethvert tilfælde betalte Hanns Jesperszenn af Fruerdall ligesom det skat til Riberhus. Og hans ejendom må endnu i 1608 ikke have været ringe. Han er nemlig Sønderlandets allerstørste skatteyder, idet han står for 8 mk lybsk, hvad der svarer til to helgårde. De to største skatteydere næst efter ham betaler hver kun 4 mk, altså for en hel gård.

Da Fruerdal ikke findes på Meiers kort af 1643, mens Tagholm er angivet der, dukker det spørgsmål op, om Hans Jespersen ikke i årene mellem 1608 og 1643 er veget for sandflugten og har bygget sin ny gård østen for klitterne – i Tagholm, der jo netop omfatter to gårde foruden et landbolssted. Ganske vist synes beboelsen ikke at være helt forsvundet endnu i 1664. Da nævnes nemlig endnu Peder Chrestensen som skatteyder, men ganske vist kun af 4 skæpper hartkorn, mens ikke færre end fire af Sønderlandets øvrige bønder har ejendomme til 4 tønder hartkorn hver. Det ser efter det ud til, at sandflugten må have hærget slemt på det strøg i tiden mellem 1608 og 1664, vel også længere frem i tiden. I øvrigt er det jo ikke ganske sikkert, at stedet har været beboet endnu så sent som 1664. Navnet kan godt være bleven stående i skattelisten

endnu nogen tid, efter at den sidste ejer har forladt det. Men forskellen mellem skattebeløbene: to helgårde i 1608 og en halv tønde hartkorn, vistnok en kvart gård i 1664 taler jo tydeligt om en ødelæggelse, der på det sted kun kan skyldes sandflugten.

Når vi nu vil have svar på spørgsmålet: Hvornår og hvorledes er alle disse forskellige ejendomme kommet under kronen? så kan der formentlig gives et temmelig sikkert svar for bispestolens ejendommene (Sønderlandet, Fruerdal og Sønder- og Nørre-Tvismark) vedkommende. De er nemlig bleven inddraget ved recessen af 30. oktober 1536 og lagt under Riberhus len. Første gang vi, så vidt mig bekendt, træffer på dem som dele af dette, er i Riberhus lens jordebog for 1562–63¹¹⁸. Her nævnes der først 4 skatteydere under »Rømme«, derefter 18 under »Sønderhede«, 4 under »Hieby« og desuden 21 »Bolsmandt« eller »Baadsmandt«. (Ordet er utydeligt, men skal dog vist nærmest betyde bådsmænd, fiskere. Et lignende antal er nemlig i Riberhus lens regnskab 1618–19 opført under fiskerlejerne »Rømis Haffn« og »Hellemod«). At der her er tale om hele Sønderlandet, kan jeg ikke påstå, men jeg er tilbøjelig til at antage det. Af jordebøgerne fra 1603 og de følgende år fremgår nemlig, at den opførte skat ydes af 3½ helgårde, 5 trekvart-, 8 halv-, og 10 kvartgårde, tilsammen 55 kvartgårde. Og flere kan der efter senere opgivelser at dømme næppe have været. At der foruden fiskerlejerne, havnen, og det senere forsvundne Helmodde kun nævnes to byer, Sønderhede (eller Sønderhoved) og Hedeby, anser jeg ikke for at være til hinder for den ovennævnte antagelse. Af alle de mange andre bynavne, der *nu* findes sønden for kirken, har jeg nemlig ikke fundet et eneste i noget dokument eller nogen optegnelse fra før 1737¹¹⁹. Derimod møder man enkelte gange nogle navne, som nu ikke bruges mere. I senere tilføjelser til ærkedegnens jordebog af 1588 findes således Kromisz (1620 Kromousz) desuden af nu ikke mere brugte navne Sønderho i flere former og Hee. På Meiers kort over den vestlige del af Haderslev amt¹²⁰ findes foruden »Suderhouet« og »Hiede« kun »Osterby«. De øvrige navne (Vraa, Mølby, Vestergaard osv.¹²¹) bærer heller ikke større præg af ælde, end at de godt kan være opstået i en meget sen tid.

Der kan ikke være tvivl om, at de nævnte bynavne i jordebogen omfatter hele Sønderlandet. Foruden dem findes, som vi har set, en mand i »Fruerdall« og to i »Tvismark«.

Dette bispeeje blev altså 1536 lagt til Riberhus len, men dermed var dets tilhørsforhold dog ikke varigt afgjort. I Riberhus jordebog for 1603–04 fortælles nærmere om dets skæbne, at »Ballum Birck med Rømme Oelandt og Listøe Lannde, som tilforne war beliggendis till Riberhus og

ehr for nogen forledener Aar aff S. och høilofflige Konning Frederik 2. forlende till s. Peder Rantzow wdi hans Lifesthüde Dock efter at Peder Rantzow ehrr wdi Mochelmor Anno 1602 sidstforleden wdi Døden affgangen ehr samme Ballum Bierck med forn. Rømme och List Øelande igien forfalden till Kongl. Majestæts Befaling thill welbyrdige Albert Kongelig Majestæt og Kronen och effter Lensmand paa Riberhus wdi gien som tilforn vnder Riberhus«. I jordebogen for 1607–08 betegnes som vi så »Rømme« nærmere som »Then søndre Part aff Landet«. 1661 kom det til at ligge under Møgeltønderhus¹²², men blev atter i 1682 overdraget til kongen. Dermed var det endelig kommet i ro.

Indtil 1864 hørte det som de andre enklaver i Sønderjylland under den danske krone og havde dansk lovgivning. Ved Sønderjyllands afståelse til erobrerne måtte det følge dette, men sammen med Nordslesvig stemte det sig også tilbage til fædrelandet igen, da befrielsens time slog efter Tysklands nederlag i krigen 1914–1918.

Kapitlets ejendomme på Nørlandet synes meget længere end bispestolens på Sønderlandet at være bleven ved at stå i det nedarvede forhold – nemlig til domkapitlet og først i en meget senere tid at være bleven inddraget under kronen og lagt under Riberhus. Hvornaar det er sket, savner jeg oplysning om. P. J. Manøe¹²³ nævner 1682 som det år, da også det er sket. Det er ikke usandsynligt, at han har ret. I ethvert tilfælde synes kapitlet at have haft sine ejendomme i Juvre endnu 1653. Det nævnte år stadfæstes nemlig et skøde på den gård, Manøe senere ejede, af en kannik i Ribe »Iffver Wind till Nørholm, Ridder, Danmarcks Riiges Raad, Hans Kongl. Majestæts Befalingsmand wdi Dollum Kloster«¹²⁴. Også af en forordning, som Hans Schack, lensmand til Møgeltønderhus og Gram, og amtmand i Ribe udstedte den 28. marts 1665 vedrørende betalingen af skatten fra Rømø fremgår det, at kapitlet endnu havde ejendomme derovre, af hvilke Hans Schack dog, som det synes oppebar indkomsten. Det hedder nemlig, at øen skal betale skatten til birkefogden i Ballum »samt denen die Ihre Excellence der Herr Feldherr vom Kapitel bekommt«. Oprindelsen til alle enklaverne på Rømø synes således uden vanskelighed at kunne forklares af forholdet til Ribe bispestol og domkapitel.

Inden jeg forlader dette punkt, skal jeg endnu nævne, at Sorø kloster i sin tid også som før nævnt har haft ejendom på Rømø. I året 1190 overlod det den til Knudsbrødrene i Odense¹²⁵, og disse fik den 1226 stadfæstet af pave Honorius III.

Hvorledes Sorø kloster er kommen i besiddelse af disse ejendomme,

har jeg ingen oplysning om. Sandsynligvis er det kongelev, der er bleven givet det. St. Knuds kloster i Odense fik således 1140 eller 1141 de kongelige indtægter af øen Sild som gave af Erik Lam¹²⁶. Der vides ikke noget om, hvor længe klosteret har beholdt sine ejendomme på Rømø, men utænkeligt er det ikke, at de i tidens løb er gået over i Ribe bispestols eller domkapitlets eje og således er bleven et led i enklavedannelsen.

Den slesvigske del af Rømø hørte under Hvidding herred og med det under Tørning len, senere under Haderslevhus amt. Den havde sit *tingsted* i Brøns.

Den kongerigske del, eller rettere sagt den del af den, der oprindelig var bispegods, dannede, som det fremgår af Kristian I.s gavebrev af 1468, et eget birk under bispestolen. Senere blev dette lagt sammen med eller ind under Ballum birk. Dog synes det ikke ligefrem at være bleven indlemmet i dette, men at have bevaret sin selvstændighed ved siden af det. Anderledes kan det næppe tydes, når der i Riberhus lens jordebog 1603–04 tales om »Ballum Birck med Rømme Øelandt og Listøe Lande« eller Christian III i et åbent brev 1549¹²⁷ udsteder en befaling til alle »Bønder og Tienere udi allt Møgeltønder lenn, Trøjeborg Leen, Brincke, Bollumbyrck oc paa Rømme«. Det er vistnok denne *relative* selvstændighed, det mistede ved overdragelsen fra grev Schack til kongen i 1682 og ikke, som Moritz¹²⁸ mener, sin egentlige selvstændighed som birk. Den var sikkert for længe siden gået tabt. Overdragelsen til kongen i 1682, der efter det ovenanførte også må antages at have gældt kapitelsejendommene på Nørlandet, synes kun at have berørt de administrative forhold. Med hensyn til retssager vedblev distriktet at høre til Ballum birk under grevskabet Schackenborg. Siden 1661 vides det at have haft sit tingsted i Ballum¹²⁹. Om der nogen sinde har været et eget tingsted på øen vides ikke. Dog er der nu og da bleven holdt tingdag derovre. Således den 28. februar og 1. marts 1709 i Mikkell Petersens hus i Tvismark, hvor som før omtalt Toftum grandvilkår blev tinglæst. I den tyske tid holdtes der også tingdag derovre, så vidt huskes en gang fjerdingårlig.

Fra 1682 til 1864 vides der ikke at være sket nogen videre forandring. Omskiftelserne i det sidste halvandet hundrede år før denne tid havde da også været så mange og store, at det nu gerne kunde være nok foreløbig. Desværre kunne det ikke siges, at brogtheden var bleven mindre ved dem. I ethvert tilfælde var der mere end nok af den igen. Forholdet var nemlig nu dette: Størstedelen af Nørlandet var slesvigsk og lå med hensyn til rettergang og forvaltning under Hvidding herred, Haderslevhus amt, og lød Jydske Lov. Sønderlandet og kapitelsgodset på Nørlandet var derimod kongerigske og lå til Ballum birk, med hensyn til rettergang

under grevskabet Schackenborg, i forvaltningssager under Riberhus amt. Her gjaldt Christian V.s lov. I kirke- og skolesager og med hensyn til fattigvæsen lå såvel Nør- som Sønderlandet under Ribe stift og dansk lovgivning. Siden henholdsvis 1814 og 1819 kom hele øen med hensyn til jordemoder- og toldvæsen til at høre til hertugdømmet.

Hver af de to dele, øen i statsretlig henseende var delt i, havde sin egen »landfoged«, der havde politimyndighed, var skatteopkræver, skifteforvalter, medlem af karantænekommissionen og for den slesvigske dels vedkommende tillige strandfoged, i slutningen af det 18. århundrede, som det synes, tillige betroet med et vist toldopsyn. Desuden havde de såvel af det danske som det tyske kancelli fået tilladelse til at udstede pas for søfolk og var i dette øjemed forsynede med et embedssegel¹³⁰. Besættelsen af embedet foregik ikke ens på de to dele. For den kongerigske dels vedkommende foreslog indbyggerne 3 personer, blandt hvilke stiftamtmanden i Ribe valgte en, hvorimod landfogden i den slesvigske del udnævntes af amtmanden i Haderslev.

Selvfølgelig måtte en så fortvivlet fordeling af et så lille område af føde utallige rivninger mellem indbyggerne indbyrdes og blive en kilde til evindeligt misnøje. Ret karakteristisk i den henseende er Juvre med sin omtrent ligelige fordeling til begge sider. Det er også den af byerne, jeg gennem J. P. Manøes efterladte papirer har de fyldigste oplysninger om.

Der er allerede på de pågældende steder fortalt om, hvorledes modsætningen mellem Riberhus og Haderslevhus tjenere gjorde sig gældende i striden med staten om det nydannede land nord for Juvre og endnu mere i ordningen af indbyggernes indbyrdes forhold i fællesskabets tid. Netop i en sag af den art dukkede modsætningen imidlertid op på ny, næsten tredive år efter at prøjserne havde gjort ende på den retsligt forskellige stilling. Det var under den før omtalte lange proces om ophævelse af fællesskabet på Strand og Ejland. Den ene af parterne, kapitelstjernerne, mente at kunne gøre krav på hele Ejlandet, og det så flere gange ud til, at en hård strid om ejendomsretten til dette skulle falde midt i kampen om ophævelsen af fællesskabet, dele byens befolkning efter helt andre linjer, end den første tvist havde gjort, og gøre det i forvejen yderst indviklede stridsspørgsmål endnu mere bundløst, end det var.

I firserne af det 18. århundrede udkæmpedes en strid om besættelsen af landfogedembedet. Også den bundede i det forskellige undersåtsforhold.

I slutningen af 1784 eller begyndelsen af 1785 indgav et par mænd, vistnok fra Sønderlandet, en klage over den Riberhus landfoged, Jørgen Jørgensen i Juvre. Selve klagen kender jeg ikke, men af landfogdens imø-

degåelse af 28. februar 1785, hvoraf der findes en afskrift blandt P. J. Manøes papirer, fremgår, at klagerne har anket over, at han har »landkassen og dens tre nøgler i hånd og forvaring«, at han er blevet landfoged uden at være bleven valgt til det, at de ikke kan få landkassen at se, end mindre penge eller breve, ja ikke en gang deres »vilkårsbrev«, og at han »enhører under et andet distrikt¹³¹ og har ikke del med dem i ager, eng og bjergskifter« osv. Endelig beskylder de ham indirekte for at have været uredelig.

Lige overfor det erklærer landfogden først, at klagerne ingen ret har til at fremføre deres anker i alle lodsejeres navn »da de dog ikkun have nogle Sønderlands Beboere med sig og slet ingen af Kapitelstienerne eller danske Undersaatter paa Nørlandet«. Med hensyn til kassen og nøglerne gør han gældende, at det har været ligesådan i hans to sidste formænds tid. Han vedgår, at han ikke er bleven valgt af beboerne, men det har hans tre sidste forgængere, Peder Holm, der havde været landfoged i 10 år, og før ham igen birkeskriver Detlefsen og birkedommer Terp, heller ikke været¹³². Frem for sine forgængere, der også »boede i et andet distrikt« havde han søgt at gøre det mageligere for dem på Sønderlandet ved at holde en mand i sit sted derhenne. Kassen og dokumenterne havde han tit nok tilbudt at forevise, og med hensyn til beskyldningen for uredelighed henviser han bare til de reviderede og kvitterede regnskaber for de sidste år.

Stødet til klagen synes at være kommen fra kapellanen L. Helbæk. Han er åbenbart af amtsforvalter justitsråd Christensen i Ribe bleven opfordret til at begrunde den nærmere, og indgiver den 27. marts 1776 en med fremmedord og salvesfulde fromme talemåder spækket »Pro Memoria«, hvori han efter mange omsvøb og rigelige forsikringer om sine gode hensigter omsider bringer beskatningsforholdene på tale og påstår, »at de Sønderlands skatter af ½ Gaard dobbelt saa meget som en Kapitels Tienere, der dog i Landeriets Quantitet og Qualitet ejer mere end dobbelt«.

Kapellanen blev holdt hen med et løfte om undersøgelse. Imens synes hans brev at være bleven sendt til P. J. Manøe til erklæring. Denne skriver¹³³ nemlig til justitsråden og omtaler kapellanens brev, som han samtidig sender tilbage, som »et narrebrev, ikke værd at svare på mere, end hvad Deres velbyrdighed allerede har svaret, thi De ser selv, det er fuldt af ondskab, blandet med hykleri«. Imod påstanden om Sønderlandets overbebyrdelse med skat siger han, at det er lige omvendt. Mens ½ Sønderlands gård nemlig betaler 4 rigsd. 22 sk., betaler ½ gård af kapitelstjenerne 8 rigsd. 37 sk.

Her var årsagen til misfornøjelsen hos de kongerigske altså den, at de havde fået en slesvigsk landfoged, men samtidig var de førstnævnte på Sønderlandet misundelige på dem på Nørlandet som følge af skattefordelingen. Måske stammer forskelligheden i denne fra den tid, da de endnu havde hver sit herskab i bispestolen og domkapitlet.

Som før nævnt (S. A. 1903 s. 229) gjorde de slesvigske i Juvre 1799 forsøg på at tilegne sig det nydannede land nord for byen, således at det blev udlagt som løn for deres landfoged. Selvfølgelig satte de kongerigske sig imod denne plan og fik den forpurret.

Således vil der vel næppe være gået et år uden at det forskellige statsretslige forhold har affødt rivninger. I Juvre, hvor partierne var omtrent lige stærke, måtte disse stridigheder virke mest forstyrrende. Intet under derfor, at der i slutningen af det 18. århundrede fra denne by fremkom et forslag om at skaffe byen ensartet lovgivning¹³⁴. Forslaget gik ud på, at den slesvigske del af byen skulle lige som den øvrige del lægges under Riberhus, mens de spredte riberhustjenere i Toftum, Nør- og Sønder-Tvismark og Kongsmark så til gengæld skulle henlægges under Haderslevhus amt.

Et lignende forsøg havde været gjort i 1734¹³⁵, idet amtmanden i Ribe Chr. Carl v. Gabel foreslog at drage øerne Før, Sild og Rømmø helt ind under kongerigsk lovgivning. Christian den VI afkrævede de kongelige råder på Gottorp et skøn i sagen. De erklærede sig dog imod forslaget, idet de påstod, at de nedarvede forhold ikke havde affødt stridigheder blandt beboerne, og at disse var meget godt tilfredse med Jydske Lov og førte de færreste processer i hertugdømmet Slesvig.

Begge gange var forsøget forgæves. Forholdet blev, hvad det var, og beboerne måtte selv se, hvordan de kunne enes. Siden 1815 havde de fælles landfoged, hvad der dog antagelig ikke har ændret forholdene stort til det bedre.

I denne forbindelse skal der endnu kun fortælles om en strid mellem landsherrerne fra den tid, da også de endnu var forskellige: hertugen og kongen. Det her henhørende skal hovedsagelig fortælles efter Moritz¹³⁶, der har fyldigere oplysninger end jeg om denne sag.

I det 16. århundrede var Vesterhavet slemt hjemsogt af sørøvere. En sådan løb i maj 1572 ind i farvandet inden for Rømmø. Blandt dens mandskab var en mand ved navn Jørgen Jespersen fra Rømmø, som var bleven lokket om bord i Holland. Han sneg sig i land på Rømmø, og da røverhøvdingen kom i land med en del af sine folk, blev de overfaldet og fanget af den skare, Jørgen Jespersen i en hast havde fået samlet. Høvdingen blev hårdt såret. De røvere, der endnu var om bord, gjorde nu

forsøg på at flygte, men ukendte med farvandet løb de på grund. Jørgen Jespersen og hans folk entrede skibet og tog hele besætningen til fange. Da skibet nu imidlertid sad på hertugeligt område, befalede strandfogden ham at lade det urørt, indtil begge amtmænd kom til stede. Men Jørgen Jespersen, der må have været en ret handledygtig mand, skød på hertugens embedsmænd i stedet for at adlyde, fik skibet flot og førte hen i kongeligt farvand. Amtmanden i Ribe, Erik Løkke, lagde nu, trods indsigelse fra amtmændene i Haderslev, beslag på skibet og lod det føre til Ribe, hvor de 15 sørøvere, der var bleven taget til fange, blev hængt. Hertugen besværede sig hos kongen over amtmændens fremfærd og forlangte skib og ladning udleveret, fordi det var bleven taget på hans grund, mens kongen holdt på, at hele forvandet, som skibet var bleven taget i, efter kong Hans' dom af 1483¹³⁷ hørte til Ribe bys farvand, og at skibet derfor tilkom ham. Der førtes en årelang strid om dette spørgsmål, som først afgjordes ved Koldingrecessen 1576. Det bestemtes ved den lejlighed, at vrag skulle tilfalde den af fyrsterne, på hvis grund det drev i land.

Rømø skulle, som hele det øvrige Sønderjylland, under fremmedregimente, inden den kunne slippe ud af den fortvivlede middelalderlige inddeling og det uensartede styre, der fulgte deraf. Ved forordningen af 22. september 1867 og 9. april 1868 blev øen, som naturligt var, lagt under Tønder kreds og herredsfogden i Visby. Den lokale myndighed, svarende til sognefogden andre steder, vedblev landfogden – men nu kun en for hele øen – at være, indtil landkommunalordningen af 4. juli 1892 delte øen i tre kommuner, nemlig Juvre kommune, omfattende Juvre, Toftum, Bolilmark og Padborg, Kongsmark kommune, hvortil hørte Tvismark, Kongsmark og Tagholm, og Kirkeby kommune, der omfattede hele Sønderlandet. Den nærmeste myndighed var ellers den kommissariske amtsforstander i Bredebro.

Skatter og afgifter.

Skønt kirke- og skolevæsen først skal omtales senere, anser jeg det for rigtigst for de ældre tiders vedkommende allerede her at tage afgifter, der står i forbindelse med disse institutioner, med i betragtning. Som følge af forholdet til Ribe bispestol og domkapitel må de kirkelige og borgerlige afgifter, navnlig i ældre tider, nemlig anses for så sammenfiltrede, at det næppe vil være muligt at gøre rede for hver art afgifter for sig. Uden tvivl må afgifterne til bispestolen og domkapitlet i mange tilfælde til dels anses for borgerlige skatter eller trædende i deres sted. Mine kilder er altfor mangelfulde til, at jeg kan give en fuldstændig rede-

gørelse for skatteforholdene på øen, men de spredte oplysninger, jeg har, turde måske alligevel gøre krav på interesse. Som følge af materialets mangelfuldhed skal jeg kun meddele afgifterne således, som jeg kender dem, og kun i de tilfælde, hvor jeg mener at have tilstrækkeligt stof til det, skal jeg prøve på at give en oversigt over, hvad der i alt udrededes af øen i en bestemt tid.

I kong Valdemars jordebog nævnes øen med tilføjelsen: h u. h a. (hus, hare). Det menes at skulle betyde, at der her var harejagt, og at kongen havde et jagthus. Lige som ved de andre øer nævnes der ikke nogen afgift. Den ældste opgivelse af afgifter fra Rønmø er derfor den i »Oldemoder« angivne: 25 (senere nedsat til 21) tønnder smør og 120 oste af kapitlets ejendomme i Juvre og Kongsmark og 12 tønnder smør samt 120 oste af faruetofth¹³⁸. Til de sidstnævnte kom efter 1350 de tre skilling sterling af de ejendomme i »hyelm«, som Nic. Bakæ skænkede kapitlet. I den omtrent samtidige kirkeliste i »Oldemoder« er Rønmø opført med en afgift af 4 skilling sterling. Dette er kun halvt så meget som f.eks. Hvidding, Roager, Skærbæk, Døstrup, Brede og Møgeltønnder ydede. Moritz slutter deraf, at Rønmø allerede den gang var en fattig ø. Dertil må dog siges, at sogne som Højrup, Spandet, Vodder, Seem, Mjolden, Randerup, Hjørpsted og Skads ikke ydede mere. Måske har disse sidstnævnte sogne også været fattige. Imidlertid synes den store indtægt af ost og smør, kapitlet havde alene af sine ejendomme i Juvre og Kongsmark, ikke at tyde på nogen stor fattigdom på øen. Kapitlets *hele* indtægt af disse varer var 41 tønnder smør og 280 oste. Hvad det fik fra Rønmø (25 tønnder smør og 120 oste) var således betydeligt over halvdelen af det hele.

Efter den tid træffer vi ikke på nogen fortegnelse over afgifter fra Rønmø før 1530. I jordebog over Ribe kapitels gods¹³⁹ fra dette år nævnes under Ballum birk der fra øen 5 mand, hvis samlede afgift udgør 1 gyl-den, 24 skilling og 4 fjd. smør.

Fra 12 år senere har vi en fuldstændig fortegnelse over afgifterne fra den slesvigske del af øen, nemlig i Tørninglens jordebøger fra 1542¹⁴⁰. Her opføres der nemlig under »Pengeafgift af kronens jordegods« i »Ure« (Orrye) 4 mand med tilsammen årlig 9 mk. 15 sk., i Toutum 7 mand med tilsammen 14 mk. 3 sk. 12 penning årlig, i »Konsmarck« 4 mand med 3 mk., i »Bolimarck« (Bolillemargk) 5 mand med 7 mk og i »Tvysmarck« 4 mand med 12 mk. 7 skilling.

Ved siden af det betaltes der »overskat i Tørninglen« 4 gyl-den af hver plov. Det blev for fem mand i »Yre« 24 sk., for seks i »Toutum« 27 sk., for fire i »Kongsmark« 3 sk., fem i »Bolimarck« 6 sk. 9 penning og for fire i »Tvysmark« 12 sk. 7 penning.

Der er for Bolilmarks vedkommende især for de tre's skattebeløb en iøjnefaldende forskel fra de andre byer. Har gårdene været ringere? Måske hærgede af sandflugt?

Den samlede afgift var altså i »pengeafgift« 46 mk. 3 sk., i overskat 130 mk., tilsammen 176 mk. 3 sk. Det var de afgifter Nørlandets slesvigske beboere havde at udrede 1542.

For Sønderlandets vedkommende kendes der ikke nogen afgiftsfortegnelse på alder med »Oldemoder«. Først 20 år efter Tørninglens jordebøger findes der i Riberhus lens jordebog¹⁴¹ for 1562–63 en ligeså fuldstændig liste for Sønderlandets vedkommende, som vi i den førstnævnte har for Nørlandet. I denne nævnes først under »Rømme« uden nogen bybetegnelse 4 skatteydere med tilsammen 7 mk. lybsk, dernæst under »Sønderhede«¹⁴² 18 skatteydere med tilsammen 38 mk. lybsk, under »Hieby« 4 med 10 mk., under »Tuismarck« 1 med 18 sk. og 1 med 2 mk. lybsk og desuden 21 »Baadsmandt aff Rømme« med hver 8 sk. Tilsammen udgør disse afgifter 68 mk. lybsk og 10 sk. Dette er altså den afgift, der svaredes af bispestolens tidligere eje: Sønderlandet og et par ejendomme i Tvismark. Bådsmændene har vistnok, i det mindste hovedsagelig, hørt hjemme på Sønderlandet. Går vi ud fra, at afgiften af den slesvigske del var den samme i 1562 som i 1542, og at kapitelstjernerne på Nørlandet svarede lignende skatter som de slesvigske – det ville omtrent udgøre 42 mk. lybsk. – så ville øens samlede skatteafgift ved midten af det 16. århundrede have været

af Nørlandets slesvigske del	176 mk. lybsk	3 sk.
af bispestolens tidligere eje	68 mk. lybsk	10 sk.
af kapitelstjernerne på Nørlandet	42 mk. lybsk	sk.
	<hr/>	
	286 mk. lybsk	13 sk.

Sammenlignes dette beløb med det, der samtidig betaltes f.eks. af et sogn som Hvidding, hvis landbrugsareal i nutiden ifølge Trap: De sønderjydske Landsdele 1929 var rigelig et hundrede ha. større end Rømø, så er denne ø's afgift i 1542 – 62 forholdsvis meget større end dette sogn, nemlig 286 mk. lybsk 13 sk. mod 169 mk. 12 sk.

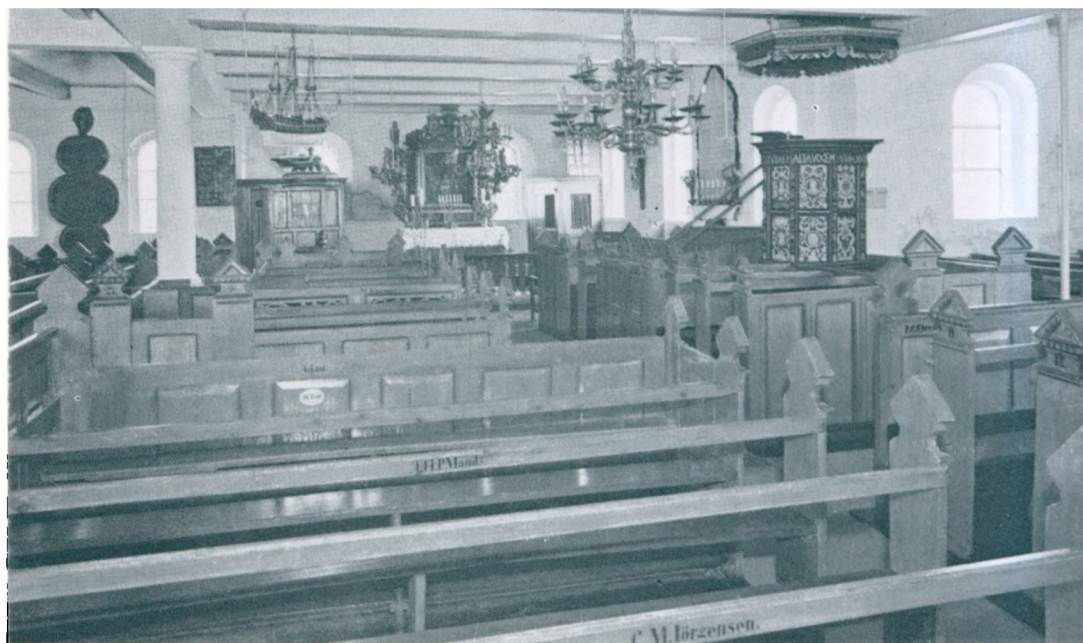
Omtrent et hundrede år senere forordnede Hans Schack, der i 1661 havde fået Møgeltønder i len, og samtidig dermed Rømø, List, Amrum og Vesterland Før, under 28. marts 1665, at »øen Rømø, så længe Deres Majestæt ikke forhøjede contributionen, skulle betale til birkefoged Andreas Thomsen i Ballum sammen med det, som hr. feltherren får fra capitlet

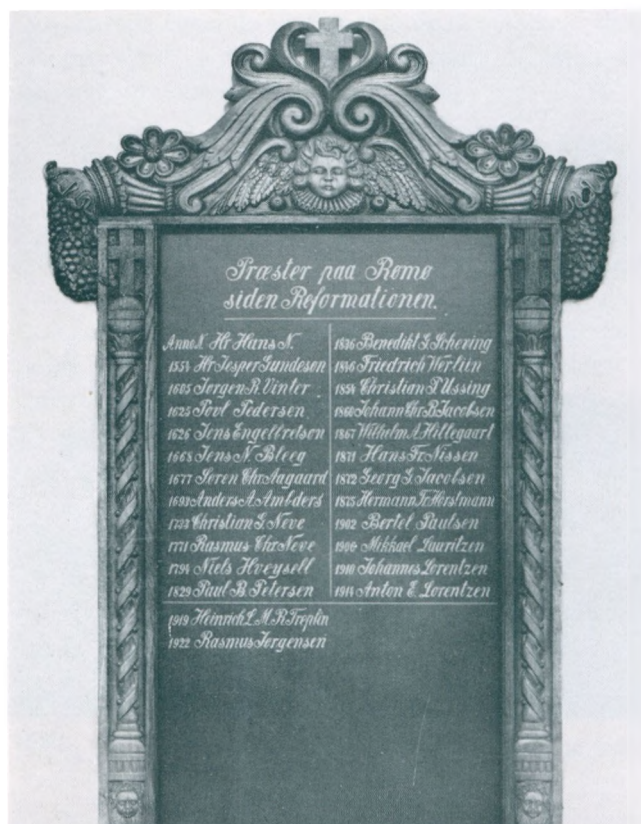
Kirken set fra nordvest.

Kirken og præstegården set fra sydvest.

Romo kirke indvendig. Stjerne Foto, Århus.

Præstetavlen i Rømo Kirke, skåret af bager Brodersen d. Æ., Hjørpsted, afsløret 1937.
Fot. A. Martinsen, Højer. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Toftum gamle skole. Her begyndte Thade Petersen sin skolegang. Fot. A. Skov, Arhus.

Skole og lærerbolig i Kongsmark set fra nordøst. Bagest i billedet den nuværende nedlagte skole opført 1871, forrest i billedet (med flagstang) den ældste skole, nedrevet omkring 1910, sammenbygget med den gamle lærerbolig

Sønderhy skole, hvor der holdtes skole til for ca. 15 år siden. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Lærer Hans Olde Petersen ved lærerboligen i Kongsmark

i landgilde og tjenestepenge	270 rd.
i contribution og magasin	80 rd.
	Summa 350 rd.

som skulle betales i to terminer, »sammen med frøkenskatten 6 rd. hver termin«¹⁴³.

25 år senere, 1690, svarede den hertugelige del af Rømø til Haderslevhus

Gammel pligt	19 rd. 16 1/2 sk.
Forhøjelse	9 rd. 32 1/4 sk.
32 snese rokker, værd	8 rd. – sk.
62 22/25 qvrt skuller, værd	25 rd. 37 3/5 sk.
	62 rd. 38 7/20 sk. ¹⁴⁴

Gammel pligt og dens forhøjelse var en slags statsskat, en afgift til landsherren, som fra Arilds tid betaltes i penge¹⁴⁵. Efter den måde, der grupperes på i jordebogen, må den til pengebeløb omsatte afgift af skulde og rokker høre til samme kategori.

De afgifter, de to næsten lige store dele af øen har haft at svare til hver sit herskab, synes at have været nogenlunde lige store, men de faldt en del forskelligt, og det fejler næppe, at hver af parterne altid har haft lettest ved at se den anden parts fordel og sin egen byrde, så at delingen foruden at skabe mange praktiske vanskeligheder blev en kilde til idelig utilfredshed.

Ved forordning af 20. august 1743 udskreves ekstraskat også i de ovennævnte kongerigske distrikter på øerne. For deres vedkommende ophævedes den dog ved en ny forordning af 22. februar 1744 med den begrundelse, at de »i stedet for alle slags skatter svarer til Ribe amtsstue en vis årlig afgift«. Den ny indkomstskat, der under pengevanskelighederne i begyndelsen af sidste århundrede ved forordning af 1. oktober 1802 pålagdes i kongeriget, slap de dog ikke for. På Sønderlandet udgjorde den 1805 80 sk. for hver tønne hartkorn, eller ialt 44 rd. 56 sk. af de 53 tønner 4 skæpper hartkorn. For Tvismark var den 1 rd. 64 sk. af hver tønne hartkorn, eller ialt 19 rd. 16 sk. af de 11 td. 4 sk. der fandtes der. Dertil kom forhøjelsesafgift, der for Rømø og List tilsammen udgjorde 17 rd. 88 sk.¹⁴⁶

Et mærkeligt forhold viser sig i indkomstskattens fordeling mellem List og Sønderland Rømø med kapitelstjernerne i Juvre og Kongsmark.

Der betales nemlig af

Sønderland Rømø med kapitelstjernerne	List
1809 62 rd. 56 sk.	15 rd.
1810 81 rd. 24 sk.	18 rd. 48 sk.
1811 44 rd. 25 sk.	103 rd. 93 sk. ¹⁴⁷

Denne forskydning i forholdet fra 1810–1811 tyder på, at Rømøs skatteevne, som følge af dårlig søfart, ved den tid har været omtrent udtømt. Allerede i forvejen (1810) var de opgivne indkomster yderlig små. I reglen var de ikke en gang halvdelen af gårdmændenes på fastlandet og holdt sig gennemgående kun på højde med husmændenes. Tænkeligt er det dog også, at de tre skatteydere, der ejede hele List, før er bleven sat i skat efter for små indtægter. Disse, der i 1810 opgives til tilsammen 782 rd. 48 sk., sættes nemlig 1811 til 2899 rd. eller langt over det tredobbelte.

Endnu må nævnes en form for afgift i ældre tider, nemlig hoveri. Som det ses af P. J. Manøes »Relation«¹⁴⁸, har kapitelstjernerne i Juvre i sin tid ydet hoveri i form af »spinden og sligt«. Om dets art og omfang har jeg ikke fundet nærmere oplysninger.

I sammenhæng med skatterne skal også toldafgifterne omtales. Det ligger i sagens natur, at det er så godt som umuligt at angive nogen sum som målestok for deres størrelse. Kun en ejendommelig ordning fortjener her at nævnes.

Ved kongelig forordning af 17. oktober 1782 havde søfolkene fra Rømø fået toldfrihed for de varer, som de fra deres rejser førte med eller sendte hjem til eget brug¹⁴⁹. Det synes endog, som om alle varer, der tilførtes øen til brug på denne, var toldfri. Skipperne afklarerede hos birkedommeren i Ballum, når de sejlede ud, og ved hjemkomsten synes de ikke at være bleven underkastet noget videre eftersyn. Der boede vel en »strandkontrollør« på øen, men nogen egentlig toldbetjent synes han ikke at have været. Han skulle åbenbart kun påse, at de toldfrit indførte varer ikke smugledes over til fastlandet. I dette forhold skete der i begyndelsen af 1786 en pinlig ændring. På grundlag af en forordning af 28. maj 1785 forlangte en overordnet toldembedsmand, Guldberg, i Ribe, at skipperne inden deres hjemkomst skulle sejle ind til Ribe for der at underkaste sig eftersyn. Som naturligt var, rejste man sig straks mod dette udslag af småtskåren bureaukratisme.

Strandkontrollør N. Windter skrev straks efter at have fået Guldbergs

anordning til kommandør P. J. Manø, som den gang (i begyndelsen af marts) opholdt sig i København, og bad ham om at gøre skridt imod dette angreb på øens toldfrihed¹⁵⁰. I dette brev, som Manø i en lidt bearbejdet afskrift, privat overgav til konferensråd Schleth i general-toldkammeret, idet han bad ham virke for, at den generende ny anordning ophævedes, skildres de følger, denne ville få, således:

»Nu ventes et Fartøj hjem fra Altona med Levnedsmidler, saa vel Rug som andre Nødvendigheder, hvad vorres stakkels Siøefolk har kunnet tilkiøbe sig for deres Haandpenger, førend de ere seilede til Grønland. Deres koner, Børn og Familie hungerer og sukker hver Dag efter dets Komme, men skal de endnu først til Riibe, saa Gud hielpe os. Her er alting dyrt og intet at faae. Du ved selv, at til Riibe her fra er et vanskeligt Farvand. Inden om kan de med ladede Fartøjer ikke flyde, og uden om er det endnu meere hersarderligt, foruden det kand tage lang Tiid bort. Godset saa vel som Fartøjerne burde man jo paa saadan Tur have god Kaution for, eller Forsikring.

Skulle dette hemme til at gøre Toldsvig, da tror vi, det paa saadanne Ture bedst kunde ske, formedelst Fartøjerne sidder ved Ebbe paa Grund, og kunde muligt endnu tæt ved Riibe smugles.«

Som et punkt af betydning fremhæves også, at før havde skipperne slet ingen udgifter haft i den retning. Nu forlangte Guldberg 7 sk. af hver, og desuden skulle kontrollør Brummer betales. Skønt regeringen ellers overalt søgte at fremme søfarten, syntes det, som »vor liden Siøefart paa Rømøe bliver undertrykket. Vi kan jo ikke ophæve Siøefarten, da Folkene maa dog til og fra Landet om at fortiene Brødet«. De vilde underkaste sig »ald den strengeste Inkviering som ske kand her ved Landet«, hjælpe til ved opdagelsen om der forekom nogen toldsvig, ja måske endog hæfte solidarisk for eventuel toldsvig.

Konferensråd Schleth gav mundtlig Manø det svar, at Guldberg med rette havde udstedt sin anordning, men når der blev indgivet en besværing fra skipperne og kræmmerne på øen med ansøgning om ophævelse af anordningen, ville der sikkert blive taget hensyn til den.

Den 1. april kunne Manø meddele sine landsmænd der hjemme, at Guldbergs anordning var ophævet, og at de beholdt deres toldfrihed mod at svare en vis årlig afgift¹⁵¹. Efter hvad Moritz¹⁵² meddeler af gårdejer A. M. Lists papirer i Tagholm, skal denne begunstigelse være ophørt med 1807. Ifølge »Nachrichten von Röm«¹⁵³ er dette dog først sket 1819. Ved kongelig resolution af 16. juni det nævnte år underlagdes hele øen den for hertugdømmerne gældende toldlovgivning. Den lagdes under toldkontoret i Tønder, og toldbetjentene i Løgumkloster skulle varetage

forretningerne på Rømø. Et par år senere ansattes der en særlig toldkontrollør på øen med bopæl i Havneby. Først ved denne lejlighed skal toldfriheden være ophævet.

Indtil 1902 var en toldkrydser stationeret ved det nordøstlige hjørne af øen, foruden at der boede en toldkontrollør i Havneby ved sydenden. En af krydserens besætning blev hver anden eller tredje dag sat i land ved nordenden af øen og gik tur langs igennem den uden dog nogensinde at opdage noget mistænkeligt. Fra 1902 varetoges toldopsynet af kontrolløren og et par grænsegendarmer. Disse sidste er nu erstattet af en assistent, der bor i Bolilmark.

Værnepligten.

Hvor så stor en del af befolkningen var vant til at færdes på havet og havde ry for at være dygtige søfolk, måtte orlogsflåden selvfølgelig finde den bedste del af sin besætning. Den ældste mig bekendte ordning af øens værnepligt er Kristian VI's »Privilegium« af 28. januar 1735 for søfolkene fra hertugdømmet Slesvig, især fra vesterhavssøerne. Den forbeholder mandskabet fra disse distrikter for flåden og bestemmer, at de skal til evige tider være fri for al udskrivning til militærtjeneste til lands, men tjene flåden, når de tilsiges til det. Derfor skal de efterses og indrulleres om vinteren, når de er hjemme. De indrullede kunne dog uhindret rejse ligesom før, men havde kongen dem behov, blev det bekendtgjort ved visitationsrejserne, hvor mange hver ø skulle stille. Øen rådede selv for, hvem der skulle erstattes med andre. Lønnen var for en fuldbefaren 5 rd. månedlig, og folk fra samme ø skulle i reglen tjene på samme skib. Om vinteren kunne de rejse hjem, om de ville, og fandt de det for godt, kunne de til foråret lade sig erstatte af andre. Kom de til skade i tjenesten, fik de alt efter forholdene en passende godtgørelse eller livsvarig pension af kvæsthuskassen.

Alt i alt var det således ikke dårlige forhold, der bødes dem, der udskreves til tjeneste på flåden. Lønnen var f.eks. højere end en almindelig matros hyre, friheden var dem ikke berøvet for længere end et halvt år ad gangen, og man skulle ikke synes, at de, der var vant til at færdes mellem Grønlands isbjerger, kunne anse fjendens kugler i en eventuel krig for noget overvættets farligt. Alligevel var »kongens tjeneste« ikke yndet, og man brugte alle mulige kneb for at slippe uden om den. Et nemt og yndet middel i dette øjemed var det at tage hyre, inden udskrivningen skulle ske. Hvem der nemlig allerede havde hyre, måtte ikke udskrives. Det var derfor hyreagenternes stadige ønske, når det gik sejt med hy-

ringen, at der snart måtte ske udskrivning til flåden. Så skulle folk nok komme og tage hyre¹⁵⁴.

Skønt det antal folk, der skulle stille fra øen, sikkert ikke var synderlig stort, kunne det således tit blive vanskeligt nok at få det. Vanskelighederne har næppe været mindst under krigen i begyndelsen af sidste århundrede, da der oven i købet tiltrængtes et betydelig forøget antal. For at bøde på dem udstedtes der i 1802 en forordning, der påbød hele det indrullerede mandskab at blive hjemme, indtil udskrivningen om foråret var sket¹⁵⁵. Så nødvendigt dette skridt kunne være set fra et militært synspunkt, så fordærligt var det for øboernes erhverv. Udskrivningen skete nemlig tit så sent på vinteren, at den fuldstændig hindrede de pågældende i deres forberedelser til sørejsen, navnlig til hvalfangsten dette år. Ingen af de indrullerede kunne jo tage hyre eller på anden måde gøre sig rede til sommerens togt, inden udskrivningen var foregået. I Hamborg var det f.eks. forbudt at hyre danske søfolk, som ikke havde pas fra ministeriet¹⁵⁶. Forordningen blev endog en medvirkende årsag til, at Grønlandsfarten fra vesterhavsøerne kom i forfald. Da folkene fra øerne nemlig for en stor del ikke kunne møde til mønstring i rette tid, søgte rederne erstatning for dem andet steds, f.eks. i England, selv om de skulle give den dobbelte hyre.

Den omtalte forordning må i modsætning til de tidligere udskrivningsbestemmelser i det hele have været et stift stykke bureaukratarbejde. Mens folkene før blev udtaget hjemme på selve øen, måtte de nu fra Rømø gøre besværlige og kostbare rejser i dette øjemed. Den 3. november 1802 blev, som det ses af en kladde til et brev¹⁵⁷, alt mandskabet fra 16 år og opad fra den kongerigske del af øen stævnet til en ekstra-session i Ribe. Rejsen kostede dem tilsammen 200 rd., og så blev de oven i købet tilsagt til at møde samme steds igen den 23. februar næste år. Om noget lignende har været tilfældet for de slesvigske beboeres vedkommende, ved jeg ikke, men antager det som sandsynligt. Det ovennævnte brev er skrevet som vejledning for nogle sømænd, der, når de kom til København, skulle gøre forestilling hos admiralitetet og føre klage over de hårde forholdsregler. Brevskriveren fremfører som sin mening – hvor berettiget den er, skal jeg ikke afgøre – at da regeringen i tidligere tider er gået ud fra, at »Hans Majestæt i paakommende Krigstider i Hast hverken kand soutenere vorres Øe eller Eiendom, hverken til Vands eller Lands, men enhver Kaper kand gennem Listerdyb gaae til os, handle hvordan de vil med os og vores« og da øen er ufrugtbar, men alligevel betaler stor skat, så har den »fra ældgamle Tider til nu allernaadigst været befriet fra den faste Indrullering og fra Udskrivning til smaa Returer,

men i Krigstider har vore gamle Forfædre flittigt været med, og i disse sidste Aaringer leveret Folk til paa Vagtskibene ved Glückstadt og Altona. Disse Folk har faaet Løn af Landet til at deres kunde leve, og i Aaret 1801 var ved 100 Mennesker i Tjeneste paa Kongens Fartøier, og de, som var hjemme, stod færdig til paa første Vink at reise, saa at der i sidste Krig aldrig var et Menneske her af Øen paa nogen fremmede Skibe, men enten var de paa Kongens eller paa danske Koffardiskibe.◀

Klagerne var ikke forgæves. Den upraktiske forordning blev efter nogen tids forløb ophævet, og udskrivningen foretoges atter på en lempeligere, efter de stedlige forhold afpasset måde. Desværre havde den dog bestået længe nok til at levere et betydeligt bidrag til anrettelsen af ubodelig skade for søfarten fra øen.

Her tør vel et par af de vigtigste, af de ganske vist kun få og små *krigsbegivenheder*, Rømø har været skueplads for, finde en kort omtale. Den betydeligste af dem er besættelsen af svenskerne 1644–45. I begyndelsen af februar 1644 kom svenskerne med en flåde ind i Listerdyb, gjorde landgang på Rømø og Sild og erobrede dem. En engelsk admiral Whitte, som Kristian IV havde givet kommandoen over en flotille til beskyttelse af øerne, viste sig som en forræder, overgav skibene til fjenden og trådte i hans tjeneste. Svenskerne anlagde nu to skanser på øen¹⁵⁸ og gjorde herfra jagt på danske handelsskibe. Således kaprede de endnu i den nævnte måned 12 skibe fra Ribe ved Rømø havn. De kaprede skibe kom dog hurtigt på grund i det flakke farvand. De må allerede have siddet fast midt i februar. Da der nemlig den 15. februar sendtes 2 skibe med 100 mand fra fæstningen Glückstadt, var det med den bestemmelse, at hvis de ikke kunne tilbageerobre skibene, skulle de i det mindste stikke dem i brand, »da sie auf dem Trockenem lagen◀ og føre kanonerne fra dem med til Glückstadt. Dette togt mislykkedes imidlertid fuldstændigt¹⁵⁹.

Den 16. marts sendtes så oberstløjtnant Buchwald med 600 mand fra Glückstadt til Rømø. Den 21. ankom han dertil, indtog uden videre tab svenskernes to skanser, tog 3 kaptajner, 3 løjtnanter, 3 fændrikker og 140 mand tilfange. Ligeledes fangede han forræderen Markus Whitte og bemægtigede sig »igen de kongelige danske galajer◀. Senere fangedes der endnu 40 mand. Det var dog måske på Sild. Da Buchwald den 9. april vendte tilbage til Glückstadt, førte han disse fanger med sig. Desuden bragte han ti skibe¹⁶⁰, som han havde erobret fra fjenden. Deraf var de to dog oprindelig danske¹⁶¹, der var faldet i svenskernes hænder. De skibe, der sad på grund, deriblandt 7 temmelig store, blev, trods den givne ordre, ikke brændt. Markus Whitte blev hængt i Glückstadt.

Svenskerne skal have huseret skrækkeligt på øen. Der fortælles endnu om, hvor grusomt de handlede selv mod kvinder og børn. I de såkaldte Lejrbjerger (navnet antages også at være et minde fra den tid) fandtes for nogle år siden dele af et menneskeskelet og en lille messingknap. Dette fund sattes også i forbindelse med svenskernes ophold på øen. At de brændte så godt som hele den på øen hjemmehørende flåde, nemlig 26 skibe, er før omtalt¹⁶².

I maj samme år fandt slaget ved Listerdyb sted. En del af dem, der faldt i slaget, skal være bleven begravet på Rømmø, hvor, vides ikke mere.

Da man ved udbruddet af krigen 1807 frygtede for et angreb på øen, ordnede beboerne en landbevæbning til forsvar for deres ø. For Sønderlandets vedkommende opstilledes der ret udførlige bestemmelser om denne landstorms sammensætning og forpligtelser. En afskrift af dem opbevaredes endnu af gårdejer A. M. List i Tagholm, og nu af hans søn. Den er underskrevet af den daværende landfoged og 8 andre mænd. Ifølge den er Sønderlands beboere, da det »kan befrygtes, at vort fattige Eiland vil blive antastet af fiendtlige skibe, capere og Røvere«, kommet overens om at iagttage en mængde punkter, hvoriblandt følgende:

»Ved de tvende Larmstænger, som ere opreiste ved Havneby og paa Vraaebjærg, skal bestandig Dag og Nat, saalænge Fiendtlighederne varer, og Overfald kan befrygtes, holdes Vagt af tvende voxne Personer, i det mindste een Mandsperson og een Quindeperson, som skulle give Signal, naar noget formodende fiendtligt Skib eller Fæhrtøi nærmer sig landet, ved at give 3 Flinte Skud og om Dagen på Stangen at heyse et Flag og om Natten en antændt Lanterne, hvilke begge til den Ende maa holdes tilreede ved Larmstængerne, saavel som Fyrtøi og Svovlstikker til at antænde Lygterne med«.

Ved givet Signal skulde der møde Mænd af Huse fra Sønderlandet »forsynede efter mulighed med Skydegeværer samt Krudt og Kugler« eller i Mangel deraf med »en god Høefork, en Sabel, om den haves, eller i det mindste en god Prygel eller Stav« for at gå i sluttet tog ned til stranden. Viste det sig virkeligt at være et fjendtligt skib, skulle ved et nyt signal alle, der kunne »bære våben og værge« kaldes til. Sønderlandet inddeltes i 4 distrikter, som hvert især skulle danne en deling under anførsel af to dertil udnævnte mænd. »Og paa det Toget han have nogenlunde anseelse af Disciplin, bør enhver Formand (under Marchen til Stranden) føre sin Division i Geleder eller Rader, lige mange i hver, hvilket især bør finde Sted, saa snart man kommer uden for Biærgene og det er troeligt, at Toget kan synes giennem Kikkerter fra Skibet. Saa bør og de marcherende holde deres Gevær, af hvad Slags det end er, i

opreyst Stilling og støttet mod Skulderen, deels for at kunne falde Fjenderne i Øjnene, deels for ikke at skade nogen dermed.«

I tilfælde af, at der gøres landgang fra noget skib, »sees derhen, at Blodsudgydelse saa vidt muligt forebygges; hvorfor ingen voldsom Angreb sker paa de Landsatte, førend disse selv gjøre Angreb, eller førend dertil gives Befaling af Anførerne. Ved Landgangen bør 2 eller flere, som forstaar og tale det engelske Sprog, nærme sig til dem for at lade sig underrette om, hvem de ere, og i hvad Hensigt de komme. Befindes det da, at de ere engelske Folk, commanderes en Trop af Mandfolk, dobbelt saa mange i det mindste som de Landsattes Antal, der bestræbe sig for at fange dem uden Blodsudgydelse. Skulle endnu flere lande fortfares i lige Maade med disse, og saa fremdeles.«

Der udtales i disse ret fredsommelige krigsartikler håb om, at Nørlandets beboere, som »ligeledes haver foreenet sig til fælles Forsvar mod fiendtlig Angreb«, i givet tilfælde ville komme dem til hjælp, hvorfor der måtte træffes aftale med dem om signaler, ligeledes med beboerne paa fastlandet.

Fremmede og tiggere, der kom til øen, skulle omhyggeligt undersøges, om de var spejdere, og på mindste mistanke anholdes eller bortvises¹⁶³.

Heldigvis blev det ikke nødvendigt at kalde folket under våben herhjemme. Derimod fik mange Rømmø søfolk om bord på kanonbådene lejlighed til at gøre bekendtskab med englænderne. Mange blev desuden taget til fange på kaprede skibe og holdtes længe, enkelte endog i 13 år i fangenskab i England, hvor de blev hårdt behandlet.

En af dem, Søren Chrestesen Smedt, har »an Bord paa Prosang Skibet Panther Anno 1809«, skrevet, til dels prentet en navigationslærebog med mange figurer og beregninger på 249 kvartsider. Han har haft tid nok til ikke alene at skrive den kønt, men også til at illustrere den med farvede billeder. Forhåbentlig har han efter hjemkomsten fået god brug for den viden, han havde tilegnet sig i den triste tid. Han synes foruden »Panther« at have været anbragt på to andre skibe, hvoraf det ene hed »Brawo«. Af årstal findes kun 1809 og 1810, uden at det kan ses, om disse to årstal angiver hele hans fangetid. Bogen, som jeg nu ejer, er forsynet med et læderbind, der ligesom indholdet synes at være selv-lavet.

Kosakkernes besøg i 1814 slap man for, skønt isen mellem øen og fastlandet var så stærk, at man ikke uden grund frygtede det. I krigsårene 1848–50 og 1864 blev Rømmø derimod flere gange besat såvel af danske som af fjendtlige tropper. Under treårskrigen havde man, lignende som i 1807, indrettet en privat kystvagtjeneste. I 1864 tjente 5 mand fra

Rømø under kaptajn Hammer og desuden en snes mand på de medvirkende toldkrydsere og på orlogsskibene. Nogle af dem var med i slaget ved Helgoland, hvor en, Hans Mærsk Lund, fra Havneby faldt.

Ved freden i Wien blev hele øen lagt under Preussen^{163a}. For dem, der senere er trådt i preussisk krigstjeneste, har Kristian den VI.s privilegium selvfølgelig ingen betydning fået. For dem, der opterede for Danmark, vedblev det derimod at gælde, for så vidt som de næsten alle kom til at aftjene deres danske værnepligt i flåden.

Kirkelige forhold

Sognet.

Rømø danner i kirkelig henseende ét sogn, der som før nævnt indtil 1864 lå under Ribe stift og stod under tilsyn af provsten i Lø herred. Kirken ligger på Sønderlandet, tæt ved grænsen mellem dette og Nørlandet. Den er indviet til St Klemens, skippernes patron. Den har oprindeligt været lille, er lav og har et tårn der er forsynet med fire gavle, mellem hvilke et lavt spir rager frem, det såkaldte tårninglentårn. Der har næppe nogen sinde været flere kirker på Rømø. I ethvert tilfælde lader der sig intet påvise om det. Meyers fortællinger om, at der har ligget 4 kirker og 5 kapeller i »Roemd Harde«, kan ikke anses for andet end uhjemlede formodninger¹⁶⁴. Og et sagn, der endnu midt i det 18. århundrede fortaltes og troedes om, at der i sin tid havde ligget en kirke i Juvre, og anførtes som støtte for en ansøgning om lov til at bygge en egen kirke på Nørlandet, er næppe andet end en af Meyers »Nachklänge« om igen.

Da Frederik I i året 1528 overdrog Haderslev og Tørning len til sin ældste søn, den senere Christian III, blev de dele af dem, deriblandt Rømø, der hørte til Ribe stift, lagt til Slesvig stift. Reformationen er da sikkert bleven indført på Rømø ved hertugens anordning og foregået uden vanskeligheder ligesom de fleste andre steder, hvor han rådede. 1543 lagde han dog som konge den tidligere del af Ribe stift tilbage under det. Men efter at kongen 1544 havde skiftet op med sine brødre, og hertug Hans den ældre bl.a. havde fået Haderslev og Tørning len, gjorde denne krav på ejendomsretten til de pågældende kirker, deriblandt den på Rømø. Han trængte dog ikke igennem med sit krav i dets fulde udstrækning, men måtte ved Koldingrecessen af 13. januar 1576 give afkald på højheds- og patronatsretten over kirkerne i Brøns, Vedsted, Rømø, Daler og Emmerlev.

Efter omvæltningen i 1864 blev ved forordning af 16. januar 1865 de biskoppelige funktioner og rettigheder overdraget til generalsuperintendenten for hertugdømmet Slesvig, og da Lø- og Møgeltønder herreds provsti i 1879 blev lagt under Nørretønder provsti, fulgte Rømø med.

De ældste oplysninger om Rømø's kirkeforhold findes i »Jord Bogh och Koleie« for de sogne i Vestslesvig, der laa under Ribe stift og ærke-degnens provsti. Til dem hørte også Rømø. Den opbevares i landsarkivet i Viborg men bliver nu vel nok overført til Aabenraa.

Sammesteds findes »Prouste Bog udi Løherred« fra 1649. Også der er Rømø med, da den jo hørte til Lø herred. Fra de samme sogne krævede kongen 1693 en indberetning om kirkernes økonomiske forhold. Endelig findes der en særskilt indberetning fra Rømø, men ikke fra de andre sogne, fra 1690.

Alt, hvad der findes af oplysning i disse indberetninger, er gengivet i »Præstekaar og Kirkeeeje« i Sønderjydske Aarbøger 1930 side 61–86 og 223–243. Her skal kun det af dem, der vedrører Rømø, benyttes som materiale til en skildring af de kirkelige forhold i hine tidlige tider.

Præsterne.

I indberetningen af 1690 findes bl.a. en fortegnelse over de præster, der har virket ved kirken. 1690 var Søren Christensøn Aagaard præst derovre og havde været det siden 1677. Han har skrevet indberetningen af 1693 såvel som den af 1690. De er tilsammen langt fyldigere og mere oplysende end hans kollegers i de andre Lø herreds sogne. Fra deres hånd kender vi ganske vist kun beretningen af 1693 men selv i sammenligning med kun dette års indberetninger hævder hans sig godt. Kun selve provstens når måske op ved siden af hans i omfang, men overgår den ingenlunde i præcise udtryk og sans for enkelthederne. Det gælder navnlig hans indberetning af 1690.

Pastor Aagaard, der ifølge dr. Arends »Gejstligheden i Slesvig og Holsten« skal være født i Ribe 1654, var i sin kraftigste alder midt i trediverne, da han skrev sin indberetning i 1690.

Det første spørgsmål, han skulle besvare, var hvem der havde været præster der på øen siden reformationen. Han undersøgte gravsten og udspurgte ældgamle folk og kom til et resultat, der førte ham tilbage til omtrent 1550.

Han fik at vide, at der i sin tid havde været en præst, der hed Jesper Gundesen. Ifølge sin gravskrift havde han været præst på Rømø i 51 år. I sin høje alderdom blev han blind. Han har da ikke kunnet forestå embedet længere. I hvert tilfælde blev hans eftermand udnævnt, mens han endnu var i live¹⁶⁵. Det var præsten Jørgen Rasmussen Vinter, der 1605 blev kaldet til Rømø. Denne havde ifølge dr. Arends II. b. s. 371 været i Skads siden 1593. Da Jesper Gundesen havde beklædt embedet på Rømø i 51 år, må han være kommen dertil 1554. Han var imidlertid

ikke den første lutherske præst derovre. Af ældgamle folk fik Aagaard at vide, at før hr. Jesper havde en hr. N. virket som præst på øen, men ingen vidste noget om hans virketid. Derimod kunne man et rim om ham. Det er vel det, der har bevaret hans minde. Det lød:

Hr. Hans kunne ikke på Rømø bie
for han kunne ikke skriftemål tie

Han har altså været en sladderhank, der måtte fortrække, men selv om han også kun har været der en halv snes år godt og vel, så kan han dog nok have været den første præst på øen efter reformationens indførelse.

Vi må tilbage til Jørgen Rasmussen Vinter. Han kom altså til Rømø 1605. Han døde der 1625 og efterfulgtes af hr. Povl Pedersen, der døde efter 1½ års forløb. Hans efterfølger blev Jens Engelbretsen, som virkede derovre indtil 1671. Efter ham fulgte Hr. Jens Nielsen Bleeg, der i nogle år havde været hans kapellan. Jens Bleeg døde imidlertid allerede 1677 og efterfulgtes af Søren Christensøn Aagaard, forfatteren af indberetningen af 1690. Med ham slipper altså indberetningen af 1690 op som kilde og en ny tager først 1771 fat, idet Rasmus Neve, der det år blev sin faders efterfølger som præst, tager fat på at skrive en sognekrønike. Han begynder den med en fortegnelse over præsterne siden reformationen, men har åbenbart slet ikke kendt Aagaards liste. Hr. Hans og Jesper Gundesen ved han slet ikke noget om. Jørgen Vinters fornavn kender han, men uden tidsangivelse. Jens Engelbretsen er den første, hvis virketid Aagaard angiver bestemt, 1626–1671, da han døde »om Martini«, så nær Aagaards tid, at der ikke kan være nogen grund til at tvivle om rigtigheden af hans angivelse. Med Aagaard er vi imidlertid kommen så nær op imod Neves tid, at der ikke mere er grund til at tvivle om rigtighedens af hans tidsangivelser.

Aagaard efterfulgtes af Andreas Ambders 1693–1733. Efter ham kom Christian Gerhard Neve 1733–1771. Så blev sønnen Rasmus Neve præst indtil 1794. De følgende præster er Niels Hveysell 1794–1829, Paul Brindolvi Petersen 1829–35, Benedict Scheving 1836–46. Han blev 25. oktober 1840 forflyttet til Hammer og Horsens i Aalborg stift, men søgte efter 4 måneders forløb tilbage til Rømø, hvor han derefter dog kun blev i fem år.

Dermed slutter præsterækken i den gamle sognekrønike. Efter en senere fortegnelse, som også Moritz har benyttet, har efter den tid følgende præster virket på øen:

Frederik Werliin 1846–53, Christian Petersen Ussing 1854–60, Johan

Christian Bendz Jacobsen 1860–67. Han havde i forvejen været ordineret degn og kapellan der på øen siden 1853. Han blev 1867 afsat af tyskerne, da han nægtede edsaflægningen. Efter hans afsættelse var Lorenz August Ludvig Schmidt nogle uger konstitueret i embedet, men endnu inden årets udløb blev Wilhelm August Hillegaard udnævnt til præst og var det til 1871. Efter ham fulgte Hans Frederik Nissen, der dog flyttede efter kort tids forløb.

Så fulgte Georg Gottlieb Jacobsen 1872–74, Hermann Friedrich Horstmann 1875–1902.

Efter den tid har øen endnu haft følgende præster:

Bertel Nicolai Paulsen 1902–06, Lauritz Michael Lauritzen 1906–10, Johannes Lorentzen 1910–14, Anton Elias Lorentzen 1914–19, Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin 1919–22.

Siden da har Rasmus Jørgensen virket som øens præst¹⁶⁶.

Fra 1773 til 1865 havde øen foruden sognepræsten en ordineret degn, der virkede som lærer ved skolen i Sønderby, som degn og kapellan. I denne stilling har 10 teologiske kandidater haft deres virksomhed, i reglen kun en kortere årrække hver.

Kirkens indtægter.

Kirkens indtægter bestod af tiende, der tidligere leveredes i naturalier: af korn hver 15. kær rug og byg, af dyr hvert 15. lam, og endelig smørbyrde. Den sidstnævnte synes meget tidlig at være bleven omsat til en pengeafgift. Korntienden blev derimod endnu midt i sidste århundrede leveret *in natura*. Præsten, måske sammen med kirkeværgerne, tog kærvene ud på marken. Nu er den enten afløst eller svares i penge. Af de forhåndenværende lam måtte tiendeyderen først forbeholde sig et. Derefter kunne der vælges et til tiendelam. Til del er også lammetienden afløst, til dels svares den i penge; men mange leverer endnu deres 15. lam.

1648 var der 44 kirkens køer. Dette antal fandtes endnu 1680 men 1708 var der kun 36, uden at det kan ses, hvor de 8 er bleven af. 1724 er antallet dog igen vokset til 42 foruden et stykke land, hvoraf der svaredes samme afgift som af en ko. Af de 44 kirkens køer, der fandtes i 1648, var de 21 på Nørlandet. Dette antal synes at have været stabilt, mens den ovennævnte op- og nedgang i antallet er falden på Sønderlandet.

Rigtignok er det sagtens ikke uden grund, når hr. Jens Engelbretsen 1644 forsigtigt skriver, at der »skeer ondertiden Præsten eller Kierchen ickun passelig Rett«¹⁶⁷, men alligevel vil tallenes stigen eller synken nok fortælle lidt om gode og onde år i det lille øsogn.

Prisen, som tiendelammene vurderedes til, synes at have været ret faststående. Fra 1667–1724 var den 6 sk. stykket. Fra 1725 blev den imidlertid sat op til 12 sk., og denne pris beholdt de indtil 1778 og vel også videre frem. Derimod svingede kornpriserne hele tiden stærkt. Det højeste, byggen nåede, var 16½ sk. skæppen i 1772, den næsthøjeste pris, der flere gange noteres, var 12 sk., mens den laveste, der gaves (1731) var 5 sk. skæppen. Hyppigst kostede det 6–8 sk. For rug betaltes højeste pris, 24 sk. skæppen i 1709, den laveste, 6 sk. i 1712 og 1732. Hyppigst var prisen 8–10 sk. skæppen.

Af den indberetning, som Jens Engelbretsen 1649 skrev i Lø herreds Provstibog¹⁶⁸, fremgår det, at præstens andel af korntienden gennemsnitlig var 9–10 tønner, af lam fik han årlig 7–8, en halv tønde smør, omtrent 12 små oste; hans højtidsoffer var 16–17 rdl. I præstegårdens toft kunne der sås 16 skæpper korn, men i tørre somre fik han ikke sæden igen.

Rigelig et halvt århundrede senere, 1693, opgiver Søren Christensøn Aagaard¹⁶⁹ sin korntiende til 14–15 travet rug, 27–28 travet byg og 2–3 travet havre, udsæden i præstegårdstoftet til 7–8 skæpper rug og 15–16 skæpper byg, høvlen til 9–10 læs høg og højtidsfret til 25–38 rdl. Det sidstnævnte er således steget betydeligt i den tid, hvilket tyder på fremgang i søfarten. Langt det bedste højtidsoffer gaves til julen, »daa er Skibsfolkene hjemme«¹⁷⁰.

Skipperdaler.

Af søfolkene fik præsten for resten et særligt tilskud til sin løn. Det nævner Jens Engelbretsen 1649 med sorg i sinde, i det han skriver¹⁷¹: »Store Skibe anlangendis vaar i sin Tid her paa Rømøe (32) aff huilche Skipperne aarlig gaff Præsten (till under) deeris Fraværelse vdi (Bønnen v) di Hukommelse vdaff Predikestolen godvilligen huer Juulefest 1 Rdlr«. Men 1643 havde svenskerne brændt 26 af skibene. Det gjorde ham »fattige mand en stor Affbraek«.

Uddød var skikken imidlertid ikke, og da søfarten igen blomstrede op, fik præsten også ad den vej et ikke helt ubetydeligt tilskud til sin løn. I 1693 var det endnu ikke tilfældet. Da nævner Søren Christensøn Aagaard det endnu som en god hjælp for præsten i fordums tid. I hans tid blev den øjensynlig endnu ikke betalt. Som ret kunne den jo ikke kræves. Imidlertid må den i den følgende tid igen være bleven skik. I hvert tilfælde omtaler Rasmus Neve, der beklædte embedet 1771–94, den som skik uden at nævne noget om, hvornår og hvordan den er bleven

det. Han skriver nemlig i den gamle sognekrønike, som er begyndt af ham:

»Skipper-Daler er en Indkomst, som af de fleste Skippere paa Landet gemenelig bliver forundt Præsten hvert Aar nogen af dem fører Skib. Hvorimod Præsten en dag i Juulen indbyder alle Skippere og deres Koner til Bords og beværter dennem med det sædvanlige Traktament og Kager. Efter Maaltidet gaar et Fad omkring over Borde, hvorudi enhver Skipper, som er til Stede, ligger 1 Rdlr. i Penge til Præsten. Til de fraværende ombæres følgende Dag 2 Hveede-Kager i Huuset med en Hilsen og Nytaarsønske fra Præsten. Hvorpaa da gjerne, naar Kagerne modtages af Skipperen, tilbageskikkes Præsten 1 Rdlr. Denne Skik og Præste-Indkomme agter mange for en frivillig Gave og mener at kunne holde det tilbage, naar de selv for got finde. Skjøndt det af et gammelt Document, der er en Forening imellem Maren Sal. Hr. Jens Nielsen Bleeqs Enke og Successor Hr. Søren Aagaard dateret Anno 1677 den 21. Okt. kand sees, at Skipperlaugs-Penge er samme Sted anført blant de visse Indkomster, hvoraf Enken i Kaldet er beregnet det halve. NB. Herved er at agte, at den Skipper, fra hvis Huus en Skipperdaler betales til Præsten, er samme Aar frie med sig og sine Huusfolk at betale Præsten Rettighed og Huus-Penge, som ellers aarlig bør erlægges til Præsten«.

Efter dokumentet af 1677 har skipperdaleren altså ikke været helt gået af mode, selv i den for søfarten vanskelige tid efter svenskekrigen, men den er åbenbart kommen til at rulle livligere op igennem det 18. århundrede, efterhånden som Grønlandsfarten bragte penge til øen.

Tiende.

Såvel for præsten som for kirken var tienden naturligvis den vigtigste indtægtskilde. Om dens tilvejebringelse skriver Jens Engelbretsen 1649: »Giffuer aarlig Kierffuetiende, som di selff vdsetter, som dem selff best lyster, och skeer vndertiden Præsten eller Kierchen ickun passelig Rett. Wdi reen Korn kand beløbe sig aarligen til Presten den ene Aar hielper det andet 9 eller 10 Tynder«. Af lam får han hvert 30, årlig 7–8, af smør omtrent en halv tønde (112 pund) og desuden omtrent 12 oste. Disse sidste har naturligvis været de små hvide surmælksoste, som endnu lavedes for en menneskealder siden, og som man vel endnu kan træffe på her og der. De var omtrent 10 cm lange, 6–7 cm brede og 5 cm tykke. Højtidsorefret gav 16–18 rdlr.

Mere *in natura* opgiver Aagaard udbyttet af tienden i 1693. Det bliver for præstens vedkommende 14–15 traver rug, 27–28 traver byg og

2–3 travere havre. Højtidsopret er nu noget rigeligere, nemlig 25–28 rdlr, 3 ottinger (omtrent 84 pund) smør og nogle få oste.

Rasmus Neve nævner (1771) ikke noget udbytte af de forskellige tien-der, men fortæller, at de, der havde køretøj, bragte selv deres kærve af de forskellige kornarter, mens præsten lod dem hente hos dem, der ikke selv havde køretøj. Lammene blev udtaget midt i juli og mærket, men blev så gående ved fårene indtil Mikkelsdag eller Mortensdag, 29. september eller 10. november.

1863 blev smørbør og ostepenge for Sønderlandets vedkommende fastsat til en vis afgift i byg (beregnet efter kapitelstakst) og kaldt smørredsel.

Præstegården.

Foruden det allerede nævnte havde præsten en indtægtskilde i præstegårdens tilliggende. Meget var det vel ikke, men med tiden synes det at været vokset. Efter hvad Jens Engelbretsen skriver 1649 »haffuer Presten ingen Sæd enten vdi Agger eller Tofftejordt vden en liden Toft beliggende ved Kierchen« på 16 skæpper udsæd og desuden »Høet vdaff Merskegrund« omkring ved 14 læs. Når Søren Chr. Aagaard 44 år senere skriver, at der i de tre små tofter ved præstegården kan »saaes af Rug 7 a 8 Skipp, af Biug 15–16 Skipper«, så kan det jo efter ordlyden være tvivlsomt, om det er enten rug eller byg eller begge dele til sammen. Jeg er mest tilbøjelig til at antage, at der var plads til både rugen og byggen, både fordi der nu er tale om en toft mere og fordi man endnu for 50–60 år siden aldrig såede byg i rugjord eller omvendt. Et par lodder i klitterne og ligeledes i Strand gav ret til fælles »fædrift med præstegårdens kreaturer«.

Af englodder havde præsten i Rasmus Neves tid hele 27, hvoraf de 11 brugtes til græsning, resten til høbjærgning. Disse lodder var hvert år de samme og gik ikke i skifte således som bøndernes. Desuden hørte forskellige lodder i klitterne og på Stranden til præstegården, så at præsten der havde ret til græsning af sine kreaturer i fællesskab med bønderne.

Endelig var det ifølge Sønderlands »Landsvilkor« af 1753 skik »(omskjøndt af ingen rettighed enten nu eller herefter men af godvillighed og kjærlighed så vidt for enhver muligt være kand«) at ingen måtte køre sit græs af nyengen eller hø af gammelengen, inden han havde »kjørt Presten et Læs grøn Høe af nye Engen og et læs tør Høe af Gammel Eng«.

Med præstegården forholdt det sig sådan, at stuehuset var »kirkens

Lærerboligen i Kongsmark med børn fra de omliggende huse.

Hvert år d. 2. sept. blev dagen for den preussiske sejr ved Sedan mindet med festligheder for skolebørnene – her ved hotellet i Kongsmark.

Den preussiske gendarm var også med til at præge billedet af forholdene for 1920.

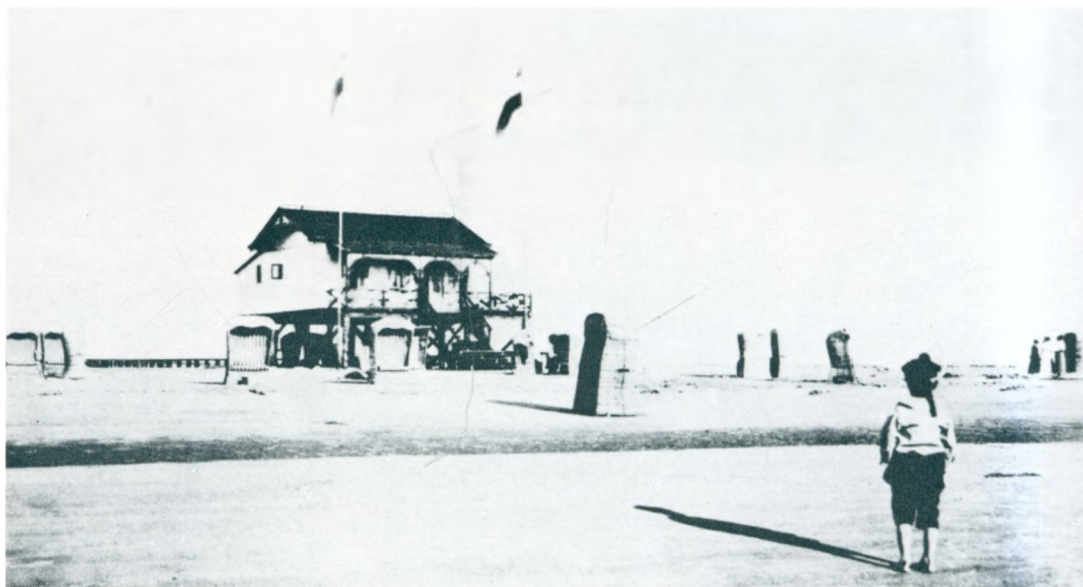
Den preussiske ørn prydede kommuneforstanderens bolig i Kongsmark.

Den stærkt tysknationale pastor J. C. Jacobsen i Skærbæk stod bag oprettelsen af badestedet Lakolk 1898. Her sejler præsten (i lys frakke) fra Skærbæk brohoved ved badestedets indvielse. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Kaiserhalle i »Nordseebad Lakolk«. Postkort o. 1900. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

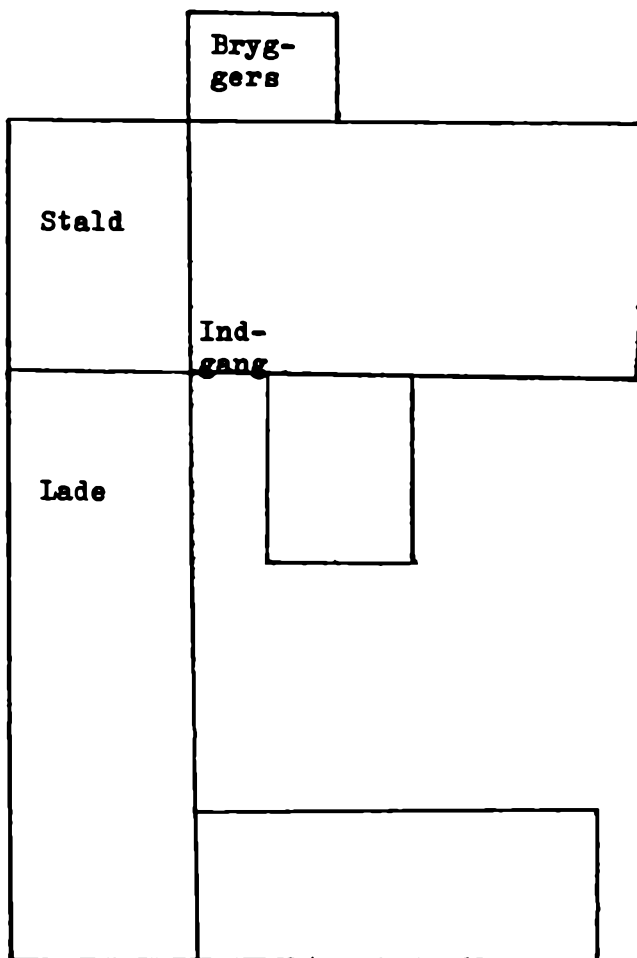

En af pastor Jacobsens prangende badebygninger. Postkort o. 1903.

Badegæster ved hestebanen (Lakolk). Postkort o. 1900. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

N

S

Præstegården i 1778.

hus« og blev holdt vedlige af den, som fribolig for præsten, mens derimod »hvad ringe Lade-Huse, som derhos findis, har den eene Præst kjøbt af den andens Arvinger«, som pastor Aagaard skriver¹⁷². De var den gang »ikke af stor Importance«, og han havde kun givet 40 daler for dem.

Således var det endnu, da Rasmus Neve blev præst 1771. Han hørte til de vindskibelige præster, der fandtes så mange af i rationalismens tid. Han kunne derfor ikke nøjes med de avlsbygninger af ikke »stor Importance«, som han forefandt, men byggede 1773 11 fag til sydenden af »den Vester Lade og Lo med Porte i Øster og Vester« for »derudi at indbringe sit købte Høe fra Fastland og hans anden Korn Avling«. Ligeledes har han i 1778 »til sin egen Brug og aparte Avling ladet opsætte de syv Fag Hus som staar for sig selv i Øster og Vester ved Præstegaarden«. Han lagde stenbro i gården, plantede træer i haven, hegnede den med plankeværk. Det gjorde man ellers på Rømø med diger bygget af græstørv. Og han glemte ikke at bygge et duehus. Så følger det vel af sig selv, at der også var plads til de mere indbringende høns, måske i stalden.

Efter den beskrivelse, Rasmus Neve giver af præstegården, kan dens omrids 1778 omtrent have været som foranstående. Dog har den søndre udbygning på stuehuset måske snarere ligget noget østligere, måske endog helt henne ved østerenden af hovedbygningen. Denne gamle præstegård brændte imidlertid 1834. Den nye blev så opbygget på samme plads men kun i vinkelform med stald i vesterenden af hovedbygningen og lo og lade i tværfløjen. Denne tværfløj forfaldt dog efterhånden, da den ikke mere brugtes, og blev i det væsentlige nedrevet i pastor Horstmans tid.

At den også før 1834 lå på samme plads som nu, fremgår tydeligt nok af Bruuns kort af 1796.

Kirkens finansielle forhold.

Mens præstens løn således flød af flere forskellige kilder, hvoraf den ene måske nok nu og da kunne bøde på mulig tørhed hos en eller flere af de andre, så havde kirken i almindelighed kun en indtægtskilde, nemlig halvdelen af tienden. Ved hjælp af den skulle kirken og præstegårdens stuehus vedligeholdes, degn og kirkesanger, samt kirketjener og graver lønnes. Nu og da var der vel også et eller andet nyt, der skulle anskaffes. Det kneb ikke så sjældent at få det til at løbe rundt. Så måtte præst eller kirkeværge springe i bugten, alt efter hvad det var, der havde tømt kassen og voldt, at der blev stiftet gæld, men til gengæld fik vedkommende så også kirkens tiende, indtil gælden var betalt.

Der opbevaredes endnu indtil for få år siden på øen et ret fuldstændigt kirkeregnskab fra 1648 indtil henimod vore dage. Nu findes det i arkivet i Aabenraa. Da et sådant regnskab dog altid siger noget om de

økonomiske forhold i sognet, skal der hidsættes nogle få tal af det. Det kaster jo samtidig lidt lys over selve kirkens historie.

Det begynder for året 1648 med en indtægt af 126 mk. 10 sk. Dette synes at have været et usædvanligt godt år for den tid. I de følgende synes år er indtægten nemlig betydelig lavere, idet den svinger mellem 102 og 115 mk. årlig. Derefter har den bedret sig en del. I halvfjerdserne var den nemlig gennemsnitlig 46 rdlr. eller 138 mk. 1750 var den ordinære indtægt 132 mk. 2½ sk. For resten af det 18. århundrede var den igen noget stigende. Fra 1755–71 modtog præsten korntiende for 187 mk. årlig, – rimeligvis som dækning af udlæg – mens lammetienden i de samme år gennemsnitlig beløb sig til 21 mk. Fra 1778–1791 betaler præsten 215 mk. årlig for både korn- og kvægtienden. Det må vel være kirkens part af tienden, der regnes til dette beløb. Præstens må så have været lignende. Omtrent ved den tid opgiver præsten sin hele indkomst, hvortil jo også hørte offer og accidentier, til 300 rdlr.

Med disse indtægter havde kirken ondt ved at dække sine udgifter, og tit sad den i en trykkende gæld. Indtil 1701 udgjorde denne sjældent mere end 100–150 mk., men det nævnte år voksede den pluselig vel som følge af et større byggearbejde op til 1433 mk. 3½ sk. Ved revision viste det sig ganske vist, at der i regnskabet var opført 300 mk. for meget, så at gælden i virkeligheden kun var 1133 mk. 3½ sk. Ikke des mindre var den i 1703 vokset videre til 1681 mk. ½ sk. Kreditorerne var kirkeværgerne, af hvilke den ene, præsten, havde sikret sig indtægterne af tienden, indtil gælden hos ham var betalt. Gælden viste imidlertid foreløbig størst tilbøjelighed til at vokse og nåede i 1707 op til 1886 mk. 5 sk. I de følgende år tager den dog jævnt af. 1719 er den nede på 1093 mk. 13½ sk. og 1723 endog på 761 mk. 8 sk.

Om gælden end således var jævnt nedadgående, følte den dog som en byrde, så meget mere som store reparationer ved kirken forestod. Man har åbenbart heller ikke haft rigtig tillid til, at kirkeværgerne (præsten Andreas Ambders og en mand ved navn Peder Holm) styrede sagerne på bedste måde. I efteråret 1724 stævner nemlig Laurids Michelsen fra Sønderlandet uden deres vidende folk sammen til drøftelse af kirkens tilstand. I et brev af 19. november samme år¹⁷³ besværer kirkeværgerne sig hos biskop Thurah over denne fremfærd. Biskoppen må imidlertid have fundet, at der virkelig var grund til at drøfte stillingen, thi i et brev af 22. november¹⁷⁴ anmoder han kirkeværgerne om at finde på råd »til at hielpe efter Haanden paa dend fattige Kierke«.

Der prøvedes nu først at skaffe midler til veje ved afløsning af tienden på bestemt åremål. Der afholdtes et par møder i den anledning, og den

16. december indsendtes en liste¹⁷⁵ over tiendeyderne med beretning om, hvordan de havde stillet sig til forslaget. På Sønderlandet var der 122 tiendeydere. Af dem ville kun de 10 gå ind på nogen afløsning. De 9 af disse ville afløse deres tiende i de følgende 10 år med 1¼ sk. kærven og 1 mk. for hvert lam, og en ville for hele sin tiende give 6 mk. årlig. På Nørlandet var man noget villigere til afløsning. Der ville 47 af de 98 tiendeydere gå ind på den. De ville alle for hver kærve korn give samme pris som de ovennævnte 9. For lammene ville 26 give 1 mk., de 21 20 sk. stykket.

Den indkomst i øjeblikket, kirken kunne vente ad den vej, ville altså ikke blive stor. Sin største betydning fik undersøgelsen derved, at det viste sig, at der for lammene kunne opnåes det dobbelte af den hidtidige pris, nemlig 12 sk. stykket.

Imidlertid havde kirken en anden indtægtskilde, som man fik større held til at realisere. Det var de før omtalte »Kirkens Køer«, hvoraf der svaredes 2 sk. årlig, samt et stykke land til samme afgift.

Den 16. januar 1725 indberetter kirkeværgerne, at de 19 ejere af kirkens 21 køer på Sønderlandet ville indløse dem for 9 mark lybsk 6 sk. stykket, mens den, der havde det omtalte stykke land, ikke ville indløse det for 9 mark lybsk. På Nørlandet var der ligeledes 21 køer, der ejedes af 24 mænd. 4 af disse, der hver ejede en af køerne, ville ikke indløse dem. De er indtil den allernyeste tid bleven ved at svare den årlige afgift af dem. Derimod var de øvrige 20 villige til at indløse resten for samme pris som dem på Sønderlandet. Efter dette skulle der ved salget af de 38 køer være indkommet 356 mark lybsk 4 sk. Imidlertid har ejerne vel, da det kom til stykket, næppe alle villet stå ved deres tilbud. I ethvert tilfælde går en senere indberetning ud på, at der er solgt 39 køer¹⁷⁶ for 9 mark lybsk stykket eller ialt 351 mark lybsk. Biskoppen erklærer sig tilfreds med dette resultat, skønt han havde ventet 4 rdlr. for hver ko.

Ekstraindtægten ved kosalget og tiendeafløsningen, der indkom i 1724 og de 3–4 påfølgende år, udgjorde ialt 644 mark lybsk 5½ sk.

Ved samme tid tænkte man på at realisere en anden værdigenstand, nemlig stolestaderne i kirken. I dette øjemed blev det pålagt kirkeværgerne at optage en fortegnelse over, hvem der ejede stolestader. Man ser deraf, at der altså også før er blevet solgt sådanne, rimeligvis i de sløje tider. 1727 sælges der nu pladser for 387 mark lybsk 3 sk. og 1728 for 304 mark lybsk 5 sk. 1723 omtales for første gang betaling for klokke-ringning ved begravelser 1–2 mark lybsk, altså vel en ny indtægtskilde, kirken har skabt sig i nødens tid. En anden mærkelig indtægt findes

opført 1719, nemlig 130 mark lybsk for fremmede ligs, vel sagtens strandvaskeres, begravellespladser. Hvordan og hvorfra man pludselig har fået så stor en indtægt af den art, siges der intet om.

Ved hjælp af indtægterne ved af- og indløsningsen i 1724 og 25 fik man gælden skaffet ud af verden, og 1727 begyndte kirken med en kassebeholdning af 88 mark lybsk 7 sk. 9 pg. på Sønderlandets og 113 mark lybsk 12 sk. 3 pg. på Nørlandets regnskab¹⁷⁷. Til trods for denne forbedrede status måtte der dog øves stor sparsommelighed, så meget mere som en del af de årlige indtægter jo nu var forud optaget. Kirkeværgerne havde derfor også 1724 fået pålæg om ikke at foretage nogen reparation enten »paa Kierken eller Kierkens Hus (Præstegaarden), uden hvad høynødvendig udkræves«. Dette pålæg måtte dog allerede gentages 1728 og flere gange senere.

Kirken.

Ganske vist havde man ved de ret betydelige ekstraintægter allerede 1726 fået has på kirkens gæld og endda beholdt 20 mk. 1 sk. lybsk tilovers. Men nu måtte der også foretages betydelige reparationer, der ikke kunne udsættes længere. Bl.a. måtte »tvende Velninger«, vel sagtens i koret, nedtages og erstattes med to nye »Bielker af Fyrre«. Det kostede 16 mk. 8 sk. tilsyneladende foruden materialerne, der skulle bruges til det, og som synes at have kostet lige så meget godt og vel. Taget var så ilde medtaget, at der måtte købes 4 skippund 16 lispund 12 pund engelsk bly til det. Det må jo efter Gottfried Christian Bohn »Wohlerfahrener Kaufmann« 1762 have udgjort 1356 pund bly, hvis det er købt i Hamborg, men da det skulle være engelsk bly, er det vel købt i England, hvor pundet var knapt så stort. Det kostede imidlertid 229 mk, og blytækkeren skulle have 85 mk. 8 sk. »for Blyet på den nordre Side af Kaaret og en Deel paa dend lave Kirke at omstøbe og omlægge«.

Ved alt dette var der naturligvis stiftet betydelig gæld på ny. 1727 skyldte kirken således ikke mindre end rigelig 900 mk. lb. Men nu nærmede øen sig også den mest glimrende økonomiske opgangstid, den no gensinde har kendt: den sidste halvdel af det 18. århundrede.

Efter 1750 fik kirken da også en lille formue samlet på omtrent 1300 mark, som dog sluttes 1776, og 1782 står den atter med 1500 mark gæld. I den følgende tid går den dog ned, men i begyndelsen af sidste århundrede mistede befolkningen så godt som alt, hvad den ejede. Som følge deraf voksede gælden i den grad kirken over hovedet, at man i 1825 måtte bede biskoppen om at sætte en indsamling i værk til fordel for den. Beboerne var nu fattige, og der var åbenbart ingen flere stole-

stader at sælge. 1752 var der bleven solgt for 833 mk., 1779 for over 2000 mk. og 1790 for omtrent 250 mk. Med dem der afhændedes 1727 og 28 udgør det tilsammen omtrent 3800 mk. Indsamlingen foretoges med kongens tilladelse i året 1828 over hele riget og indbragte 6000 rbd., hvoraf der straks i årene 1830–33 blev anvendt 3500 til en hovedistandsættelse af den nu yderst brøstfældige kirke. En beretning om denne hjælp i nøden findes på den ene side af en tavle, der hænger bag alteret. På den anden side af denne mindes kongens og kronprinsens besøg på øen den 29. juli 1832.

Med de 2500 rbd., der blev til overs efter istandsættelsen, dannedes begyndelsen til en formue, som kirken ellers aldrig vides at have haft før, og som siden er vokset og med tiden nåede op til en forholdsvis anseelig størrelse.

Kirkens gæld var selvfølgelig tit opstået ved store reparationer. Flere gange hidrørte den dog fra, at kirken måtte udvides for at skaffe plads til den voksende befolkning.

En sådan forestod henimod midten af det 18. århundrede. Planen om den vakte imidlertid tanken om at få en egen kirke på Nørlandet i stedet for på ny at udvide den, der ikke alene lå på Sønderlandet, men unægtelig lå noget afsides for beboerne i de 4 nordligste byer. I den anledning blev der 1749 indgivet et andragende til kongen om tilladelse til at få deres egen kirke. Efter to års forløb var der ikke givet tilladelse til at bygge den ønskede kirke, men heller ikke givet afslag på andragendet. Da præsten, Christian Neve, imidlertid havde agiteret stærkt imod det, henvendte ansøgerne sig på ny til kongen og gav på dårligt tysk på 16 foliosider forklaring for deres ønske¹⁷⁸. Ved den lejlighed gives der en del bidrag til kirken byggehistorie.

Kirkens byggehistorie.

Hvor gammel kirken er, har man ingen som helst oplysninger om. Fortællingerne om de mange kirker, der skal have været på øen, er som før nævnt ikke andet end Meyerske eventyr. 1340 var der ifølge »Oldemoder« kun én kirke derovre, og der er intet som helst, der taler for, at der skulle have været flere før, eller at den, der nævnes i »Oldemoder«, skulle have stået på en anden plads end den nuværende St. Klemenskirke. Ifølge Trap 1929 går denne muligvis tilbage til romansk tid men har i årenes løb ganske mistet sit oprindelig præg.

Først fra 1626 har vi så vidt oplysninger om dens kår, at vi kan danne os et billede af den og af de omskiftelser, den efterhånden blev genstand for.

Ved kongelig befaling af 28. juni 1623 blev det pålagt de syv sogne i Løherred, Møgeltønder og Ballum birker i fællesskab at yde 200 rigsdaler til kirken på Rømmø, for at den, der er »heel kort og engt bygt« kan få den udvidelse, der er nødvendig for at »Folkene der paa Landet« »kanne faa Plads och Romb i Kierken«¹⁷⁰. Hvad man ved hjælp af denne understøttelse fik gjort, fortælles der om i Nørlandets regnskab for 1736: »Nok ladt Kierkens Nørre Quist, som 1626 er bygt, reparere«¹⁸⁰.

Nu har kirken 3 udbygninger på det oprindelige langskib, en mod syd og to mod nord. Den, der nævnes som »Nørre Quist«, må antages at være den første. Af de brugte udtryk fremgår det, at den er den første og i 1736 endnu var den eneste tilbygning på nordsiden, men også, at der ved den tid var en lignende tilbygning på sydsiden. Denne sidste skal være bygget 1701¹⁸¹, hvilket er ret sandsynligt, da kirken det år har stiftet en gæld af 1433 mk og 3½ sk. foruden de 214 mk 6 sk., der udgjorde dens indtægt det år. Nu var kirken altså efterhånden bleven en korskirke. Nogen forstyrrelse blev der i denne plan, da der 1751 blev bygget en ny udbygning ved siden af den på nordsiden af kirken.

Når der både 1727 og 1736 er tale om »den lave kirke«, er det vel ikke usandsynligt, at dermed menes koret, der nu har samme højde som skibet og dets udbygninger.

Da man flere gange hjalp sig med anbringelse af gallerier i kirken i stedet for udvidelse af den, er der ingen tvivl om, at den efter 1751 rummede mere end dobbelt så mange mennesker som før 1621. Dette taler om en meget stærk forøgelse af befolkningen på øen. Især må den have været stærk op igennem det 18. århundrede. Stærkest har den vel nok været på Sønderlandet, hvor den megen særdeles magre sandjord var særlig egnet til byggepladser for søfolk og andre, der ikke søgte deres næring af jorden. Dog var det vel ikke så slemt, som Nørlandet gjorde det i den nævnte ansøgning, idet man der påstod, at tilvæksten på Nørlandet kun var 1 eller 2, når den på Sønderlandet var 10.

Der ankes i ansøgningen over forvaltningen af kirkens midler, vistnok med rette, navnlig over formindsnelsen af dens ejendom ved salg af kirkens køer og af stolestaderne. Disse sidste er bleven solgt for billigt, hovedsagelig til folk fra Sønderlandet. De i den søndre tværlænge har kun kostet 3 rdlr., på galleriet endog kun 2 mk. 4 sk. Det svarede til en årlig renteindtægt af 7 1/5 og 1 4/5 sk., mens man ved at leje staderne ud let kunne have fået henholdsvis 2 mk. og 1½ mk. årlig.

Der klages endvidere over den lange og besværlige vej på 1½ times gang til kirken. Ved vintertid står den tit under vand¹⁸² eller er så begravet under sne, at man ikke en gang kan køre ligene til kirkegården,

men må bære dem den lange vej på en bære. Da det under sådanne forhold var vanskeligt at få præsten hentet, f.eks. til syge, måtte det anses for ønskeligt, at hver del af øen havde sin præst.

Præsten, Christian Gerhardsen Neve, havde modsat sig forehavendet og efter indgivelsen af ansøgningen af 1747 søgt at få folk til at frafalde deres krav. Hans færd i dette øjemed gennemgås og kritiseres skarpt i den her omtalte ansøgning.

Som sidste grund for, at det var nødvendigt at få en kirke på Nørlandet, anføres: at de i de fire nordligste byer hverken har skole eller skolelærer og derfor må underholde deres børn på Sønderlandet eller i byen midt på landet (Kongsmark), hvor der er en skole på haderslevsk grund. Fik de en kirke, kunne de jo også bruge den til skole, og degnen kunne være skolelærer.

Det forhold kendtes fra Sønderlandet, hvor der fra 1742 til 1829 var en ordineret kapellan, der foruden at undervise i Sønderby skole og være kirkesanger skulle prædike hver tredje søndag, give konfirmationsundervisning og holde skriftemål og ligtaler. Endnu indtil 1865 ansattes der teologer som lærere ved denne skole, dog uden de nævnte kirkelige hverv, vel nærmest at kunne være stedfortrædere for præsten i sygdomstilfælde o.l.

Skolevæsenet

I det 17. og 18. århundrede.

De ældste hidtil kendte efterretninger om skolehold på Rømø støder man på i Ballum birks tingprotokol¹⁶³ fra 1739 og 1741. I disse år førtes på nævnte ting en undersøgelse og proces mod daværende degn Barthold Hesseldahl på Rømø. Under den gaves der lidt indblik i skolevæsenet på øen så langt tilbage, som vidnerne kunne huske. Sagen drejede sig bl.a. om noget korn som degnen krævede som en del af sin løn, mens beboerne, der havde nægtet at give ham det, påstod, at han ingen ret havde til det. Der optrådte ikke færre end 38 vidner i sagen, hvoraf flere gav værdifulde oplysninger om skoleholdet før deres tid. De går i kort-hed ud på følgende: For lang tid siden (omkring ved 1650) levede der på øen en gammel præsteenke¹⁶⁴, som »begierede formedelst hendes slette Tilstand af Menigheden, at de ville forunde hende en Skieppe Byg af hver heel Gaard til hendes Ophold«, som tillæg til den pension hendes mands efterfølger havde betalt til hende i 21 år. Menigheden gav hende det ønskede korn, så længe hun levede. Da hun var død, lovede hendes søn Laurids Jørgensen, at han ville »holde Skole og tillige holde varme Drikke og fri Husning for Børnene, om han maatte beholde det Byg, som sin salig Moder havde faaet. Saa blev det Byg ham ogsaa given i nogle Aar, men da han paa det sidste tog Fiskeriet vare og forsømte Skoleholdet, saa blev det ophævet at give ham Byg af de fleste«.

I en sag, der forhandlede på samme ting 1665, nævnes Laurids Jørgensen eller Lars Degn fra Rømø som vidne. Den gang var han bådsmand. Skoleholdet har sandsynligvis allerede den gang været forbi. Imidlertid synes han at være vedblevet at være degn til lidt hen i halvfemserne. Efter hans død fandtes der i omtrent 30 år ikke nogen selvstændig degn på øen, og skoleholdet synes, i ethvert tilfælde for Sønderlandets vedkommende, at være gået helt af mode, siden han holdt op med det. I maj 1693, altså lige før sin død, sikrede biskop Christen Lodberg sig indtægterne af degnekaldet mod at besørge de det tilhørende forretninger udført, indtil en af hans tre sønner kunne overtage det¹⁶⁵. Det ses ikke,

hvordan det er gået med *degneforretningerne*, men sandsynligvis har præsten overtaget dem mod en lille godtgørelse. Ingen af bispens sønner synes nogensinde at have overtaget embedet. De har måske ikke fået brug for den smule forsørgelse, som deres åbenbart forsynlige fader derved havde sikret dem. Den 29. januar 1703 giver biskop Muus den daværende sognepræst på Rømø, Andreas Ambders¹⁸⁶, søn Søren Andersen degnekaldet, mod at faderen forestår det, indtil han selv kan overtage det. Dette stadfæstes den 15. maj 1713 af biskop Ocksen på det vilkår, at der årlig skal betales 2 rdlr. af degnekaldets indtægter til Ribe Katedralskoles fattige disciple. I al den her omtalte tid har degnen, så vidt man kan se, ikke haft nogen forpligtelse til at holde skole og heller ikke gjort det.

Helt var folk der på øen dog ikke givet til pris for uvidenhed. Præsten har vel nok i sin egenskab af degn givet nogen religionsundervisning. Der var desuden en skole i Kongsmark, som man ellers ikke ved noget om.

Der har, som naturligt var, ret tidligt været mulighed for, at søfolkene kunne få den faglige uddannelse, de behøvede for at kunne indtage den ledende stilling om bord, som mange af dem fik. Uden at angive sin kilde fortæller Moritz, at regeringen havde oprettet en navigationsskole dervore, og at en vis Jesper Ørum 1698 var leder af den. Han kaldtes »navigationens direktør« og var tillige toldskriver på List. Det sidste kan ikke være rigtigt, med mindre Jesper mellem 1695 og 98 er bleven forflyttet til List. Den 4. oktober 1695 logerede søkortdirektør Jens Sørensen på sin bekendte milevognsrejse fra Skagen til Altona sig nemlig ind hos den Lister tolders fuldmægtig på Rømø¹⁸⁷, Jesper, hvis hus lå ved strandkanten et par hundrede meter uden for den nuværende Havneby strand.

Jesper Ørum synes at have været en meget alsidig mand. Ved siden af navigationdirektør og tolderfuldmægtig har han vist nok også været gæstgiver. Navigationsskolen skal i følge Moritz have bestået endnu 1764. Mon Jens Sørensen ikke har været medvirkende til, at skolen blev oprettet, og at Jesper blev leder af den? Skolen er i alle tilfælde først oprettet efter hans besøg på øen, nemlig 16. februar 1697.

Først 1725 fik man et ordnet skolevæsen, idet der blev indsat en selvstændig degn med forpligtelse til samtidig at være lærer. I november 1723 havde beboerne på Sønderlandet bedt provsten i Døstrup om at få »en sædedegn som tilforn, som vel kunne regne og skrive, som efter loven kunne overhøre ungdommen«¹⁸⁸. Dette minder 31 mand den 7. februar 1724 biskoppen om og beder ham »bære Omhyggelighed for voris Børns Forfremmelse udj deris Christendom samt Regnen og Skri-

ven«. Præsten var åbenbart ikke meget opsat på at få en skole i gang. Han skrev til biskoppen, at det var unødvendigt, da han havde givet undervisning og havde ansat en, der med hans hjælp var godt nok i stand til at varetage degnefunktionerne i kirken. Han bad derfor om at lade det blive, som det nu havde været i over 30 år. Imidlertid tog biskop Thurah beboernes krav til følge. Den 30. september samme år var han på Rømø og havde i præstegården en sammenkomst med præsten Andreas Anders, herredsfogden Math. Lange og kirkeværgen P. Holm for at drøfte oprettelsen af en skole. De oprettede og underskrev ved denne lejlighed en kontrakt, ifølge hvilken beboerne skulle opføre et eller flere skolehuse og »give Lærerne for deris Børns Undervisning i Læsning og Skriven, hvis billigt og paa andre Steder brugeligt er«. Da det imidlertid var til at forudse, at en »skoleholder« ikke ved sin virksomhed som sådan kunne få nok at leve af, lovede præsten, der øjensynlig nu var bleven mere velvilligt stemt over for skolen, at han, når man havde fundet en passende person, der kunne lede sangen og i det hele varetage degnens funktioner i kirken i stedet for den daværende gamle og skrøbelige mand, ville give ham så meget af degnekaldets indtægter, at han kunne få et ordentligt levebrød. Alligevel ville han blive ved at svare den årlige afgift til Ribe skole og tage sig af ungdommens undervisning i katekismus og børnelærdom i kirken.

Denne afgørelse var beboerne ikke tilfredse med. Efter deres mening var der truffet aftale om, at læreren efter præstens død skulle have hele degnekaldets indtægter, men det stod der ikke noget om i kontrakten. De fandt det usandsynligt, at de således på det uvisse kunne få en dygtig lærer, fremsatte denne deres mening for biskoppen i en af 8 mand underskreven skrivelse af 18. oktober 1724 og forsikrede ham om, at de »ingenlunde til en dum og nachlässig Persohn agter at opsætte et Skolehuus«. Hvis de derfor ikke får det således, som aftalen efter deres mening lyder, så forlanger de at »en Sædedegn efter Kongens Lou maatte beskikkes«.

Beboernes ønske vedrørende degnekaldets indtægter blev forsåvidt opfyldt, som de – endog straks – blev tillagt den kommende lærer, dog mod, at han skulle give præsten en årlig afgift af 20 sletdaler. Præsten har heller næppe sat sig hårdt imod det, da skolen jo dog nu ikke kunne forhindres, og han ganske sikkert har gjort regning på, at hans søn Søren skulle få bestillingen som både degn og lærer. Dette ønske har han åbenbart forebragt biskoppen, men fik det ikke opfyldt. Den 25. januar 1725 skriver denne nemlig til ham, at der foruden til ham, »en kær ven«, måtte tages hensyn til menigheden, som forlangte at få en dygtig skoleholder.

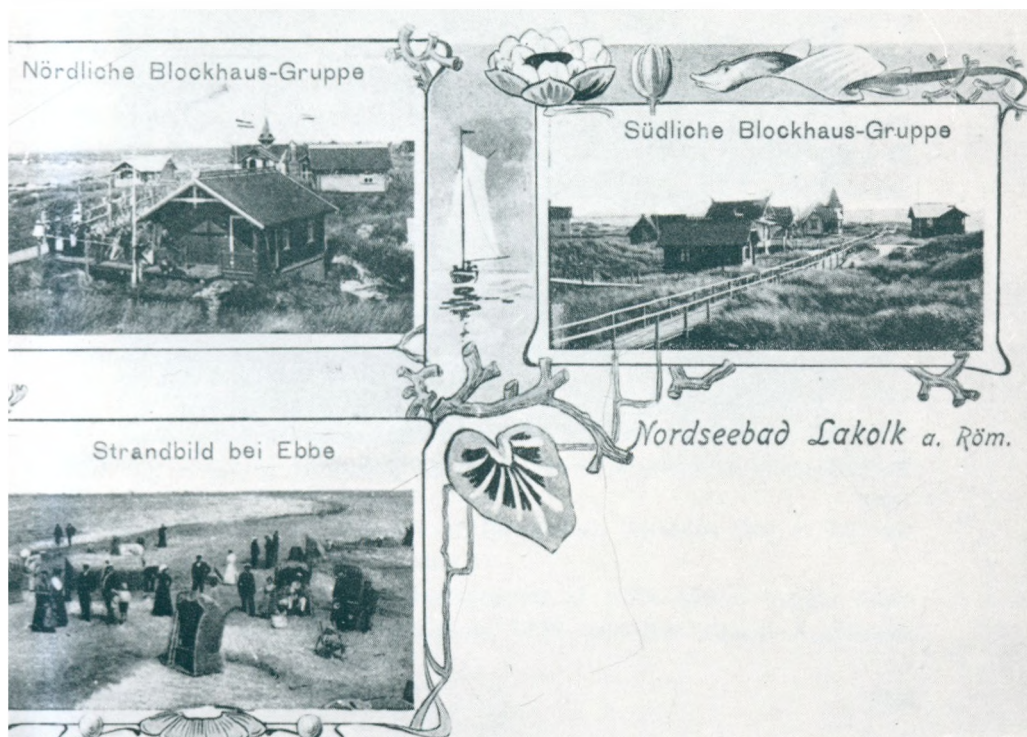
I ønsket om, at hans søn Søren måtte få embedet, synes præsten for resten at have mødtes med de allerfleste af beboerne. Den 9. februar indsender disse nemlig en af 129 mænd og kvinder undertegnet skrivelse til biskoppen. Deri siger de, at de har hørt, at »en studiosus«, der havde kone og børn og et degnekald i Jylland, skulle være bleven udnævnt til degn på Rønmø, og at der skulle bygges et skolehus til ham. Dette ville de gøre indsigelse imod. En byrde som den at bygge et skolehus kunne de ikke pålægge sig nu, da søfarten var så dårlig som aldrig før, mens landet bortskylledes og blev mindre og dårligere fra år til år. Derimod beder de om at få præstens søn Søren til degn, som er »en skickelig og vel oplært Persohn«, som i mange år har betjent degneembedet hos sin fader og selv har hus og hjem. Dertil kom, at han foruden adskillige sprog havde »lært Navigationskonsten, som vores Vilkaar tiener«. Manden var for resten selv skipper.

Det blev dog ikke til noget med hr. Søren. Den 22. februar blev »studiosus« Niels Gløe udnævnt til degn og »skoleholder« på Rønmø og forpligtede sig til at give præsten den ovennævnte afgift af 20 sletdaler, da han af tre biskopper havde fået løfte på embedet til en af sine sønner.

Noget fedt embede var det ikke, Niels Gløe kom til. Under striden med Hesseldahl oplyste et af vidnerne, at degnens indtægter bestod af 3 sk. danske af hver kommandør, ofre på de tre store højtider og accidenser ved bryllupper, barkedåb o.l. Det var hverken til at leve eller dø af. Niels Gløe måtte hurtigt, vist allerede efter et par års forløb, henvende sig til beboerne om tillæg, 2 sk. danske af hvert kåd foruden det korn, som Lars i sin tid havde fået. Da han »holdt flittig skole« gav en stor del af beboerne ham det ønskede korn og penge, »dog ikke som nogen Rettighed, men af Barmhjærtighed i Henseende til hans slette Tilstand og vemodige Begjering«¹⁹⁹. Det var over dette tillæg, Hesseldahl rejste strid. Han mente at have ret til det, men beboerne hævdede, at det var en frivillig gave, de havde ladet tilflyde Gløe og, som det synes, ligeledes hans efterfølger, men straks nægtet Hesseldahl, da denne viste sig som en hoven herre og doven lærer.

Hesseldahl¹⁹⁰ havde omkring ved 1730 været udnævnt til hospitals- og froprædikenspræst i Ribe, men udnævnelsen blev på grund af hans dårlige opførsel og rygte taget fra ham. Senere fik han, vistnok 1734 eller 1735 degnekaldet på Rønmø. Da han her efter meget kort tids forløb lod konen skøtte skolen, mens han selv »løb på stranden« og oven i købet yppede kiv ikke alene om ovennævnte korn og penge, men om næsten alt muligt, satte befolkningen sig også på bagbenene. Under den strid, der nu udviklede sig, kom den sindssyge, der lå bag ved degnens

*Swanhilds Ruh, en strand-
pavillon ved Lakolk.
Postkort o. 1900.
Historiske Samlinger for
Sonderjylland.*

*Hilsen fra »Nordsøbadet Lakolk«. Postkort o. 1900. Historiske Samlinger for
Sonderjylland.*

En badenymfe er krobet ind i skyggen – det gælder om at bevare den hvide teint!

trættelyst og særhed, til udbrud hos ham, så han måtte fjernes også fra dette embede.

Det første mig bekendte indlæg i striden er en besværing af 19. juli 1735 fra degnen til stiftamtmand v. Gabel og biskop Anchersen i Ribe over, at man nægtede ham den tit nævnte afgift i korn og penge. Her fik degnen ret. Efter kontrakten af 30. september 1724 skulle beboerne jo for undervisningen give degnen, »hvis billigt og på andre steder brugeligt er«. De holdt imidlertid på at *dette* korn og *disse* penge var en frivillig afgift, som degnen ikke havde ret til, og ænsede derfor ikke stiftamtmandens befaling. Den 14. oktober 1737 klager degnen da igen, og stiftamtmanden truer beboerne med udpantning, hvis de ikke følger sig. Det gjorde disse dog ikke. De indgav modforestillinger og lod være at betale. Stiftamtmanden pålagde dem at bevise rigtigheden af deres påstand. De forlangte undersøgelse ved Ballum birketing. Den fandt sted i september 1739 og varede hele 4 dage, mens der afhørtes 38 vidner fra Rømø. Disses forklaring med hensyn til afgiften er før omtalt. Om degnens adfærd fortalte de allerfleste af dem ting, der tydelig viste, at han var forrykt. Han løb nøgen omkring og skældte folk ud, pryglede sin kone og rev hende i håret, kaldte sig selv Abraham og hende Sara, græd og bad, bandede og skældte ud om hinanden. Landfogden lod ham derfor binde og satte vagt hos ham

1740 ville biskop Anchersen, efter hvad han skriver i sin indberetning til generalkirkeinspektionskollegiet have visiteret på Rømø, efter at han havde været i Ballum. Han var imidlertid ikke kommet derover, da de ikke som sædvanlig havde afhentet ham. Da han imidlertid efter nogen tids venten var rejst fra Ballum, kom de for at hente ham, »skønt de godt vidste, at han var rejst«. Han havde siden erfaret, at de lavede det således, fordi de ikke ville have ham derover, »hvorom ufejlbarlig sognepræsten, som burde draget omsorg for min befordring, må have været medvidere.« Denne fremstilling synes godt nok dikteret af den forrykte degn.

Striden var endnu ikke til ende, da H. A. Brorson blev biskop 1741. Han fik den dog endnu samme år bilagt på det vilkår, at degnen blev afsat og fik befaling til at forlade øen, mens denne skulle betale ham en pension af 100 rdlr. årlig. Siden den tid boede Hesseldahl i Ribe, bekendt som særling og spektakelmager.

Degnens kirkelige funktioner er før nævnt, ligeledes det, at han en årrække erstattedes af en kapellan.

Den skole, der ifølge overenskomsten af 1724 skulle bygges, blev næppe opført før midt i trediverne. 1737 udsteder biskop Anchersen

nemlig en forordning vedrørende kirkeindtægter, der skulle anvendes til bedste for den nyoprettede skole. Senere fulgte flere lignende forordninger.

Skolen blev bygget i Sønderby. Den var kun lille og lav og indeholdt kun selve skolerummet. 1823 blev der dog føjet en lærerbolig til den. Det skete på den måde, at man flyttede kapellanboligen, der lå nord for Østerhede i en lille klitdal, der endnu kaldes Kapellantoften, hen til Sønderby og byggede den op ved østerenden af skolen. Ved flytningen skal man, efter hvad Moritz har ladet sig fortælle, have læsset rejsningen på en (eller dog vel snarere et par) vogne og kørt den til Sønderby uden at skille den ad.

Fra oplysningstiden.

Den skole, der hidindtil har været tale om, er den på Sønderlandet. Omtrent samtidig med den er der vistnok bygget en i Kongsmark. Den omtales i alle tilfælde i kirkeansøgningen af 1749¹⁰¹.

I de fire nordligste byer havde man endnu ved den tid ingen skole. Den, der i den omtalte kirke-ansøgning af 1749 siges at have været der i ældre tider, har vistnok været en lignende som Lars Degns på Sønderlandet, af aldeles privat karakter. At den var gået ind, sættes i P. J. Mannøes »Relation« i forbindelse med sandflugten, der lagde beslag på alle kræfter, så at børnene ikke kunne få tid til at gå i skole. Senere må der dog være kommet noget lignende i gang igen.

Savnet af en selvstændig skole her blev først afhjulpet den 9. januar 1784, da beboerne i Juvre, Toftum og Bolilmark »i Mindelighed og Kierlighed oprettede en Forening«, hvis formål var at bygge et 10 alen bredt 3 fags skolehus i Toftum, mens det overlodes til beboerne i Padborg at slutte sig til, om de ville. Skolen skulle være færdig til Mikkelsdag (29. sept.) samme år. Interessenterne skulle være forpligtede til at lade deres børn gå i skole fra deres 5. indtil det 10. leveår for drenge og det 8. for pigers vedkommende. Dog stod det dem frit for at lade dem gå længere.

Det lille hus, der byggedes i et hjørne af en toft lige ved landevejen, omfattede ikke andet end en lille lav skolestue, et brændselsrum, hvorfra der med lyng og fladtørv (hvoraf hvert barn tidligere medbragte sin part) fyredes i bilæggerovnen, en forstue, hvor der lige var plads til hatte og tørklæder, og et lille vindfang for døren. Her modtog børnene fra Juvre, Toftum, Bolilmark og til dels fra Padborg i 90 år deres kundskaber. 1874 byggedes en ny større skole med lærerbolig.

Skolen i Toftum var og er endnu en enklasset skole. Der var da heller ikke plads til mere end én klasse i det lille, lave 3 fags hus. Det var i for-

hold til rummets størrelse og i betragtning af dets alder ret godt forsynet med vinduer nemlig to i sydsiden, et i øster- og ligeledes et i vesterenden, og der var virkelig tænkt på luftfornyelse, uden at man behøvede at gå så radikalt til værks som det at lukke et eller flere vinduer op, hvilket dog også kunne lade sig gøre. I øst- og vestmuren var nemlig en af de øverste ruder erstattet med en blikplade, hvori der var indsat en lille vindrose. Til daglig var der med låg lukket for denne, men blev luften for kvalm, kunne der lukkes op for den i læsiden, og var det meget galt, blev der lukket op i begge sider. Da trådte begge vindroser i skraldende virksomhed. Den i læ malede dårlig luft ud, den i luvsiden lige så rask frisk luft ind – under hele skolens udelte opmærksomhed. Det var det bedste i skolen, når »fisemøllen« blev sat i gang.

Efter at den nye skole var blevet bygget i 1874, blev den gamle indrettet til fattighus, en tidlang endog for to partier. Nu har den længe været ude af al brug og ville uhjælpelig være faldet sammen, hvis man ikke sommeren 1930 havde sørget for at få den sat sådan i stand, at den endnu længe kan vidne om, hvor små krav man i 1784 stillede til en skole.

Som lærer virkede fra 1784–1820 gårdejer, tidligere kaptajn P. Nielsen Vith fra Juvre¹⁹², fra 1820–28 gårdejer Hans Jørgen Bleeg fra Juvre, fra 1828–1854 kådner og kræmer, tidligere styrmand Niels Petersen fra Toftum. Bleggs løn var 100 mk. cour., mens Petersen fik 36 rdlr. cour. Han gik for resten under øgenavnet Niels Most (moster) og havde ondt ved at holde styr på børnene. Måske var det til dels grunden til, at der i 1831 blev truffet en ordning, hvorved skolen i Toftum på en måde blev biskole til den i Kongsmark. Den derværende lærer J. A. Møller fra Tvismark, der efter ved selvstudium at have skaffet sig de nødvendige kundskaber i 1830 havde taget eksamen i Jellinge, underviste så en tredjedel af tiden i Toftum, mens Petersen underviste i Kongsmark skole. Siden 1854 har der med korte afbrydelser virket seminaristisk uddannede eller i det mindste eksaminerede lærere ved skolen. Lønningen var endnu i 1872 kun 189 rdlr., mens der ikke en gang gaves fri lærerbolig; 6 år senere blev lønnen dog 900 rigsmark foruden fri bolig med have og 75 mk. til brændsel, og i 1895 1105 mk.

Hele øen dannede i den tyske tid én skolekommune med fælles skolekasse. I ingen af skolerne herskede der skoletvang før 1821.

De nationale forhold

De nationale forhold er et ikke helt lyst punkt i Rønmø's historie. Befolkningen var jo dansk af oprindelse og er også dansk med hensyn til sprog. Og da øen hørte til Danmark, følte den sig selvfølgelig som dansk, men nogen virkelig dybde har der vist aldrig været i dens nationalitetsfølelse. Forholdene var ikke gunstige for udviklingen af denne. Det brød, den hjemlige jord nægtede ham, måtte Rønmøboeren fra sin tidligste ungdom til sin høje alderdom søge på fremmede kyster. Og det var langt fra altid under Dannebrog, han gik ud for at søge det, vistnok tiere under fremmede flag: hamborgsk, hollandsk eller engelsk. Han måtte lære fremmede sprog og fik tit mere brug for dem end for sit modersmål. Under sin hyppige berøring med folk af fremmed nationalitet lærte han at stryge af sig almuesmandens snæversynede fordom over for disse uden dog i almindelighed at kunne hæve sig til den dannedes syn på værdien af det ejendommelige i hans eget folk. Der blev som følge af alt dette plads for en ret flakvandet verdensborgerlighed, der, når forholdene førte det med sig, ikke ville have vanskeligt ved at søge fædrelandet der, hvor man fandt, at der var godt at være.

At befolkningen, også søfolkene, af naturen var udrustede med en stærk hjemkærlighed, hindrede ikke udviklingen af sådan tankegang. Det hjem, denne kærlighed omfattede, var jo tit kun den lille sandbanke i Vesterhavet, hvilepladsen om vinteren efter sommerens strabadser. Fædrelandet mellem Øresund og Vesterhav skimtedes ofte kun svagt gennem den tåge, der lå som et slør over »fastlandets« kyst, når denne sås hjemme fra øen. Eller man måtte fra dækket, under det fremmede flag, søge det i det fjerne bag kimningen. Fædrelandet savnede for disse mennesker ikke så lidt af det næsten håndgribelige, som det har lettere ved at få ved sig for en jordfast befolkning.

Når øens befolkning alligevel i og efter 1864 viste sig så gennemdansk som den gjorde, så har den livlige søfart fra København, der ved den tid og endnu længe efter sysselsatte de allerfleste af søfolkene fra øen, sikkert sin gode del deri. Omvendt må grunden til, at der i årene omkring ved århundredskiftet sneg sig en del tyskeri ind i befolkningen, til dels søges i, at de fleste af øens daværende søfolk sejlede under tysk flag.

Ved valgene til den tyske rigsdag afgaves der på øen

	danske stemmer	tyske stemmer		
12. febr. 1867	164	15		
31. aug. 1867	114	7		
1871	120	11		
1874	148	16		
1877	129	15		
1878	115	13		
1881	103	11		
1884	106	19		
1890 ¹⁹³	96	25		
1893	76	20		
1898	65	31		
1903	59	42 + 9 ¹⁹⁴		
1907	58	49	Soc.	
1912	60	60	1	
1920	205	3	4	
1924	183	3	4	Bondens selvst.
1926	285	7	3	4
1929	213	12		
1932	276	16		
1935	266	15		

Ved folkeafstemningen 1920 blev der afgivet 514 stemmer for Danmark og 92 for Tyskland. Deraf var der 159 tilrejsende fra Danmark og 60 fra Tyskland.

Den store nedgang i det danske stemmeantal 1903 finder til dels sin forklaring i befolkningens voldsomme aftagen – fra 1180 i 1867 til 925 i 1895 – til dels i opteringen for Danmark. Indtil 1890 hænger den kun meget lidt sammen med vækst i det tyske stemmeantal. De tyske stemmer, der indtil det nævnte år afgaves, hidrørte næsten udelukkende fra embedsmænd, kun for fire eller fems vedkommende fra uafhængige indfødte. Den stærke vækst ved valgene 1898 og 1903 hidrørte vel til dels fra, at det af tidligere pastor Jacobsen i Skærbæk oprettede vesterhavsbad »Lakolk« havde draget en del tyskere til øen, men til dels dog des-

værre fra frafald blandt den hjemmehørende befolkning. Frafaldet skyldtes vel til dels hensynet til fortjeneste ved det af tyskere ledede bad, dels at unge søfolk ved at sejle under tysk flag og færdes mest blandt tyskere havde fået tyske sympatier, eller at forfængelige, lidet grundfæstede sjæle under militærtjenesten havde ladet sig blænde af det tyske riges magt og glans.

En grund til, at ulykken kunne antage så stort et omfang, må ved siden af alt det før nævnte søges deri, at Rønmø havde ligget så langt uden for alt, hvad der ellers rørte sig i Nordlesvig. Den var så godt som helt uberørt af det nationale røre i dybere forstand for ikke at tale om påvirkningen af dansk åndsliv. Ingen af de nationale foreninger havde før 1890 slået rigtig rod derovre. Foredragsforening eller offentlige møder kendte man ikke til. Kun én gang var der – til en temmelig uheldig tid – bleven holdt et politisk møde på øen, og kun meget få af de unge havde besøgt danske folkehøjskoler. Havde der været noget stærkere dansk røre derovre, ville den før omtalte nedarvede verdensborgerlige anskuelse næppe være slået om til *tyske* sympatier.

Det mørkeste punkt i øens nationale liv er 1912. Ganske vist gik ved dette valg det danske stemmetal ikke yderligere tilbage, men det tyske steg til halvdelen af alle stemmer: 60. Imidlertid skulle det straks efter verdenskrigen vise sig, at der intet hold var i den Rønmø's tyskhed. Ved folkeafstemningen 1920 blev der ganske vist afgivet 92 stemmer for Tyskland. Deraf stammede dog sikkert langt den største del fra de 60 tilrejsende vælgere, vel sagtens mest embedsmænd og embedsmandsbørn. Men samtidig steg det danske stemmetal til 514, hvoraf dog 159 afgaves af tilrejsende fra Danmark. Tyskheden var derved så lamslået, at der ved de to første folketingsvalg 1920 og 24 kun afgaves 3 tyske stemmer. Lidt er det tyske stemmetal steget siden men det er dog kun til en lille brøkdel af det danske stemmetal, der i 1939 steg til 349, mens tyskerne kun havde 29 stemmer.

Noter og henvisninger

1. Die Insel Röm s. 2.
2. Staatsbürgerliches Magazin 1824 s. 658.
3. På øen kaldes byen aldrig andet end Padborg, i administrationen derimod hedder den Nørre Tvismark. Den har imidlertid intet tilfælles med Tvismark.
4. Hamsfort: Chronologi o. a. steder.
5. Dr. O. Nielsen: Oldemoder, 1869, s. 71.
6. Dr. O. Nielsen: Oldemoder, s. 108–113.
7. Necrologia Ripensis.
8. Kinch: Ribe bys historie, 1869, s. 197.
9. Kinch: Ribe bys historie, 1869, s. 366.
10. Mens »dæld'erne« er skarpt afgrænsede vandsteder er et »slund« en næsten umærkelig sænkning i terrænet.
11. Se også Dansk Ordbog for Folket bd. 2 s. 27.
12. Hugo Lentz: Fluth und Ebbe, 1879, s. 49.
13. Se Geografisk Tidsskrift 1926 s. 235 ff.
14. Når vandstanden ved Østerenden angives til 4,35 (4,50), er det sikkert forkert. Den var da også vanskelig at iagttage der.
15. Den meddelelse fik jeg fra Reichsamt des Innern i Berlin, da jeg omkring ved 1900 forespurgte om, hvad den for Rømmø's sydspids angivne højvandstid var bygget på. Selv havde jeg ved tid ved nogle enkelte iagttagelser fundet en forskel fra den på nogle få minutter. Iagttagelserne var imidlertid for få til at bygge noget på. Heller ikke med hensyn til vandstandshøjden havde man noget sikkert tal. Indtil 1907 angaves det i flodtabellerne i Nautisches Jahrbuch til 1,88 m, fra 1907–22 til 1,60 m og fra 1923 til 1,64 m. De svingende tal er jo et tydeligt udtryk for usikkerhed. Siden 1934 angives det i Gezeitentafeln til 1,65 m. Tallene siden 1907 hviler vistnok på vandstandsmålingerne ved Albuen.
16. A. Jessen: »Marsken ved Ribe«. s. 46.
17. Ifølge målebordsbladet efter revisionen af 1923.
18. Moritz: Die Insel Röm, s. 21.
19. Fr. Mager: Der Abbruch der Insel Sylt durch die Nordsee (Veröffentlichungen der schl-holst. Universitäts-gesellschaft, 1927).
20. Se nedenfor s. 266 og Johs. Knudsen: Søkortdir. Jens Sørensen, 1918 s. 162 ff.
21. Professor Wesenberg Lund i Tønderbogen s. 39 ff og Eug. Warming: Bidrag til Vadernes, Sandenes og Marskens Naturhistorie, s. 6–21.
22. Se Eug. Warming: Strandvegetationen, s. 69 ff.
23. Niels Nielsen: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Biologiske Meddelelser XII, 4.
- 24a. Hugo Lentz: Fluth und Ebbe, s. 138.
- 24b. »Sønderjydske Stednavne« har, sandsynligvis efter Moritz, Trappelaa. Den rette form er imidlertid den i lydskrift givne Trablåa. Måske hidrører navnet fra, at man der kunne »trab Butter«, vadende i 1½–2 fod

- vand sætte den nøgne fod på fiskene og så fange dem med hånden.
25. Die Nordseeinsel Röm, s. 27. – og Die Insel Röm, s. 21.
 26. Antagelig på kote 4,92.
 27. Kinch: Ribe Bys Historie. I s. 111.
 28. Kinch: Ribe Bys Historie. I s. 387.
 29. Moritz: s. 147.
 30. Moritz: s. 149.
 31. Kinch: II. s. 834, 836, 838.
 32. Fra Ribe Amt 4. bd. s. 598.
 33. Sønderj. Arb. 1930 s. 81.
 34. Sønderj. Arb. 1930 s. 81 og 83.
 35. Fra Ribe Amt 4. bd. s. 599.
 36. Nina Bang og K. Korst: Tabeller over Skibsfart og Varetransport 1497–1660 og samme: Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund.
 37. Sundbo i Fra Ribe Amt 4. bd. s. 599.
 38. Neues staatsbürgerliches Magazin I s. 881.
 39. Kaptajn P. J. Manøvs dagbog i Juvre og optegnelser af kaptajn P. J. Michelsen i Toftum, de sidstnævnte i forfatterens eje.
 40. C. Norman: Hval-, Hvalros- og Sælhundefangstens Historie og Udvikling. Tidsskrift for Søvæsen 1867. s. 530.
 41. Staatsb. Mag. IV. 1824.
 42. Wanda Oesau: Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt s. 59.
 43. Staatsb. Mag. 1824 s. 662.
 44. Landhusholdningsselskabets Skrifter. 1. del, s. 376.
 45. W. Scoresby: An account of the arctic region: Edinburgh 1820. II. del, s. 70. Her gengivet efter Geografisk Tidsskrift 1878. 2. bind, s. 51.
 46. Schlesw. Holst. Provinzialber. 1796, s. 2.
 47. Geogr. Tidsskr. 1878. 2. bd. s. 51.
 48. L. Hansen: Grönlandsfarerne s. XI.
 49. Jacobsen s. 186.
 50. C. Norman i Geografisk Tidsskrift 1878 s. 60.
 51. Wanda Oesau s. 210 og 211.
 52. Linehard Carl var kun 10 år gammel, da faderen tog ham med til Grønland (etatsråd L. H. Carls historie. Trykt som manuskript).
 53. Nachrichten von Röm. Staatsbürgerl. Mag. IV 1824.
 54. Provinsarkivet i Viborg.
 55. Provinsarkivet i Viborg. Sdr. Aarb. 1930 s. 66 ff.
 56. Offentliggjort af A. C. Kierulf i Slesvigske Provinsialefterretninger. 2. bind.
 57. Nachrichten von Röm i Staatsb. Mag. IV 1824.
 58. Findes bl.a. i kaptajn P. J. Michelsens efterladte papirer, der nu er i forfatterens eje.
 59. Gaden er ikke nogen vej, men en åben plads i byen, i almindelighed med en eller flere damme, pytter, hvis vand tjente til kreaturvanding, vognvaskning, brandslukning o. l. Selv i en lille by som Toftum var der tre »gader«. I Juvre og måske også andre steder stod gaden tit under vand i regnfulde tider.

60. P. J. Manøes papirer.
61. Et møde hedder på Rønmø et moer.
62. Den ene af disse stod endnu efter 1900 på Dyssebjergene.
63. Karen Chrestens var ejer af den nordøstligste gård der i byen.
64. Der var 7 bolilmarker.
65. I Landsarkivet i Viborg, nu vel i Åbenrå.
66. Venligst meddelt af klitplantør Ibsen i Kongsmark.
67. Sønderj. Aarb. 1930 s. 81.
- 67a. Samme steds.
68. I Landsarkivet i Åbenrå.
69. A. C. A. Kjerulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt 1865 s. 112.
70. Haderslev Hus Jordebøger i Landsarkivet i Åbenrå.
71. I Rigsarkivet.
72. Moritz s. 71.
73. Moritz s. 72.
74. Provinsarkivet i Viborg.
75. Ballum Birks tingprotokol, I arkivet på Schackenborg.
76. En hamburgsk mark kurant = 1 kr. 7 øre.
77. En hollandsk gylden à 20 styver = 1 kr. 50 øre.
78. 1 rdr. dansk kurant à 6 mk. à 16 sk. = 3 kr. 20 øre.
79. »Nachrichten von Röm« i Staatsb. Mag. IV 1824 og »Mutmassungen und Gedanken über die Beförderung des häuslichen Lebens auf den an der Küste der Herzogthümer Schleswig und Holstein in der Westsee liegenden Inseln«.
Uddrag i »Schlesw. Holst. Provinzialber. 1. bind s. 579–611«, Altona 1787.
80. »Nachrichten von Röm«.
81. Samme steds.
82. Aage Dahl: Et fattigt præstehjem i Præstehistoriske Samlinger s. 201 og omslaget til hæfte S.
83. Sprogforeningens Almanak 1918.
84. Staatsbürgl. Mag. 1824.
85. Etatsråd L. H. Carls Historie, bearbejdet og udgivet af Axel Carl. Trykt som manuskript 1923.
86. Håbets mænd s. 185–190.
87. Se også Zangenberg i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1936 om en gård i Toftum fra samme tid, nu i Nationalmuseets friluftsafdeling i Lyngby.
88. Præstens indberetning af 1649 og 1693. Søndj. Aarb. 1930 s. 81 og 83.
89. En søsling = en seksling var en kobbermønt omtrent af størrelse som en femøre. Den var i brug indtil indførelsen af tysk rigsmønt 1874.
90. Paraplyen er rimeligvis et minde om »e by-stok«, som ikke har været brugt i de sidste to menneskealdre. Jeg mindes heller ikke at have set den noget steds. Moritz meddeler dog, at den var 1¼ m lang, med sølv- eller ravknap og med en rød silkekvast omtrent et kvarter fra overenden.
91. Denne del har rimeligvis – med 1. i stedet for 3. person – oprindelig været den hædredes takkesang, hvorefter så forsamlingen faldt ind igen med det følgende.

92. Tidligere skænkedes der i den tid brændevin og øl efter en stor målestok.
93. Moritz s. 169.
94. Staatsb. Mag. IV.
95. Rigsarkivet i København.
96. Moritz.
97. I arkivet på Schackenborg.
98. L. Hanssen: Grønlandsfarerne i Aaret 1777. Fredericia 1806. Blandt subskribenterne på den var mindst 19 fra Rømø. Der findes nu kun få eksemplarer af bogen. Et af dem er nu i mit eje.
99. Lorens Hanssen s. 22–34.
100. Efter de naturkyndiges forsøg forholder isens masse mod vandet sig som 10 til 9. Når altså et stykke is rækker een alen over vandet, må der være ni alen under samme. Udgiverens anmærkning.
101. Hans sønnesøn af samme navn døde for 3 år siden i en alder af 93 år.
102. Grønlandernes større fartøj, som kan føre en hel del mennesker. Det mindre, som er bestemt for een mand, hedder kajak.
103. Ventelig et slags tang. Udgiverens anmerk.
104. Lorens Hanssen s. 44–47.
105. L. Hanssen: »Grønlandsfarerne« s. 194.
106. Alle og enhver, hvem denne Attest forevises at komme denne stakkels slave til hjælp med et mildt bidrag til hans løsesum og vente rig belønning for det af Gud en gang.
107. Listerne fandtes i sin tid hos Hanne Møller Christensen (Aales), Sønderby, og blev velvilligt overladt til mig. Th. P.
108. Meddelt af A. M. List i Tagholm.
109. Moritz: Die Nordseeinsel Röm s. 102.
110. Dr. O. Nielsens Udgave 1869 s. 73.
111. Sønderjydske Aarbøger.
112. Falkenstjerne og A. Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger.
113. I randen står der: *frællæf et N. gunnæe sun*, rimeligvis fæstere af gården.
114. Die Nordseeinsel Röm, 106.
115. I Rigsarkivet i København.
116. Necrolog Rip. anført efter Jensen: Kirchl. Statistik.
117. Ribe Stiftsk. Dok., Nr. 66 anført efter Kinch: Ribe By I. s. 218.
118. I Rigsarkivet.
119. Moritz vil dog have fundet navnet »Kromusz« 1614 s. »Röm« s. 101.
120. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung.
121. Nørhede, Østerhede og Vesterhede er selvfølgelig kun betegnelser for dele af det tidligere Hede eller Hedeby.
122. Aagaard: Tørminglen s. 31.
123. P. J. Manøes Relation. Se Sønd. Aarb. 1903 s. 218.
124. Kopi blandt P. J. Manøes efterladte papirer.
125. S. R. D. 1 p. 282, 286. D. H. 8. p. 211. Anført efter Vedel Simonsen: Odense Byes ældre Historie I s. 126.
126. Pont 1. pag. 366 og S. R. D. 1 p. 273, anført efter Vedel Simonsen I s. 98.
127. Danske Magasin 4 r., 4. bind s. 95.
128. Röm side 110.
129. Ballum birks tingprotokol i arkivet på Schackenborg.

130. Staatsbürgerl. Mag. IV., 1824 s. 651–68.
131. Mærkeligt nok var Jørgen Jørgensen, skønt Riberhus landfoged, selv Haderslevhus undersåt.
132. Man synes altså ikke at have holdt stærkt på sin præsentationsret, med mindre forholdet har været det, at stiftamtmanden er gået uden om de tre præsenterede. Mærkeligt er det i ethvert tilfælde, at de to sidstnævnte landfogder ikke en gang boede på Rømø, men i Ballum.
133. Kladder eller afskrift findes blandt hans papirer.
134. En afskrift uden datum og underskrift findes bl. P. J. Manøes papirer.
135. Moritz: Röm s. 113.
136. Röm: s. 150–151.
137. Se S.A. 1904 s. 219.
138. Se s. 80 f.
139. Falkenstjerne og A. Hude: Sønderj. Skatte- og Jordebøger, s. 459–460.
140. Falkenstjerne og A. Hude: Sønderj. Skatte- og Jordebøger s. 98 ff.
141. I Rigsarkivet.
142. 1581 hedder det »Sønderhoffuit«.
143. Staatsbürgerl. Mag. 1824.
144. Haderslev Vesteramts Jordebog Ao. 1690, meddelt i Slesvigske Provin-
sialefterretninger 2. bind 1862 af tingskriver A. C. Kierulf i Gram.
145. A. C. Kierulf: Haderslev Vesteramts Jordebog for 1690. Slesvigske Pro-
vinsialefterretninger II s. 67.
146. P. J. Manøes papirer.
147. Skattelisten på Trøjborg.
148. Sønderj. Aarb. 1903, s. 218.
149. Om det var fra hele øen eller kun fra den kongerigske del ved jeg ikke,
sandsynligvis dog det første.
150. P. J. Manøes papirer.
151. Moritz s. 113 f.
152. S. 114.
153. Staatsb. Mag. IV. 1824.
154. Kaptajn P. J. Michelsens papirer.
155. Staatsb. Mag. IV. 1824.
156. Staatsbürgerl. Magazin IV. 1824.
157. Blandt P. J. Manøes papirer.
158. Moritz, der skildrer disse begivenheder efter Niels Slange: Den stormæg-
tigste konges Christian IV. Historie, angiver, måske nok med rette, at
skanserne har ligget øst for det nuværende Havneby. De er altså nu bort-
skyllet.
159. Diarium Tychopolitanum, von der Abwehr der Schweden von der Festung
Glückstadt handelnd, trykt 1646, optrykt i »Neues Staatsbürgerliches
Magazin I« side 873–893.
160. Moritz har, vistnok efter Niels Slange, 40 skibe.
161. Vistnok dem, der i februar var udsendt fra Glückstadt.
162. Se Sønderj. Aarb. 1904 s. 222.
163. Dette opråb har dr. Lausten Thomsen gengivet i dets helhed i Sønder-
jydsk Månedsskrift 6. årgang (1929) s. 20–23.
- 163a. Ved en grænseregulering i firserne kom dens øde nordvestlige hjørne

dog tilbage til Danmark.

164. P. Lauridsen: Kartografen Joh. Meyer. Hist. Tidsskr. 6 R 1. B. 1887–88.
165. Ny kirkehistoriske Samlinger VI, s. 645.
166. Desværre kendte man ikke Aagaards beretning – skønt den var offentliggjort, da man for nogle år siden lod præsterækken indgrave på en smuk trætavle, der blev anbragt i kirken.
167. Sønnerj. Aarb. 1930 s. 79.
168. Sønnerj. Aarb. 1930 s. 79–81.
169. Sønnerj. Aarb. 1930 s. 82–83.
170. Sønnerj. Aarb. 1930 s. 80.
171. Sønnerj. Aarb. 1930 s. 80.
172. Sønnerj. Aarb. 1930 s. 85.
173. I Provinsarkivet i Viborg.
174. I Provinsarkivet i Viborg.
175. I Provinsarkivet i Viborg.
176. Under den ene skal vel sagtens forstås det omtalte stykke land til en ko's værdi.
177. Fra 1667–1779 føres regnskabet særskilt for hver af de to dele af øen.
178. Moritz har i sin tid hverken fundet ansøgningen eller påmindelsen om den i statsarkivet i Slesvig. Imidlertid fandtes en afskrift af sidstnævnte i mit hjem i Toftum.
179. Sdj. Aarbøger 1923 s. 314 og 15. Det pågældende dokument er af godsinspektør Davidsen fundet i arkivet på Schackenberg.
180. På denne tilbygnings gavl står nu årstallet 1737. Det er altså opsat efter istandsættelsen.
181. Når Moritz angiver 1746 som dens byggeår, er det en forveksling med præstegården, der kaldes »kirkens hus« og det år fik en kvist bygget til sydsiden.
182. Det var endnu for omtrent 100 år siden tilfældet i klitterne nord for kirken. Først da blev der efter den daværende læges tilskyndelse banet en nogenlunde ordentlig vej gennem klitterne.
183. I arkivet på Schackenberg.
184. Enken efter Jørgen Rasmussen Vinter, der døde 1625 og hvis enke nød aftægt endnu 1649 (se Sdrj. Aarbøger 1930 s. 81).
185. Provinsarkivet i Viborg.
186. Udnævnt den 19. juli 1693.
187. Johs. Knudsen: Søkortdirektør Jens Sørensen, Kbh. 1918, s. 162.
188. Om dette og det følgende findes oplysning i akter i provinsarkivet i Viborg.
189. Ballum Birks Tingprotokol.
190. Oplysninger om ham findes dels i provinsarkivet i Viborg, dels i Ballum Birks tingprotokol på Schackenberg. Endelig er en del offentliggjort i »Aktstykker af H. A. Brorsons Liv og Virken som Biskop i Ribe« i Kirkehist. Saml. I B.
191. Se ovenfor s. 262.
192. Moritz s. 143.
193. 1887 deltog danskerne i 4. valgkreds ikke i valget.
194. Socialdemokrater.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens Værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans Worsøe. Kr. 20,00 (16,00).
10. *Nordslesvigs åndelige Genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*. 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Kr. 12,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 5,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 12,00 (20,00), III kr. 18,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Kr. 15,00 (26,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogskripterens tid*. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske Fond*. Kr. 12,00 (20,00).
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Udsolgt.
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Udsolgt.
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Kr. 18,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I uds., II kr. 30,00 (50,00), i skindbind kr. 45,00 (76,00), III kr. 45,00 (80,00), i skindbind kr. 60,00 (100,00).
26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner. H. P. Hanssen. H. V. Clausen*. Kr. 18,00 (30,00).

27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717–1740*. Kr. 25,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi*. Kr. 20,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Udsolgt.
30. *Tønder Seminarie-stat 1788–1963*. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Udsolgt.
31. Peder H. Smidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder*. Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser*. Udgivet af A. Andersen. Kr. 35,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København*. Kr. 35,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi*. Udgivet ved A. Andersen. Kr. 12,50 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*. Kr. 18,00 (30,00).
36. M. Favrhøldt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Udsolgt.
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853*. Udsolgt.
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer*. Udgivet ved H. V. Gregersen. Kr. 30,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet*. Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Kr. 30,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. Kr. 35,00 (57,50).
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie*. Kr. 36,00 (60,00).
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland*. Kr. 60,00 (90,00).
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund*. Kr. 36,00 (60,00).
44. *Sønderjyske Historikere efter 1864*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Kr. 25,00 (40,00).
45. Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk*. Kr. 80,00 (150,00).
46. Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850*. Kr. 65,00 (115,00).
47. Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841*. Kr. 45,00 (90,00).
48. Holger Hjelholt: *A. Regensburg, 1815–1895. En dansk embedsmand*. Kr. 40,00 (80,00).
49. Aage Rasch: *Ejderkanalen*. Kr. 35,00 (60,00).
50. Thade Petersen: *Rømø. Et bidrag til øens historie og beskrivelse*. Kr. 70,00 (120,00).

Normalprisen for ikke-medlemmer er angivet i parentes. Ovenstående priser reguleres pr. 1. jan. 1980.

Bøgerne fås ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.